Presented to
The Library of the University
of Toronto
by
The Varsity Fund
for the purchase of books
in Slavic Studies

1407/2587

XV д/13

XXXI ИЗДАЊЕ ЧУПИЋЕВЕ ЗАДУЖБИНЕ XXXI

ГОДИШЊИЦА

НИКОЛЕ ЧУПИЋА

ИЗДАЈЕ ЊЕГОВА ЗАДУЖБИНА

КЊИГА XII

БИБЛИОТЕКА НА ПЪРВА С.Д.М.ГИМ.

У БЕОГРАДУ

Штампано у државној штампарији Краљевине Србије

1891

XV д/13.

XXXI ИЗДАЊЕ ЧУПИЋЕВЕ ЗАДУЖБИНЕ XXXI

ГОДИШЊИЦА

НИКОЛЕ ЧУПИЋА

ИЗДАЈЕ ЊЕГОВА ЗАДУЖБИНА

КЊИГА XII

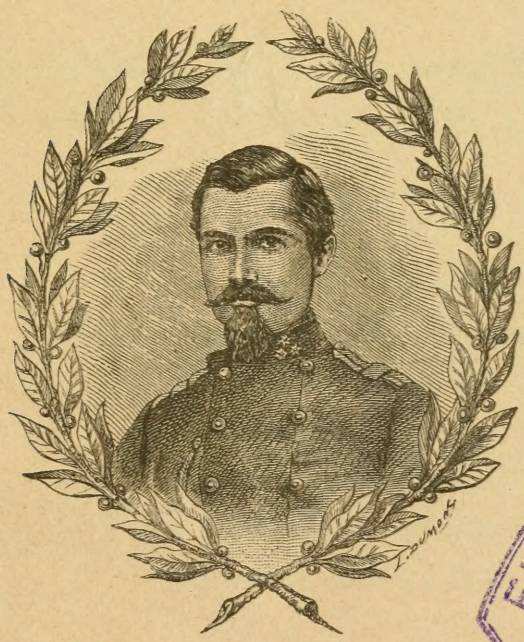

БИБЛИОТЕКА НА ПЪРВА С.А.М.ГИМН.

У БЕОГРАДУ

Штампано у државној штампарији Краљевине Србије

1891

№ 11031

ПРОВ. 1[illegible] Г.

LIBRARY
MAY 23 1912
UNIVERSITY OF TORONTO

DR
301
G6
knj. 12

ОДБОР

ЧУПИЋЕВЕ ЗАДУЖБИНЕ

Председник, М. Ђ. Милићевић
Деловођ и благајник, Жив. П. Симић

Чланови:

Стојан Новаковић
Чедомиљ Мијатовић
Стојан Бошковић
Сава Сретеновић
Прота Јаков Павловић
Светомир Николајевић
Светислав Вуловић

БИБЛИОТЕКА НА ПЪРВА С.Д.М.ГИМН.

ШТА ИМА У ОВОЈ КЊИЗИ

ДЕО ПРВИ

ЗАПИСНИЦИ ОДБОРА ЧУПИЋЕВЕ ЗАДУЖБИНЕ

ДРУГИ ДЕО

СТРАНА

1. Ратни догађаји из другог српског устанка, год. 1815., под војводом Милошем Обреновићем. Белешка К. С. Протића, генерала 1
2. Општи имовински законик за књажевину Црну Гору, и његова важност за науку и Законодавство, од дра Мил. Р. Веснића 105
3. Краљевско-српска Велика Школа за педесет њених година, говорио у свечаној седници академијског савета 4. Септ. 1889. г. ректор и професор Вел. Школе Светомир Николајевић 202
4. Козерије из књижевне естетике од Светомира Николајевића 233

ГОДИШЊИ САСТАНАК
ОДБОРА ЧУПИЋЕВЕ ЗАДУЖБИНЕ

24. ЈАНУАРА 1891. У БЕОГРАДУ

Блиии су: М. Ђ. Милићевић, Сава Сретеновић, Прота Јаков Павловић, Стојан Бошковић и Жив П. Симић.

1.

Председник, отварајући састанак, напомену: Да је покојни Никола Чупић, основалац Задужбине којој смо ми чувари, преминуо као што знамо, 31 Јануара 1870 у Орану, оставивши све своје имање „на издавање моралних и научних књига“.

Да је до сада трошком Чупићеве Задужбине штампано 29 самосталних списа, међу којима има их и са 800-1000 страна, у 29 хиљада примерака најмање.

Да на тај начин, 29 хиљада гласника казују свету родољубље Николе Чупића и узданицу многе српске књиге, која, без таке потпоре, не би могла изићи на свет

Годишњица, редовни гласник Чупићеве Задужбине, досад је изишла у 11 свезака, а у овој години, што настаје штампаће се и XII свеска.

Како пак стојимо с новцем, којим Одбор управља, видеће се одмах из извештаја г. члана и благајника.

На то г. Жив. П. Симић саопшти да:

1. Стални капитал којим Одбор управља и који се налази код Управе Фондова износи	72·000	д.
2. У два лоза номинална вредност износи	120	
Свега . .	72·120	д.
3. Од покретног капитала, који се троши на издавање књига и награђивање писаца		
а. Остало је од прошле године . .	733·17	
б. Примљен интерес за осам месеца, од 1. Новембра 1890 до 1. Јула 1890 године	21·00—	
в. Примљени интерес за шест месеца, од 1. Јула 1890 до 1. Јануара 1891. г.	1·800—	
Свега . .	4633·17	
г. Издато је на хонораре и за штампу	1913·03	
Остало у готову	2720·14	

2.

Г.Г. Прота Јаков Павловић и Сава Сретеновић прегледали су рачуне благајникове по документима примања и издавања и нашавши да су тачни, оверили су их.

3.

Г. М. Ђ. Милићевић приказао је своје дело „Кнез Милош у причама“. Читао је увод у дело и више прича из дела.

Одбор је одлучио да се то дело наштампа као засебна књига о трошку Задужбине у 1500 егземплара.

4.

Председник је приказао чланак г. Димитрија Руварца, свештеника земунског „О старим српским букварима“.

Одлучено је да се исти наштампа у XII Годишњици.

5.

Пошто се на годишњем састанку бира и управа одборска председник је предложио да се то учини.

Одбор је одлучио да остане иста управа, т. ј. председник г. М. Ђ. Милићевић, а деловођа-благајник г. Жив. П. Симић, и за ову годину.

6.

Пошто је Одбор смртним случајима изгубио три своја члана, одлучено је да се до другог састанка размисли о попуњењу одбора.

Председник,
М. Ђ. Милићевић

Деловођа-благајник, члан,
Жив. П. Симић

РАТНИ ДОГАЂАЈИ

из

ДРУГОГ СРПСКОГ УСТАНКА

1815. ГОД.

под

ВОЈВОДОМ МИЛОШЕМ ОБРЕНОВИЋЕМ

КЊИГА II.[1]

ВЕЛЕШКЕ

К. С. ПРОТИЋА

ГЕНЕРАЛА

---

[1] Књига I., у којој су Ратни Догађаји из Првог Српског Устанка, 1804—1813. под вождом Карађорђем Петровићем, штампаће се у „Годишњици", 1892 године.

РАТНИ ДОГАЂАЈИ

из

ДРУГОГ СРПСКОГ УСТАНКА

1815

под

ВОЈВОДОМ МИЛОШЕМ ОБРЕНОВИЋЕМ

I. УВОД.

Стање у Србији после првог устанка.

Добивши, по одласку Карађорђевом, Београд и велики део Србије, Рушид-паша (Хуршид-паша) послао је у оне крајеве Србије, у које турска војска није доспела на крају ратовања с Карађорђем, свога доглавника Алиагу Серчесму, с доста турске војске и с кнезовима српским Аксентијем из Чибутковице и Аврамом Лукићем из Драгачева, да умире српски народ, да га поврате и приме у покорност султанову и да га увере о бризи његовој за срећом Срба.

Серчесма је отишао право у руднички и у чачански крај, јер је знао да је тамо чувени Карађорђев војвода Милош Обреновић.

Пролазећи кроз Србе, Серчесма је говорио српском народу: да је султан опростио Србима све што је било, и Срби су га за то свугде примали добро и лепо.

Војвода Милош Обреновић сусрео је Серчесму у пољани код таковске цркве положивши преда њ своје оружје.

Серчесма је узео само Милошеву сабљу, да је, у знак Милошеве покорности султану, преда везиру Рушиду, а све остало Милошево оружје оставио је Милошу у знак вере у њега, и његове власти над народом овога краја, кога му је тада поверио.

Кад се рашчуло за предају Милошеву, похитали су да положе своје оружје Серчесми и војводе: Лазар Мутап, Арсеније Ломо, Милић Дринчић и Хаџи-Продан.[1]

Серчесма је тада поставио за старешине и преставнике турске власти: у Чачку, Латиф-агу из Слишана и у Брусници, некога Ашин-бега,

Војвода Милош Обреновић, као српски старешина свога краја, брзо се опријатељио са својим муселином Ашин-бегом и пазио се с њиме лепо.

Враћајући се у Београд, по свршеном послу, Серчесма је повео собом и војводу Милоша, те га је показао везиру Рушиду, и овај га је примио лепо и утврдио за старешину рудничкога краја.

Кад је, ускоро за тим, Рушид-паша оставио Србију, предавши власт над њоме своме ћехаји, везиру Деренделији, и овај је примио Милоша лепо и одредивши га, поред краја рудничкога, и за војводу крагујевачког и пожешког краја, пустио га је да се врати својој кући.[2]

Ну и Деренделија скоро је смењен са дужности управника Србије, и на његово место дошао је за гувер-

[1] Сима Милутиновић каже, у својој Историји Србије (ново издање 1888 год.) страна 55, да се тада предао и Милош Сарановац, али, на стр. 54, вели опет да се Сарановац није хтео предавати него да је с Антонијем Пљакићем отишао у Аустрију.

[2] Вук Стеф. Караџић, Милош Обреновић Князь Сербіи или Грађа за Српску Историју нашега времена. Будим 1828. стр. 56.

нера Србије и Београда, везир, Сулејман — Скопљак-паша.

Доста сношљиво стање у Србији под Рушидом и под Дереншелијом, променило се на зло одмах по именовању Скопљаковом за гувернера Србије.

Скопљак је одмах почео да тражи од српске раје њено оружје, и ако га је ова до сада чувала скривено; настао је да размешта по Србији турску војску, коју је сам народ српски морао да храни и да издржава; завео је у Србији управу, исту онакву каква је била под јаничарима, и изнуђавао је од Срба све што су имали па чак и оно, мало боље и угледније њихово одело.[1]

Огорчење српског народа против оваке радње Скопљакове и против турске војске по Србији било је у толико веће, што је турска војска у то време била окужена кугом, коју је она разнела по Србији, те су и Срби почели да пате од ње.

У то време Скопљак је почео и да обнавља и да оправља београдску тврђаву, и на ово је употребљавао српски народ, кога је у доста знатном броју довлачио у Београд.

Сем тешкога и грубога рада, Срби су при овоме и мучени и злостављани па многи и убијани.

И због свега тога српски је народ по ново почео да ропће против Турака; али је опет трпео беду што га је снашла, јер му и није било лако доћи до начина како да протестује против тога.

II ХАЏИ-ПРОДАНОВА БУНА

Судбина овог невременог подузећа.

У Чачку је, у то време, беснила куга тако јако, да је и сам муселим чачански Латиф морао да остави тај

[1] Вук. Стеф. Караџић, Грађа, стр. 58.

град, па да са свом својом пратњом, пређе у манастир св. Благовештење — село и манастир Трнава, под Јелилицом, 2 сахата од Чачка —[1] да тамо живи, узевши собом и војводу Хаџи-Продана.

У то време било је по доста Срба, који још нису хтели поверити се Турцима и предавати им се, те су за то живели по горама и по планинама; па како је и онај део српског народа, који се био предао Турцима, почео да гунђа против Скопљакове управе, Латиф је излазио често међ Србе свога краја, пазећи да се не почну одметати и они.

Једном, кад је, овако путујући, Латиф, заједно са Хаџи-Проданом, са Аврамом Лукићем и Ђоком Протићем из Гуче, дошао — септембра месеца 1814 год. — у село Лазац, поткаже неко Хаџи-Продану, да се старешина манастира Трнаве — св. Благовештења —, игуман Пајсије, посвађао намерно са Латифовим момцима: Ахметом из Слишана и Селимом из Ниша, и да их је, помоћу Хаџи-Продановог брата Михаила и његовог барјактара Јосифа Алтобабића, повезао и одвео у Небош-Гору, поневши собом и сво Латифово благо које се десило код њих.

Изгледа да је Хаџи-Продан знао унапред да ће се ово збити, јер је одмах и како му је то дошаптано, оставио Латифа и отишао кришом право у Трнаву.

Два везана турска момка, било је за Хаџи-Продана доста и успеха и побуда, да он, одмах после тога и без икаквог претходног општег споразума почне да буни околни народ против Турака, али Латифове момке ослободи и врати у Чачак, задржавши Латифове паре које је код њих нашао.

Сазнавши за одлазак Хаџи-Проданов, Латиф је, кад

[1] М. Ђ. Милићевић, Кнежевина Србија, стр. 673.

је дошао сутра дан у Жичу, послао у Трнаву једнога свога момка, да види шта је тамо.

Кад је одмах за тим чуо шта се збило са његовим момцима, и да су се Срби латили свога оружја, похитао је у Карановац — Краљево — па је одатле јавио све београдском везиру Скопљак-паши, околним турским старешинама и везиру суседног пашалука, тражећи да му ови пошљу нешто војске у помоћ.

Испрва је изгледала Латифу цела ова ствар тако опасна, да је он и не чекајући на помоћ, коју је тражио, искупио одмах све Турке Карановчане и Трстеничане, и хтео да пође с њима у лесковачки крај, а мало за тим одустао је од тога, па је само Карановчане и Трстеничане оправио тамо, а он се вратио у Чачак.

Суседни српски крајеви брзо су сазнали за ову побуну Срба у Драгачеву и за сеобу Турака Карановчана и Трстеничана, и за то су: Вучић, Туцаковић и Станко Милчевић искупили брже боље нешто наоружаних Гружана, појурили за њима и стигли их код села Ратаја[1] и Лопаша и ту су се пропушкарали с њима, па им узели све њихово оружје и њих голе пустили да иду даље.

У овоме сукобу Срби су имали од својих људи, само једног погинулога, док је код Турака било подоста и мртвих и рањених.

Док се ово збивало у Ратају и у Лопашу, Латиф-

[1] Сима Милутиновић. каже — (у својој Историји, стр. 75) —: Ратари и Лопаш, мало иза Трстеника; међу тим села Ратара иза Трстеника, нема, већ има Ртари и Рти, а и село Лопаш, али иза Чачка, а не на путу кад се хоће из Карановца и Трстеника у лесковачки крај. Иза Трстеника, али мало подаље, има село Ратаји, у срезу козничком округа крушевачког, и село Лопаш, у срезу трстеничком истога округа, за која би се на послетку, још и могло рећи «иза Трстеника« и ми смо за то записали Ратаји место Ратари, веујући да је то право име села где се збуо овај сукоб.

ага искупио је у Чачку своје Турке и своје Карафејизе и пошао је с њима преко Карановца против Вучића и Туцаковића, који су се дотле били већ почели враћати својим кућама у Шумадију.

Вучић и Туцаковић изишли су Латифу у сусрет и тукли су се с њиме два дана, док га на послетку нису сузбили натраг к Чачку.

У време ових догађаја, војвода Милош Обреновић боравио је у селу Шаранима, близу Савинца, и сазнао је за њих још у време њихова зачетка.

Кад је игуман Пајсије, јавио Хаџи-Продану, да је повезао Латифове момке, он је то јавио у исто време, и војводи Милошу, позвавши га да и он, тада, пође против Турака.

Милош је одговорио на то и Пајсију и Хаџи-Продану, да он неће ни да чује за тај и такав покушај буне, и саветовао је и њих да га се одмах окану.

Боље него ико други, знао је Милош за патње српскога народа у то време, и оне су болеле њега, као и свакога другога, а можда и више него много њих других, па је и опет морао тако да ради.

Милош се сећао, како су недавно, кад га је Серчесма водио везиру београдском, да му га покаже, устали против њега у београдској тврђави, Адем-пашини војници, који би га, можда, тада и убили, да се Серчесмини војници нису прихватили свога оружја и одбранили га и држао је да га и сад не би ништа боље дочекало кад би се само опет сусрео где год с београдским Турцима. Веровао је да му и Скопљак-паша ништа боље не жели, јер вероватно, памти своје сукобе с Милошем за време Карађорђевог устанка, и да га још боли рана на руци од Милошевог пиштоља, и да се још добро сећа сукоба с Милошем на Равњу 1813. год.

Али, и кад је, и макар да је све ово знао, Милош је опет, с основом одбио своје учешће у немирима, који су тако у невреме започети. Богат његов ум није му допустио да полети за првом, несмишљено испаљеном пушком, без спреме, без претходног опитег договора и унапред углављеног плана.

Милош је познавао турску силу у Србији која је била и многобројна и јака, а познавао је и моћ Срба, која је била још растурена, раштркана и несрећена. А он је, кад год је радио народан и државан посао, улазио у њ само онда, кад је поуздано и тврдо могао рачунати на успех, а од природе је био обдарен моћи да то може да прорачуна и у рачуну се ретко кад варао.

И за то је и сад савстовао да се не улази у Хаџи-Проданов посао.

И за то се није на томе само зауставио.

Да би сачувао свој народ од беда које га могу снаћи, он је јавно за ову узбуну и Скопљаку у Београду, а Хаџи-Продану и Србима, који су се били искупили око њега, поруђио је: да он, и кад би знао, да би његова једна реч, била у стању, да ускрсне све оне, који ће бескорисно изгинути у тој буни, он и тада не би устајао на Турке у приликама какве су онда биле.

И за то је Милош једва дочекао кад га је у то време, позвао к себи у Брусницу муселим Ашин-бег, и понудио да му помогне утишати побуњени народ.

Милош је рачунао да ће својом гипкошћу и својим умењем с Турцима, спасти многи српски живот и отклонити многу беду, која може снаћи многи српски свет и за то се радо прихватио тога посла.

Побратимивши се с Ашим-бегом, Милош је одмах искупио нешто наоуражаних Срба свога краја, па кад му је и Ашин-бег дао нешто Турака под својим буљу-

башом Ћор-Зуком, он је отишао са свима у Небош-Гору да потражи Хаџи-Продана.

Сама појава Милошева и његових људи, била је довољна да се сав народ, који је био пошао за Продановом, сад окане њега и разиђе својим кућама, изгубивши цигло једног јединог човека у сусрету с Милошем.[1]

Хаџи-Продан се склонио са Небоша у село Дежевицу, и тамо је са Николом Сукичићем[2] почео бунити свет, најпре по рудничком крају а после и по Гружи и по Лепеници.

И брзи пристанак ових уз Хаџи-Продана учинио је, да се почео одмах дизати на Турке чак и јагодински крај.

Ну дотле се било слегло у Чачак доста турске војске у циљи да овај устанак угуши.

Једну је довео собом из Београда, Ћаја-паша[3] београдски, а другу из Новог Пазара, везир Адем-паша.

Задовољни Милошевом радњом на Небошу, Ћаја-паша је послао одмах за тим Милоша, заједно са Ашинбегом брусничким, у крагујевачки и јагодински крај, да и тамо стиша Србе, а Латифа је опремио у Карановац да држи тај град и да заузме земљано утврђење у њему.

Милошу је испало за руком да мудрим разлозима

[1] Вук Стев. Стефан Караџић, Грађа, страна 60. представља мало друкчије утишање Хаџи-Проданове буне од стране војводе Милоша; ну ми смо остали при причању Симе Сарајлије, јер нам се он учинио вероватнији.

[2] Могућно је, да је у Сарајлије погрешно написано или штампано (стр. 83) „Сукичић“, и вероватно је да ће то бити „Вукичић“ Никола, кога спомиње на стр. 89, заједно с братом Александром, као заробљеника Ћаја-пашиног.

[3] М. Ђ. Милићевић, Поменик, стр. 340 каже да се Ћаја-паша звао Ибшир, а звање да му се звало *мирмирана* што се равна с пашом — генералом; да је био ћехаја т. ј. помоћник или заменик пашин, те су га Срби само по томе његовом звању звали Ћаја-паша.

лако увери, побуњене Крагујевчане и Јагодинце, да су се узалуд латили посла у коме не могу успети, и да их склони да се умире; и они су се брзо и без икаква поговора разишли својим кућама.

Хаџи-Продан је измакао на Саву и прешао је, код Великог Дубоког, преко, на аустриску страну.

И тако је мудрошћу војводе Милоша Обреновића, лако и брзо утишана Хаџи-Проданова буна, и народ је српски био умирен.

Једва да би се знало што о овој доста скученој и ограниченој буни Срба против Турака под Хаџи-Проданом, и о томе како је она умирена, да је после умирења нису сами Турци учинили чувеном многим својим грозама и много невино проливеном српском крвљу.

Док се Милош бавио у крагујевачком и јагодинском крају, Ћаја-паша почео је да хвата у Чачку многе чувене и виђеније Србе и да их спутава у окове, хотећи тиме да застраши остали свет, да се у будуће не буни.

Тада је ухапсио и игумана Пајсија кога му је проказао драгачевски кнез Илија, да је у селу Горачићу; а кад је после тога пошао за Милошем са свом својом војском и дошао у Кнић и за тим у Крагујевац и у Јагодину, ухватио је и ту још доста чувених Срба и оковао у ланце, па све повео собом у Београд.

И није се задовољио само мушкињем, већ је хватао и женскиње, младо, удато ил неудато, само кад је лепо и угледно, и све то повео је собом у Београд Скопљак-паши на дар у знак своје победе над Србима.

За Ћаја-пашом дошао је у Београд и везир новопазарски Адем-паша, који је оставио своју војску у Чачку на муселиму Латиф-аги који се дотле био вратио из Карановца у Чачак.

У повратку своме за Београд, Ћаја-паша покушавао је да склони и војводу Милоша да га поведе собом али је Милош, видевши шта се ради, умео да увери Ћају да је преће да се он нађе на Руднику, па је и отишао тамо.

Игумана Пајсија, водио је Ћаја-паша уза се само до Кнића, а одатле га је послао везана и окована, под јаком стражом, право у Београд Скопљак-паши, где га је овај држао неколико дана по тамницама и мучио, а после извео пред градску — варошку — Стамбол-капију — где је сада споменик Кнеза Михаила — и ту уморио мученичком смрћу, набивши га жива на Колац.

За који дан по Пајсијевој смрти, доведен је у Београд и Пајсијев брат Димитрије Ристић и Скопљак је и њега набио жива на колац, с леве стране поред Пајсија и ако сиромах Димитрије није никако био ни умешан у Хаџи-Проданову буну.

Зли и крвожедни Скопљак није се задовољио жртвама само, које би ма из далека могао довести у везу са побуном у Драгачеву, него је настао клати и давити и оне који за Хаџи-Продана никад нису ни чули.

Тако је набио на коље, живе, одмах до Пајсије: хрома Васиља, Србина из Босне и његова два друга, које су Турци ухватили у Мачви где их је потказао Турцима један мачванки кмет.

Од оних Срба које је Ћаја-паша довео собом, оковане, у Београд, познати су по имену и по занимању: Никола и Александар браћа Вукичићи из Светлића; Стеван и Јован браћа Јаковљевићи из Белушића у Левчу; Ђенадије, калуђер из манастира Благовештења, који се, пре него што је се закалуђерио, звао Ђорђе Шувак и био родом из Грабоваца близу Бања-Луке, и син му Стојан; Ђако Аванкум; Бошко, син Петра Ћукића из Кру-

шевца; Милић Радовић из Каоне; и ђак игумана Пајсија, леп, млад момак, коме се не зна имена.

Од свих ових спасли су живот само њих четворица и то; Милић Радовић, кога је украо из турске тамнице и држао скривена у својој кући, Турчин Хасан-бег Прајић из Ужица,[1] па после пустио слободна његовој кући: Бошко, син Петра Ђукића, кога је Ђаја-паша дао његовој мајци Иконији, у замену за сестру му Спасенију; калуђер Ћенадије, који се потурчио и добио име Мула-Салија и син му Стојан, коме су дали Турци име Рецеп.

Све остале српске заробљенике држали су Турци око три метеца у својим затворима у тврђави, па су их после уморили смрћу.

Изводили су почешће по неколико њих — мушкиња — и набијали живе на коље поред Пајсија, путем који је водио десно на Теразије, и лево поред Коларчетове куће — где је сада пивница — на Два Бела Голуба.

Главну масу Ђаја-пашиних српских заробљеника, посекли су Турци на Савин дан[2] и сутра дан по овоме, и

[1] Жалосно је, али је истина, да је игумана Пајсија потказао Турцима *драгачевски* кмет Илија, а хромог Васиља некакав *мачвански* кмет, те су их Турци ухватили; а Турчин Хасан краде из турске тамнице, заробљеног Србина, крије га у својој кући, и спасава му живот!!!

[2] Сима Милутиновић у својој Историји Србије, страна 95. каже: на Савин дан *по* Божићу, што би значило: о св. Сави, просветитељу српском, 14. и 15. Јануара 1815. год. Ну Вук Стеф. Караџић, у својој Грађи за Историју Србије, стр. 66, каже: на Савин дан *пред* Божић, што би било 5, и 6. Декембра 1814. год. Вујић, опет, у своме Путешествију вели за смрт Пајсијеву, 17. Декембра 1814. г. — Види: Милићевића Поменик, стр. 632.

Срби су, до почетка првог устанка — 1804. — бројили године по црквеном рачунању од створења света, и тек од тога доба, почели су рачунати их од Христова рођења.

Али су и тада, многи Срби из Аустрије, бројили године и рачунали месечне датуме по новом — григориском, западном календару,

то разрђено по неколико њих пред свима излазима из тврђаве и из града.

Тек после свега овога и пошто се сит насладио мученьем и убијањем Срба, Адем-паша, везир новопазарски, вратио се у Драгачево, и узео своју војску па с њоме заједно отишао у Нови Пазар.

III ЦВЕТИ

11. Април 1815. године.

Незадовољени ужасима које су починили у Београду, са сужњима и заробљеницима Ћаја-пашиним; ненасићени крвљу српском, коју су онако раскошно пролили, Турци су и после тога, тражили нових жртава и жудели за још већим проливањем крви и почели су опет, и поново напајати се њоме.

Ну тада се нису више ограничавали само на крајеве Србије, које је била захватила Хаџи-Проданова буна, већ су, свугде, где се било чуло за каквог угледнијег и чувенијег Србина, дизали на њега турске хајке, и тај је хватан, мучен, глобљен и, на послетку уморен тешком мученичком смрћу.

Милош је знао за све то; гледао је шта се ради, ал опет није хтео бегати нити се склањати у горе и крити од Турака.

Бити на опрезу од једних, стајати у пријатељству с другима, а спремати се у потаји против свију и чекати згодан час за спасење, била је тада, сва брига и сва вештина војводе Милоша Обреновића.

који је у овоме веку за 12 дана ранији од нашег источног рачунања. И, ако је и Вујић, бележио датуме месечне овако, онда ће његов 17 Декембар бити исти Вуков 5. Декембар, или Савин дан *пред* Божић.

И тако радећи, Милош је дочекао да продужи и да доврши дело ослобођења Србије, које је Карађорђе започео и на њему провео онако херојски, пуних и тешких 9 година дана.

Гоњени од Турака, многи виђенији Срби, почели су из потаје прилазити Милошу и припитивати га шта да се ради; многи су му говорили да, поново, треба устати на Турке, и да он треба да узме ту ствар у своје руке.

У Милошу је киптило и врело; он је мислио о свима могућим начинима, али их је крио и чувао у својој глави, и нико их није ни чуо ни узнао од њега самог.

Везир београдски Скопљак-паша — Сулејман-паша — позвао је к себи, рано с пролећа 1815. год. све кнезове српске из унутрашњости Србије да им закаже да му прикупе и раније донесу ђурђевки данак.

И војвода Милош, дошао је тада у Београд, да прими и чује ову везирову заповест.

Још док су сви кнезови били на окупу у Београду, Скопљак је мислио да му треба застрашити их каквим новим чудом, и, да би му заповест, коју је издао, била тачније извршена, послао је неколико својих људи да ухвате Станоја Главаша, кога је још Рушид-паша поставио за чувара и надзорника друмова, окривљујући га што није спречио да Хаџи-Продан, по својој буни, не пребегне у Аустрију.

Кад је потера турска дошла у Паланку — смедеревску —, Станоје је, сазнавши шта хоће, отишао својој кући у село Кошарну, па је отпустивши својим кућама све своје пандуре, затворио се у своју кућу.[1]

Кад су га мало после тога, опколили ту Скопљакови Турци, — до двеститу њих — Станоје се бранио

[1] Тако Сима Милутиновић у својој Историји, стр. 116; М. Ђ. Милићевић, у својој Кнежевини Србији, стр. 141 каже да је било у једној колиби близу села Баничине.

пушком и ништољем и оборио је доста њих; али, кад су му Турци запалили кућу над главом, он је изишао из ње, и, са сабљом у руци, клао се с њима, док није пао од њихових ножева.

Брзо се рашчуло по свој Србији да је Станојева глава однесена у Београд везиру Скопљак-паши, а неко од Турака дошаптао је тада Милошу, да је сад ред на његову.

И било је изгледа да ће и Милошева глава пасти скоро, јер је Скопљак, после тога, пустио све српске кнезове, да иду својим кућама, сем јединога Милоша, кога је и даље задржао у Београду, и чувао у тврђави београдској не казујући му ни за што ни крошто.

Милош је замишљан као богат војвода, па је требало, пре његове главе, докопати се и његова блага.

После месец дана борављења Милошевог у тврђави београдској, понудио га је једном Ћаја-паша, да му прода оно српско робље, које довео собом после Хаџи-Проданове буне, и које је он био огласио као своју лину својину, те је остало непосечено и непоубијано, и кога је било до на 100 душа.

Брзо као муња пролетела је на ову понуду, кроз Милошеву главу, и његова слобода и слобода тога српског робља, и он, мајстор, какав је био у радњи са Турцима, брзо се погодио са Ћајом да му плати за њега 100 кеса.

Али је Милошу требало да оде у свој крај да прикупи новаца колико треба па да их донесе и преда Ћаји.

Турцима је било незгодно да испусте Милоша из својих руку, пу кад је он, 8 марта[1] (1815), отишао у

[1] Прота Матија Ненадовић, Мемоари, стр. 340 и 343; писмо Петра Николајевића Молера, Проти Матији «Милош 8. марта (1815) на парлаторији земунској и т. д.«.

Караџић, Грађа, стр. 71, вели да је Милош слао у Земун свога

Земун, и узео капаре од земунских трговаца, за неке своје волове и донео и предао Ћаји 150 дуката, овај му је израдио код Скопљака те га је пустио кући, да узме и дотера волове, па онда да му плати и остатак до погођене суме.

Испративши прво, откупљено српско робље, Милош се јавио Скопљаку, па је са срећом од Бога, око 10 до 12 марта, заједно са својим секретарем Димитријем, прошавши кроз „Варош-Капију“ докопао се Врачара па опучио право својој кући.

Једва да је Милош стигао у Раковицу, кад је дојурио за њим Скопљаков татарин, и донео му поруку, да се одмах врати у Београд, јер везир има још нешто да му каже.

Ну Милошу тада није било више до казивања везирових, и отпоручио му је по истоме татарину, да му пише у Брусницу, ако има шта казивати му, и одмах за тим отишао је даље својим путем.

Стигавши откупљено српско робље иза Авале, и преноћивши ту с њиме у пољу и на снегу, Милош је, сутра дан, продужио свој пут и стигао је у Брусницу, и испричао Србима расположење Турака у Београду и њихове намере, као и поруку Руса, коју му је саопштио руски елчија „да Срби мирују и да моле султана за његову милост, а и они ће посредовати у томе“.

Милош је међу тим знао шта му треба радити, и за то је послао своје људе да покупе по народу колико се може арача, а свога брата Јеврема оправио је у Ос-

секретара Димитрија, те изгледа као да он сам собом није ни ишао тамо.

Ну како се из Протиних Мемоара, стр. 336, знаде, Милош је слао свога момка у Земун 17. Фебруара 1815, могуће је да су обојица прелазили у Земун, и то: у разне дане и сваки за себе.

тружницу са целеном волова, за које је био узео капару у Земуну.

На велику своју радост, Милош је ту сазнао од Срба, који су га код његове куће дочекали, да је подоста виђенијих и чувенијих Срба, за време, док се он бавио у Београду, било на скупу у селу Рудовцима и да су ту, на четврт часа близу села, у долини реке Пештана, у густом лугу под Милићевим Брдом, одлучили да се поново устаје на Турке, на што су сви положили и заклетву, уговоривши у исто време, да сачекају Милоша док се врати из Београда, те да их он предводи.

На скупу овом били су[1] игуман боговаћски, Авакум; поп Ранко Дмитровић, из Рудоваца; Милутин Савић, Гарашанин; Арсеније Ломо; Никола Катић; Божа из Вукосаваца; Алекса Лазаревић прота из Шопића; Теша из Гараша; Васа Сараманда из Буковика; Михаило Марковић из Трбушнице; Ница Арсенијевић из Прогорелаца; Добрица и Милован Бошковић из Даросаве; Радојица из Крушевице; Јеремија Велбабовић из Чибутковице; Радован Стаменић из Петке; Јован Стојковић из Кука; Јован Димитријевић — Добрача —, кнез гружански; Милић Дринчић, прво, буљубаша код Милана Обреновића, а после војвода у првом устанку: Васиљ Павловић и други.

Милоша је ово охрабрило веома, и за то је казао пријатељима својим: Мелентију Павловићу, врањевачком игуману; Јови Добрачи и Николи Луњевици, да ће на то пристати, али хоће пре тога, и сам да запита народ свога краја: да ли жели то и он, и кога хоће да му буде вођа и старешина, додајући: «да никако неће пристати

[1] Јов. Мишковић, пуковник, Бојеви на Љубићу и Чачку 1815, Ратних 1883, свеска за јануар, стр. 5; М. Ђ. Милићевић. Поменик, стр. 137, 138 и 146.

да се устаје против султана, већ само против Турака, зулумћара у Србији".

Турци су сазнали кад је Јеврем, брат Милошев дошао с воловима у Остружницу, и кад је он једном сишао у Београд на кратко време, они су га ухватили и стрпали у затвор на „Зиндан-Капији" у тврђави, — горња тврђавска вратница са стране Дунава према „доњолском делу Београда —, а и волове су му узели и дотерали у Београд.

И тада опет, Сулејман — Скопљак-паша, писао је Милошу да му дође у Београд, јер има да говори с њиме о важном послу, ал му је и Милош опет одговорио, да је болестан и да му не може никако доћи.

Турци су тада затворили у тврђавске затворе, још: и Ристу, писара и ортака Јевремовог; кнеза Мирка, који је дотле слободно ишао по београдској тврђави службеним послом; неколико кметова из околине Београда, и око двадесет грађана београдских — Срба —.

Једини од Срба био је кнез Аксентије, који је остао слободан и ходао је по својој вољи свуда по београдској тврђави и по граду, али је и он задржат ту од Турака намерно.

У томе су се прикучиле и српске Цвети (11 април 1815), кад се народ рудничкога краја искупљао у већој множини, на сабор код „Таковске цркве", где је Милош хтео да га припита: хоће ли и он да устаје на Турке и кога хоће за вођу и за старешину у томе послу.

На Лазареву суботу, у очи Цвети, — 10. априла 1815. — Милош је био ту и провео цео дан у разговору са искупљеним народом: шта да се ради? представљајући му ужасе и страхоте свађе и рата с Турцима, кад му је овај почео исказивати, да је то једино што он тада жели, хотећи да се поуздано увери да ли се народ

због тога, неће поколебати у својој намери и у исказивању својих мисли.

Ну Милош се при томе несумњиво уверио да је народ рудничког краја у томе одсудан и постојан и да се мимо устанак не нада ничему добром; и за то је сутра дан, по свршеној служби божјој, испевши се на станац камен више олтара таковске цркве, запитао поново све и велико мало: хоће ли на Турке под његовом управом, и кад му је народ и тада одговорио: да хоће, и кад је почео љубити га у руку и поздрављати са: „срећан и честит нам био нови наш господару», он је одмах ту издао заповест, да свак похита своме оружју, па да млати и да бије где жива Турчина чује.

Арсенију Ломи, војводи још под Карађорђем, заповедио је: да искупи чету војника, па да похита Руднику и очисти га од Турака, с примедбом да их испрати поуздано у Турску, ако му се предаду драговољно.

Милића Дринчића упутио је Чачку, где ће скоро и он сам доћи са војском, или ће место себе послати свога брата Јована.

Дошавши за тим кући у Црнућу, Милош је застао ту, коњски товар (сребрних) талира, који му је послао Никола Милићевић — Луњевица —, да му се нађе за први мах, за посао у који улази, што га је веома обрадовало, јер је, сазнавши шта му је снашло брата Јеврема, могао поуздано рачунати да ће одговорити својој обавези за продате волове у Земуну, и што ће му то очувати веровање у тамошњих људи, од којих ће сада морати да набавља: барута, олова и других потреба за рат.

Ту му је, баш тада, дошао и брат му Јован, враћајући се из Каоне — крагујевачке —, где је био са Симом Паштрмцем, Томом Вучићем и са још неколико момака, те тамо помлатио турске арачлије, и узео им

сав новац, који су били покупили од Срба у име данка, и тај донео и предао Милошу.

Обрадован поново и овим, Милош је извадио и дао Сими Паштрмцу свој војводски барјак с налогом: да под њега искупља Србе, а брата Јована оправио је да искупи Чачане и неки део Крагујевчана, па да похита с њима к Чачку и не да Турцима да излазе из тога града и чине зла и пакости околном народу.

Лазара Мутапа, послао је у Драгачево да искупља Драгачевце, па да се нађе с њима уз Јована на Чачку.

Одмах за тим, Милош је писао по свима крајевима Србије, чувенијим људма из народа, да се и они са својима спреме и пођу на Турке.

Мало за тим одјурио је у Брусницу, да спасе свога побратима Ашин-бега муселима брусничког, који му је до сада, толико пута, чинио добра, чувао га од пакости осталих Турака; и испратио га је сам собом чак до Каменице на путу за Ужице.

IV БОЈЕВИ И ДОГАЂАЈИ ИЗМЕЂУ СРБА И ТУРАКА 1815. ГОД.

1. На Руднику.

Можда је прва пушка, која је испаљена на Турке у другом српском устанку, пукла на Руднику.

Немамо поузданих података, ну вероватно је, да је војвода Лома, истога још дана, о Цветима, кад је чуо заповест Милошеву, дошао са својим Качерцима на Рудник око турске тврђаве, и заподео бој с Турцима, јер је, док се Милош вратио из Каменице, докле је допратио Ашин-бега, рудничка тврђава била у српским рукама, и Турци Рудничани били су удаљени са Рудника.

Кад је Ломо дошао са својом војском на Рудник, Турци су напустили своје домове који су били ван тврђаве и повукли су се у њу.

Ломо се ту пушкарао са Турцима три пуна дана, док Турци видећи да се не могу дуже држати, нису понудили Србе предајом, коју је Ломо одмах и примио.

Уговорено је: да Турци предаду Србима тврђаву, а Срби да отпрате Турке под оружјем и поуздано и здраво до Ужица.

Уговор је утврђен заклетвом на соли и на лебу, и војвода Ломо хтео је, сам собом, да се побрине о његовом тачном извршењу.

За то је и узео да сам отпрати Турке путем до Ужица.

Али на несрећу и његову и њихову, није му било суђено да то изврши.

Кад је дошао с Турцима, којих је било до 30 људи, код Буквика,[1] сачекао га је у заседи, његов млађи брат Михаило,[2] са својих 50 друга, па је пропустивши Лому и његове момке, опалио из пушака и убио турског старешину, Агу-Токатлића и још 26 од његових људи.

Остало је од целе посаде Рудника живих Турака само сестрић Токатлићев,[3] његов барјактар и још један пратилац њихов.

[1] и [2] Сима Милутиновић, Историја Србије, стр. 143—144. М. Ђ. Миличевић, Поменик стр. 805, каже: да је Токатлића сачекао и убио неки Мартиновић из Босуте, и да је то било на месту где је сад рудничка школа.

[3] М. Ђ. Миличевић, Кнежевина Србија, стр. 338—349, где се цео догађај са Токатлићем друкше преставља него у С. Милутиновића.

Вреди међу тим прочитати и све што је, о заузећу Рудника, написао у својој Грађи, Вук Стеф. Караџић, стр. 74—78, где он ову ствар доста друкчије износи, и тврди да је Ломо узео Рудник, пре него је у Такову речено да се устаје на Турке. Ово би се у неко-

Ломо је хтео тада, бар ове да отпрати безбедно даље, али. кад је прешао Златицу, и сишао у долину на Делалића Прлину, сестрић Токатлићев, дајући на поклон Ломи свој јатаган, што га је овај спровео дотле безбедно, и док је Ломо задевао јатаган за појас, потегао је из пиштоља и убио Лому, па на своме доброме хату, одјурио даље путем Ужице.

2. На Љубићу и на Чачку.

Милош је оправио из Црнуће на Љубић нешто пешачке муниције, а једнога је човека упутио с новцима на Саву, да је купи још више, па је и сам похитао на Љубић, јер је био чуо де се Турци намножавају у Чачку.

И заиста било је дотле већ дошло подоста Турака из суседних турских крајева Чачку у помоћ.

Милош је застао свога брата Јована на Љубићу, повишој коси на левој страни Мораве спрећу Чачка, где је био начинио мало земљано утврђење и у њега склонио своју војску.

Лазар Мутап, био је дотле продр'о, с друге стране кроз један крај Чачка, и допр'о до турског утврђења, које је било око турске џамије (стара црква и џамија и садања црква у Чачку).

Милош није могао, а није ни имао времена да предузме штогод против Турака у Чачку, јер му је, скоро по његовом доласку ту, био стигао глас, да Ћаја-паша

лико тврдило и оним што М. Ђ. Милићевић, у својој Кнежевини Србији, стр. 347 каже: да је на скупу код Таковске цркве, о Цветима био: „Милован Ломић из Драгоља, али не војвода Ломо", да није на стр. 346 речено: да су Турци, Рудничани, послали о Цветима у Таково, једнога свога заптију, да гледа да на сабору не буде кавге; а ово не би могли учинити, да их је Ломо, као што Вук каже, пре Лазареве суботе напао и узео им Рудник.

иде из Београда с другом, опет великом турском војском, и са Мухамед-бегом, сином београдског везира Скопљак-паше, Чачку у помоћ.

Ове Турке водио је српски кнез Аксентије, који је био у турским рукама, те је морао тад, с неколико стотина Срба, да буде предводница Ћаја-пашине војске.

Милош је узео одмах нешто Срба па је похитао Ћаја-паши у сукоб, не би ли га где потукао, или бар сузбио к Београду и одбио од Чачка.

Сем тога наредио је и Милутину Гарашину, да са 300 својих људи пази на Ћаја-пашу у Кљештевици и не да му продрети кроз њу, а једнога весника оправио је журно у Крагујевац, да се и тамо скупи шгогод народа и похита на Корушац — између села Босуте и села Драгаља — и дочека Ћаја-пашу ту, ако би продр'о кроз Кљештевицу.

Дошавши с оно мало људи, које је повео са Љубића, и с још нешто Рудничана, које је уз пут покупио, у Моравце, Милош је застао ту Милутина Гарашина,[1] и разабрао је од њега, да је Ћаја-паша продр'о кроз Кљештевицу, где је и њега и његову војску разбио и сузбио са Липара.

Милош је за то похитао брже боље, у Рудовце, где је наишао на Серчесму и бимбашу Кара-Муставу с кнезом Аксентијем и Илијом Радивојевићем из Липља, који се уз пут придружио Турцима с нешто својих људи.

Милош је ту напао на Турке и тукао се с њима скоро цео дан, на велики петак 16. априла (1815.), ал' пред вече, морао је да одступи испред веће и надмоћније турске силе, а и што је био разабрао да су друге чете Ћаја-пашине војске, биле већ продрле преко Руд-

[1] Овај сусрет Милошев с Гарашанином, мало друкче представља Вук Ст. Караџић, у својој Грађи, стр. 80.

ника и растерале Србе, који су се тамо били искупили.

Милош се повлачио лагано испред Турака и био је 22. априла на коси Трбушцу, кад су Турци, прешавши преко Штурца, били сишли, тога истог дана, у село Мајдан и ту се зауставили да преноће.

Милош је и одатле поновио своје заповести, да се народ оружа и скупља и свак да похита право на Љубић и к Чачку.

Сутра дан, у петак 23. априла, Ћаја-паша се спустио са својом војском низ Деспотовицу до места где је сада Гор. Милановац, па је одатле, обилазећи Клисуру — деспотовачку —, ударио на Брусницу и на Семедраж, сишао низ Дичину у село Брђане и дошао на конак у село Коњевиће, палећи уз пут сва српска села којих се је могао домашити.

Тада је једно одељење, на левом крилу његове војске, било допрло до села Мојсиња и запалило мојсињску цркву.

Милош је ишао непрестано за Турцима и дошао је тога дана, до шуме Коњаче; а кад је сутра дан, у суботу 24. априла (1815.), Ћаја-паша, са свом својом војском, сишао у Чачак, он је избио на Љубић, где је на велику своју жалост, разабрао, да му је и војвода Лазар Мутап, при напуштању онога краја Чачка, који је дотле био држао, опасно рањен, и да су се Драгачевци, оставши без свог вође, разишли својим кућама, те је и Чачак остао са свим отворен Турцима са стране Драгачева.

Турци су тада мимо онога свог главног утврђења око џамије у Чачку, саградили још једно утврђење, и сместили у њега оне Турке, које је Ћајапаша ту, собом довео.

Са Ћаја-пашом, дошли су тада у Чачак: и врањски паша, и Јусиф-бег, сереског, који су се десили у Бео-

граду, кад је Ћаја полазио отуд, и они су тада писали и поручили у своје крајеве, да и отуд похита још њихове војске Чачку у помоћ.

У то време, могло је бити српске војске на Љубићу на 1500 људи, а Турака у Чачку било је до 5000 људи, већим делом коњаника.[1]

Овако, бројно, надмоћнији Турци, одмах сутра дан, по своме доласку у Чачак, прешли су преко Мораве, — у недељу 25. априла 1815. — и напали су, под предвођењем врањскога паше, на Србе на Љубићу.

Срби, неки у своме опкопу, а неки у заседама ван свога утврђења, дочекали су Турке плотунима из пушака, и одбили су неколико доста јаких и доста смелих напада турских при чему је пало доста погинулих и рањених Турака; ну кад је при томе и сам вођа Турака, врањски паша, рањен јако у ногу, Турци су се махнули даљих напада и одступили су у Чачак гоњени од Срба до саме Мораве.

Скоро после овога напада Турака на Србе, стигао је на Љубић, Милошу у помоћ, кнез гружански Јован — Димитријевић — Добрача, са 500 својих Гружана,[2] и Милош је тада и за то, проширио и мало боље утврдио онај Јованов опкоп на Љубићу, и подаље од њега на страни, саградио је још један опкоп, опет на Љубићу, и сместио у њега Добрачу и његове Гружане.

Милошу су стигли ту гласови, да су многе војводе

[1] Сима Милутиновић, Историја Србије, стр. 162, каже: да је с Ћаја-пашом само, дошло у Чачак, на *десетак и више* хиљада; ну ми смо узели горње бројеве од пуковника Јов. Мишковића „Бојеви Срба и Турака на Љубићу и Чачку» Ратник, јануар 1883., стр. 11, што је он на самом месту разбирао о овоме и дошао до ових бројева.

[2] Вук Ст. Караџић, Грађа, стр. 82, каже: да је Добрача стигао Милошу у помоћ још кад је Ћаја-паша био у Мајдану; ну, нама се учинило вероватније како је записао С. Милутиновић.

и кнезови српски из Карађорђевог устанка, који су, 1813. год. били прешли у Аустрију, како су чули за Милошев устанак, почели враћати се у Србију у намери, да се придруже новим устаницима и да бију Турке, и Милош је за то мислио да треба да се састане с некима од њих и споразуме о јединству у раду и о набави муниције.

Сем тога требао је и да нареди да се, у београдском крају, боље пази на београдску тврђаву, да не могу Турци, као што је Ћаја-паша урадио, да излазе из тврђаве и притичу у помоћ Турцима у унутрашњости Србије.

За то је Милош предао команду над свом својом војском, своме брату Јовану, Милићу Дринчићу и Јовану Добрачи, и спремио се да са Игуманом врањевачким, Милентијем Павловићем и Симом Паштрмцем, пође у београдски крај, и део Србије дуж Саве, препоручивши својим заступницима, да не дирају ни пошто Турке у Чачку, док се он не врати, већ да се само бране од њих, ако би их они напали и да им не даду никуд ван Чачка у народ.

Ну, Милош је морао одложити свој пут у тај мах, јер му је баш тада стигао глас, да Турци Ваљевци, иду испреко Маљена, Чачку у помоћ, под командом Селима Ћехајића и Мус-аге Балабана.

Милош за то оправи одмах против ових Турака: Милића Дринчића с нешто српске војске и овај их је, са Јованом Мићићем дечекао у Дружетићима, разбио и потискао натраг к Ваљеву.

По одласку Милошевом са Љубића, после овога, Турци су били за неко време са свим мирни и нису никако дирали у Србе на Љубићу, али су се међу тим, намножавали знатно у Чачку придоласком нових турских чета из ново-пазарског краја, и осталих граничних крајева турске царевине.

Јован, Милошев брат, био се забринуо због овога нагомилавања Турака у Чачку, па се и побојавао да га Турци не опколе у његовим опкопима на Љубићу, и за то је напусио и Љубић и опкопе на њему, и повукао се дубље под Рудник, близу села Бершића, и ту се лепо и јако засекао, да би се лакше и поузданије бранио од Турака, ако би га и ту напали.

У то време и Драгачевци су, патећи много од Турака, који су сву храну, која им је требала за своју исхрану, узимали од њих, почели напуштати своје домове и преселили су се ускоро сви листом, дубоко у планине под Овчаром и Кабларом с једне и друге стране Мораве, у збегове.

Турци су хтели да их казне за то и да им се свете, и за то су, кад су хтели да пођу против њих и да их нападу у збеговима њиховим, да би заварали Јована и Србе, који би им могли притећи у помоћ, напали с једним одељењем своје војске на село Коњевиће, на другој страни Чачка и ово су опленили и попалили.

Док је Милошев брат Јован изишао из рудничких гора, да Коњевиће спасе и одбрани, Турци су истог дана — биће да је било 4.[1] маја 1815. год. — без икаквог

[1] М; Ђ. Милићевић, Кнежевина Србија, стр. 346 и 347 има по Вујићевом Путешествију стр. 169, о овоме нападу на српски збег, са једне књиге манастира Тројице, ову белешку: Знати се кадъ се роблѣ пороби у Овчару, колико се пороби толико се двоином натера у Мораву према манастиру Преображеню од насилія Турецкогъ Тяипаши и Юшеру (ваљда, место: оу шеру) Чачку својом главом заплати, и што се робля нађе живо све се поврати од турецкаго насилія; ту користь учини Милош Обреновићъ са спротиньом месеца Маія 4-ден 1815.

Држим да је са 4 мајем, овде, обележен дан, кад су Турци напали на српске збегове под Овчаром, а не кад је Милош позније ослободио то робље, јер Милош 4. маја није ни био код Чачка нити је тада могао спасавати збегове.

вреда с почетка, гањали и робили српске збегове под Овчаром, кад се је много српског света, особито женскиња, подавило у Морави, само да се спасе турскога ропства, и срећа је што су се нашли ту, с нешто мало наоружаних Срба, игуман тројички Филимон и Радован Шибинац, те су одбили Турке и сузбили их у Чачак, где су ови и опет, одвели собом доста српског робља.

Од прилике две недеље дана после тога, — око 20. маја — вратио се војвода Милош и дошао је опет на Љубић.

Он је тада. довео собом доста ваљевске војске — Љижане — под Луком Грбовићем, и Посавину са доста драговољаца, које је предводио војвода Павле Цукић.

И нешто Београђана дошло је тада с Милошем, али су Србе највише обрадовала два топа, које је Милош, са двојим колима муниције, довукао са собом. Један од ових топова добили су Срби на Палежу — Обреновцу —, а

Милош је 25. априла — 1815. — одбио напад врањскога паше на Љубић, и неки дан после тога, кад су одбијени Турци Ваљевци на Дружетићу, отишао је у београдски крај.

Милош је, за време док није био на Љубићу и на Чачку, ослободио Палеж — Обреновац — и Ваљево, и пошто је провео на путу двеестину дана, дошао је опет на Љубић.

Ово и овако даје се извести и из онога што С. Милутиновић каже у својој Историји на стр. 247, пошто је испричао турске нападе на српске збегове....., „за петнаест и више дана, тако се ту проведе..... док једно јутро исти Милош..... обрете се опет на Љубићском брду".

Према свему овоме држим да су Турци 4. маја 1815. год. нападали на српске збегове под Овчаром.

Ову примедбу иставио сам 1890. год. кад сам ово писао; ну, на годину дана после тога, нашао сам, у потврду ње, у Гласнику XXV, 1869. год. стр. 85, запис, са минеја манастира Благовештења, који је преписао г. П. Срећковић и који гласи: *Нагнаше Турци збег те се давио у Морави против преображења 4. маја 1815. год.*

други је дао Милошу, капетан Васиљ Павловић из Бајевца, који је он при паду Србије 1813. год. био закопао у земљу, па га је сад, чувши за милошев устанак, ископао.

Милош је одмах дозвао к себи на Љубић свога брата Јована Обреновића са његовом војском, и дао му команду над српском коњицом које је било ту до на 200 људи.

Подигнув на Љубићу, осим она два опкопа, која су већ била ту, још један трећи опкоп, Милош је разредио по њима своју војску, које је било сада ту, до на 3000 људи са 200 коњаника[1]

Сутра дан по доласку Милошевом на Љубић, од прилике око 21—22. маја — 1815. — сишло је нешто Цукићевих бећара озго са Љубића доле на Мораву, и ту су одмах и без ичијег припита почели да пуцају на Турке, на другој — чачанској — страни Мораве.

Ово пушкарање, с почетка појединачно, па после све живље и све чешће, прешло је скоро у прави бој.

Турци су донекле одговарали на пуцање српских драговољаца, пуцањем опет из пушака и испреко Мораве, ал кад им се то било досадило, они су појахали на своје хатове, прегазили преко Мораве и напали на Србе у моравској равнини под Љубићем.

Срби, скривени по џбуновима и по врбацима, бранили су се добро, а сишло им је још и доста Срба озго са Љубића, у помоћ; па кад су ови свукли озго и оба своја топа и испалили неколико метака, Турци су брзо умакли опет на другу страну Мораве и склонили се у Чачак.

Многи Срби прешли су тада на другу страну Мо-

[1] Пуковник Јован Мишковић, Ратник за јануар 1883. године, страна 15.

раве, гањајући Турке до самога града Чачка, при чему је Јован Мићић, однео неколико турских глава под самим градом.

Срби су остали и даље на моравској обали с друге стране према Чачку, и ту су, преко ноћ, саградили једну батерију, у коју су сместили оба своја топа с којима је командовао Танасије Рајић, барјактар и чувен јунак из Карађорђевог устанка.

Испод батерије, начинили су дуж моравске обале, у облику вијугасте пруге, отворен укоп са грудобраном само са стране Мораве, у који су се сместили драговољци са нешто Рудничана и Ваљеваца.

Војвода Милош наредио је тада, те је и кнез Добрача, са својим Гружанима, сишао озго са Љубића, доле на Мораву, и саградио, мало ниже од драговољачког укопа, велики, четворостран, затворен опкоп и сместио у њега своје Гружане.

Иза овог утврђења, опет у низини Мораве, ал подаље од реке, управо у простору између Љубића и Мораве, саградили су Срби још једно земљано утврђење, у које су се разместили Београчићи.

Војвода Милош са својим штабом, наместио се на подножју љубићског виса, на Сувом Брегу, имајући уза се и неколико својих коњаника.[1]

Турцима је било зазорно гледати Србе, да се овако према њима размештају и шире, а нарочито им је било тешко гледати српске топове над самим својим главама и над оним својим утврђењима око џамије у Чачку.

За то су се брзо решили да нападну на Србе у овоме стадишту и да их отерају одатле.

[1] Распоред српских утврђења на Морави и на Љубићу, узели смо из састава пуковника Мишковића «Бојеви на Љубићу и Чачку 1815.«, Ратник, јануар 1883. год.

Турцима се је то и могло, јер их је било у Чачку око 10.000 људи, добро спремљених, добро наоружаних и снабдевених најбољим турским коњима и хатовима.

Да би обезбедили себи што бољи успех при томе, Турци су пред онај дан кад ће напасти на Србе, послали око 1000 својих људи у Драгачево, да тамо харају и пале и корсем приберу штогод хране, а преко варљивих својих људи потказали су Милошу да ће прећи и преко Мораве, али изнад Чачка, код Трбушанског — Бељанског — Брода и да ће напасти и на Љубић с те стране.

Милош је одмах оправио у Драгачево за Турцима, које је предводио Кара-Мустафа, Јована Мићића, Аврама Лукића и Павла Штула са 300 српских бораца.

Прешавши преко Мораве у сутон, ово одељење Срба стало је узнемиравати Кара-Мустафу и његове Турке, које су и Драгачевци дочекивали у својим заседама, и ови сви заједно распрскали су Турке тако, да су ускоро почели грабити куд који, али све даље од Чачка и према турској граници.

И Кара-Мустафа, који је био одвојен од своје војске, видевши да не може више Чачку, надр'о је био са својих 40 људи ка Новоме Пазару, али је на путу, код села Котраже,[1] натрапао на српску заседу Вује Белокаменца и његових 15 војника, који су дочекавши Турке на добар пушкомет, дали ватру из својих пушака, те су: Кара-Мустафа, његов кафецијa и још подоста Турака остали мртви на месту а остали се распрштали куд који.

Срби су покупили лепо турско оружје и ово су, заједно с Кара-Мустафином главом, однели и предали своме старешини Авраму Лукићу.

Против оних Турака, за које је било потказано да

[1] М. Ђ. Милићевић, Кнежевина Србија, стр. 675.

ће прећи изнад Чачка и напасти на Љубић, Милош је послао свога брата Јована са српском коњицом и ови су пазили тамо на Турке, али Турака ту није било никако.

Међу тим су Турци у исто време кад је Кара-Мустафа, пошао у Драгачево, саградили мост на Морави одмах испод Чачка на Траваричином Броду и превели су много своје војске и коњице и пехоте, на другу обалу Мораве и скрили је по шеварима и густим врбацима.

И сва ова војска, искрсла је, сутра дан, изненада и неочекивано код српских утврђења на моравској обали.

Како је Добрачино утврђење било с те стране, прво Турцима на ударцу, они су слошке, прво на њега и налетели.

Добрача и његови Гружани били су прилично изненађени овим неочекиваним нападом, ал су опет дочекали Турке сложном и јаком ватром из пушака и одбили их, наневши им при томе доста штете.

Дошавши к себи и уредивши се како ваља, Турци су наново навалили на Добрачин опкоп, ал су их Гружани и опет лепо одбили.

Кад су Турци, још неколико пута, тако налетали једно иза друго на Добрачино утврђење, и кад су их Гружани опет и увек одбијали са великим и осетним губитцима, они су се, на послетку, оканили њега и бацили су своје погледе на оно отворено утврђење и на батерију српску мало даље и више њега.

Обишавши поиздаље Добрачин опкоп, Турци су зашли за леђа ових отворених утврђења и напали су их. Срби су рачунали да ће и овај напад бити управљен као и дотле на Добрачин опкоп и за то су се јако збунили кад су осетили снагу турску са својих леђа и са страна

Дошавши у забуну а мало затим и у неред, посада овог српског утврђења почела је бегати не знајући

куда, а Турци су на својим бесним хатовима јурили за њом и клали је и секли немилице.

Неки део растурених Срба нагао је да се склони у батерију код својих топова, ал су Турци доспели и тамо с њима заједно, те је и у батерији настао неред и све је и одатле почело да бежи.

У залуд је храбри Рајић довикивао својим војницима да не остављају својих топова; све је измакло и он сам самцит и једини, оставши код њих, бранио их је сабљом и пиштољем, док није и он пао искомадан и исечен турским ханџарима.

Бегство посада ова два утврђења захватило је и Београчиће, ма да ови дотле никако нису били нападани.

Војвода Милош, како је видео недаћу својих Срба у ономе оствореном утврђењу и у батерији, потекао им је у помоћ с оно мало коњице што је имао код себе и с подоста пешака озго са Љубића, ал су Турци са својом многобројном коњицом били прекрилили сву моравску раван, и Милош је, не могавши ни својима да помогне ни Турцима да науди, одступио на Љубић, изневши силом здраву и читаву своју главу.

Тако су Срби, тога несрећнога дана,[1] за кратко

[1] На жалост не знамо тачно дан, кад је био овај несрећни бој Срба с Турцима на Морави и нема га до сада нигде у старијим записима, забележеног. Ну на сваки начин, он није могао бити ни 15. ни 16. маја, како га рачуна један од уважених наших новијих писаца.

Кад стоји оно што смо изложили на стр. 28 и 29 да су Турци нападали на збегове српске под Овчаром, 4. маја 1815. год. и да се Милош на 15 и више дана, *после тога*, вратио са свога пута, онда ће повратак Милошев на Љубић падати на дане од 20. до 24. маја, јер за 25. мај знамо да је био на Љубићу, по ономе пасошу, који М. Ђ. Милићевић спомиње у својој Кнежевини Србији на стр. 347.

Па кад додамо још 5—6 дана, на рачун догађаја који су се збили по Милошевом доласку, и пре овога боја, онда ће изићи, да је

време, сем Добрачина опкопа, изгубили: оба своја утврђења, оба своја топа, и неколико стотина људи, које погинулих које рањених.

Многи од Срба, оставши у животу, нису се више осврталн ни на Љубић ни на своје опкопе на њему: све је надрло у планине и одатле својим кућама.

Војвода Милош, тада је тек јурио на све стране, довикујући народу: да се враћа на Љубић; послао је и све своје људе и момке да враћају свет у утврђења, а игуману Милентију обесио је један одбачен добош, да у њега удара, не би ли се штогод народа повратило.

И то је помогло доста; многи, чувши добош и довикивања Милоша и његових момака, почели су нагло и у већим гомилама да се враћају у опкопе и на Љубић

3. *Смрт Ћаја-пашина, и бојеви у Драгачеву.*

За све време док су се Срби и Турци борили око Добрачина опкопа и осталих српских утврђења на Морави, Ћаја-паша, главни командант турске војске у Чачку, био је на моравској обали с чачанске стране, и одатле је командовао својој војсци и сладио се успехом ове и сечом и уништавањем Срба.

Пред вече, тога истога дана, кад се турска војска у велике била вратила преко Мораве у Чачак, и одвукла собом и она два, отета, српска топа, и кад је, још само нешто мало коњице турске остало на рудничкој страни, Ћаја-паша, пришао је близу Мораве и почео је довикивати Гружанима у Добрачином опкопу: да не гину лудо,

овај бој могао бити, последњих дана месеца маја или првих дана месеца јуна 1815.

Мештани у Чачку и око Чачка и Љубића, особито учитељи и свештеници, требали би да разбирају за све прилике према којима би се овај дан могао да одреди тачно и то да обелодањују.

већ да му се предаду, обећавајући да им од њега неће бити никоме ништа.

Васа Томић из Кнића, војник из Добрачина опкопа, који је био тада близу Мораве у некаквом џбуну, и који је познавао Ћаја-пашу из раније, одвикнуо му је: да приђе ближе, јер се не чује шта виче из далека.

Ћаја-паша приђе до на обалу, па нагази и до на половину Мораве, довикујући непрестано Србима да му се предаду.

Ну, у томе пукне Васина пушка, која погоди Ћаја-пашу у котлац, па пукне одмах и друга, друга му Васе Шарге, која га погоди у ногу. Ћаја се повио коњу око врата и строноштао у Мораву, која га је однела даље низ воду, док се његов кулаш, празних бакрачлија, вратио натраг, и јурећи моравском равницом одјездио сам у Чачак.

Догађај овај с почетка развесели мало Србе у Добрачином опкопу, ал их мало после прилично и забрине.

У Гружана је био тада још само по који фишек барута, а то им није било доста, ако би се Турци повратили да освете свога команданта.

За то се реше, и, пред сутоњ, напусте и они свој опкоп и пођу горе на Љубић.

Нешто коњице турске, што је још било на рудничкој страни Мораве, појурило је за њима, али су се Гружани одбранили лако, и сва им је штета била у својим тешко рањеним друговима, који су остали у опкопу и које су Турци, све исекли и поубијали.

Кад су сутра дан, некоји Турци, почели с оне стране Мораве довикивати Србе и питати их за свога пашу, и кад су им ови одговорили да га траже у Морави, они су га и нашли у једном вртлогу па пренели у Чачак и укопали код своје џамије — садање српске цркве —.

Смрт свога главног команданта, јако је поразила турску војску у Чачку, и убила је у Турака свако надање да ће се њихова ствар са Србима, свршити добро по њих.

Команду над турском војском, узео је тада, Исмаил-бег Серезлија, а Мухамед-бег, син Сулејман — Скопљак-пашин, постао је његов помоћник,

Али је стање Турака и турске војске у Чачку било већ тако очајно, да ни новом команданту, ни његовом помоћнику, није било више до њихових нових звања и само су мислили, и један и други, како ће да спасу и себе и своје.

Поодавно, почело је Турцима да недостаје хране, а и Драгачево, које их је дотле хранило, није имало више шта да им даје, и они су за то намислили да се уклањају из Чачка.

Београду рачунали су да неће моћи, јер је тешко продирати кроз густу Шумадију, и за то су се решили да се крену к Новом Пазару, надајући се да их на томе путу, може прихватити где год, и војска њиховога Адем-паше.

Војвода Милош Обреновић, знао је већ да се Турци спремају да беже из Чачка, јер му је и једна Драгачевка, која је побегла из турскога ропства из Чачка, потврдила то; а око Видова-дне[1] дошао је Милошу на Љубић, Петар Нешковић, Чачанин, који је измакао из Чачка, и казао му: да су Турци, мало пре, испратили

[1] Сима Милутиновић, Историја Србије, стр. 340, „а по свој прилици, пред зору самога Видова дне".

Према овоме, биће, да се оно, што су Чачани причали Вујићу у Чачку 1826. год. — Милићевић, Кнежевина Србија, стр. 347 — — као да је бој на Љубићу био 13. јуна, тиче Чачка и да су Турци, тога дана, напустили Чачак.

прво, српске топове, па у зору пошли за њима и они пут Јелице.

Ово му је потврдила скоро за тим, још једна српска робиња, која је измакла испред Турака, кад су они били већ напустили Чачак.

Милош је тада похитао за Турцима са свом својом војском, и, како су Турци ишли лагано, јер су наилазили на српске заседе, које им нису дале лако ићи у напред, мислећи да они иду да плене Драгачево, и где их је сузбијао особито, боговаћски игуман Авакум, онај исти, који је био на ономе скупу Срба у Рудовцима, где је он са попом Ранком и заклео Србе да ће се дићи на Турке, и стигао их је тек код села Ртара[1] и ту их је напао.

Турци су се бранили неко време, из пушака и из српских топова доста упорно, ал кад је Милош нарелио да се Турци почну да обилазе и да опкољавају са свих страна, они су оставили и српске топове и српско робље и манули су се даље одбране, па су надрли даље пут Новога Пазара.

Сем српских топова и српскога робља, Турци су оставили ту много својих чадора, бирјака и разне спреме, сву своју комору, много свога женскиња и чељади,

[1] Тако С. Милутиновић у својој Историји, стр. 312, и Вук Ст. Караџић у својој Грађи, стр. 99.

М. Ђ. Милићевић, у Кнежевини Србији, стр. 673, и пуковник Јован Мишковић, Ратник 1883., јануар, стр. 30, кажу да је било у селу Ртима.

На ово би се имало да примети, да су Срби, после боја на Ртарима, гонили Турке до Хаџијина Брода и до села Краварина, па су се, сем Мићића и његовог одељења, вратили отуд, опет у село Ртаре; а Краварице и Хаџијин Брод, који је на Моравици, између Вирова и Ариља, ближе су Чачку него село Рти.

која се селила из Чачка, па тада и тако допала сад српскога ропства.

Срби су јурили и даље за Турцима, нападајући их и на путу где год је било згоде за то, и тако су их догнали до Хаџијина Брода, где их је прихватио Јован Мићић са неколико одабраних својих другова и нешто српске војске и гонио и јурио и даље до блиру Сенице, где су се Турци зауставили, одморили и посекли на реци Вапи, кнеза Ђоку Протића, кога су до сада, на силу, гонили собом да их води и да им показује путове.

У битци на Ртарима и за време гоњења до Краварица и до Хаџијина Брода, Турци су имали тако великих губитака и у вођеним стварима и у изгинулим војницима, да су се Срби наплатили тиме за сву штету, коју су претрпели пре неколико дана у ономе боју на Морави под Љубићем.

Срби су веровали да је у гањању Турака, после боја на Ртарима, погинуо и син Скопљак-пашин Мухамед-бег, помоћник команданта турске војске, по смрти Ћаја-пашиној, и да га је убио Рака Левајац, војвода нахије Ужичке, последњих година првог српског устанка.[1]

Кад се српска војска под војводом Милошем, предавши Турке даљем гоњењу Јована Мићића и његове чете, вратила у село Ртаре, сведено је ту и све турско робље и сви турски рањеници.

Милош је наредио те је ту робље лепо нахрањено и рањеницима очишћене и превијене ране, па је све, снабдевено и путном храном, и испраћено безбедно Турцима у Ужице, а Милош се са својом војском и са оба своја топа вратио у Чачак где је могло приспети, од прилике, на Видов дан 1815. год.

[1] М. Ђ. Милићевић, Поменик, стр. 311.

4, Ослобођење Гроцке. Војвода Милош у београдском крају.

Оставивши Љубић и Чачак, Милош је похитао у београдски крај, да дигне и народ тога краја и да га приволи да не да Турцима Београђанима и гарнизону тврђаве, излазити из Београда тако олако и притицати у помоћ Турцима, који су унутра у Србији, као што је био скоро случај са Ћаја-пашом.

Ну, дотле су Грочани, и ако су се налазили незгодно, између две јаке турске тврђаве — Беорада и Смедерева — били већ сами устали на Турке и очистили Гроцку од њих, чим су чули да је у Такову оглашен устанак на Турке.

У Гроцкој је био тада, муселим, Муктиш-паша, Београђанин, са 100 својих сејмена, које је по срећи, држао размештене по путовима између Гроцке и Београда и између Гроцке и Смедерева.

Вићентије Петровић из Кораћице, бивши за Карађорђа, нахиски кнез, и Живко Михаиловић из Умчара, за Карађорђа, грочански капетан, који је 1813 године прешао у Аустрију и отуд се вратио рано с пролећа 1815. год. како је чуо за онај састанак и договор Срба у Рудовцима, и како су добили од Милоша писма и поруке да устају на Турке и бију се с њима, почели су с кнезом Вићом и кнезом Живоином из Кораћице и Николом Катићем из Рогаче, одметати народ и скупљати га наоружана, у војску.

Побивши прво неке Турке под Гроцком и у Кораћици, а за тим и неке, по путовима око Гроцке, Грочани ови дошли су под Гроцку у повећем броју, па су неколико њих са Живком, ушли у град код муселима, док су сви остали остали да стражаре око Гроцке.

Хтели су да обману муселима, да им, од оно мало момака својих, што их још има у Гроцкој, да њих двестину, корсем да утишавају народ и гоне хајдуке, па да их, кад буду ван Гроцке, побију и узму им оружје.

Они Срби што су остали близу Гроцке на стражи, требали су да притеку у помоћ, онима у Гроцкој, ако би их муселим усхтео ту задржати или им учинити какво зло.

Али, лукавог Муктиша није било лако обманути, и он је приволео и склонио Србе да се удале из Гроцке и сами да гоне хајдуке.

И како су ови оставили Гроцку и мало се удалили од ње, муселим је посекао неколико Срба Грочана, запалио Гроцу и пребегао, са свима својима, на грочанску аду.

Кад су Срби ово сазнали и чули они су се вратили у Гроцку, али су је нашли пусту и попаљену; а кад су, одмах за тим појурили на грочанску аду, муселим се био већ спустио Дунавом у Смедерево.

Ну, код свега овога успеха у грочанскоме крају, није било Милошу лако покренути и остале београдске крајеве да пођу против Турака.

Изговарао се свет да не може и да не сме због многих својих кметова и других људи, који се налазе код Турака у Београду у затворима и као таоци а и због многог српског света из овога краја, који је био уз кнеза Аксентија са Ћаја-пашом; и тек, кад је Милош почео напомињати да је и његов брат Јеврем у турским рукама, прегли су и они на посао и одважили се на устанак.

Капетан Живко услед тога и одмах за тим, саградио је у Болечу један опкоп, и ту се у њега и око њега настанило доста Београчића да пазе и да не даду

Турцима Београђанима, продирати овом страном куд год унутра у Србију.

И добро је што је ово урађено, јер је Сулејман — Скопљак-паша, кад је испратио Ћаја-пашу у Чачак, и кад је Милош дигао и београдски крај, кушао једном, да прође са нешто своје војске, баш у правцу према Болечу, и напао је на Србе у овоме опкопу, али су га они одбили тако, да се он журно вратио у Београд, оставив на бојишту доста и мртвих и тешко рањених својих војника.

Да би дао и себи и својој војсци колико толико задовољења, Скопљак је одмах сутра дан по овоме, ударио с многом својом коњицом, уза Саву и прешао је по ноћи чак Остружницу и доспео до Великог Добокога; ал кад га је и ту сачекала велика српска заседа и умлатила му неколико коњаника, он се и тада оканио даљег пута и вратио у Београд; ну тада је учинио Србима бар толико пакости, што је уграбио у Остружници десетину српских робова.

Ова два напада Скопљакова била су за Србе у неколико и корисна; Сулејман је сад знао да није баш тако лако испадати из Београда и пленити му околину; а Срби су се уверили да и Турци нису баш тако страшни, само кад је српска пушка добро потпрашена, и кад је кремен на њој добро заоштрен.

5. Ослобођење Палежа — Обреновца —.

Кнез ваљевски Јовица Милутиновић, прешавши после пропасти 1813. у Аустрију, живео је непрестано крај Саве, те је могао разбирати и сазнавати тачно све што се збивало у Србији по одласку Карађорђевом.

Он је тако сазнао на време за договор и одлуку Срба у Рудовцима, а тако исто и за догађај у Такову, и да је Милош наставио дело Карађорђево.

И како се о овоме последњем уверио поуздано, он је с Павлем Цукићем и кнезом Максимом Крстићем искупио од Срба из Србије, који су се бавили у Аустрији као бегунци, око сто и неколико наоружаних људи и момака и прешао је у Србију преко Саве код села Скеле.

Било му је стало до тога да потпомогне Милошево дело, и за то је одмах, и још ту, искупио око 500 наоружаних Срба и писао кнезу Раки Тешићу у Мионици и другим кнезовима да и они почну дизати своје крајеве, па је о свему овоме известио и војводу Милоша, писмом, које му је написао у Ушћу, ну које му није могао послати одмах, јер није могао да разбере где је управо Милош, у тај мах, био.

Јовица је хтео да дигне Посавину и ваљевски крај, па да ослободи од Турака Палеж и Ваљево, а чинило му се да ће то моћи лако, јер су баш тада Турци Ваљевци били на путу идући преко Маљена Чачку у помоћ.

Јовица је пошао прво против Палежа.

Убивши подоста Турака, које је нашао и сукобљавао на путу, он је, дошавши близу Палежа, разабрао да су Турци Палежани потоварили све своје ствари на лађе, да су узели на њих и неке Србе Палежане као своје робље, и да се спуштају Колубаром у Саву, одакле ће право у Београд.

На овај глас, поп Живко из Уроваца, војник у Кнез-Јовичиној војсци, вичан околини палешкој, узео је колико му је требало војника, па је ударио преким путем, у намери да избије на ушће Колубаре у Саву, пре Турака и ослоби српско робље.

Сва остала војска пошла је с Јовицом право на Палеж.

Поп Живко је, — Бог му дао, — стигао куд је хтео и где му је требало, пре Турака и напао је на прву турску лађу, која је на њега наишла; и како су у тој лађи били сами Турци без Срба, он их је све побио и лађу са турским стварима, узео.

Кнез-Јовица стигао је с осталом српском војском у Палеж баш кад су се Турци, на другим двема лађама, у којима је било и српскога робља, били отисли низа Колубару.

Срби су појурили за овим лађама, а не смејући пуцату на њих због Срба који су били у њима, они су претњом присилили Турке да избаце на обалу све српско робље, па су, према датој речи, Турке пустили да оду у Београд.[1]

Кнез-Јовица оставио је за тим у Палежу капетана Петра Ерића из Звечке, и капетана Ђуру из Црвене Јабуке, с нешто мало српске војске, да чувају Палеж од Турака Београђана, и да им не даду састајатити се и договарати са Турцима Шапчанима, а он је похитао са свом осталом својом војском преко Мургаша и Бајевца, у Ваљево, прикупљајући уз пут помоћу капетана Василија Павловића из Бајевца, колико је могао још, нове српске војске.

Преноћивши у Мургашу, кнез Јовица је начуо да се ту негде у близини у београдском крају,[2] налази војвода Милош, и тада му је и одатле послао оно писмо, које му је писао још на ушћу, одмах по прелазу своме из Аустрије у Србију.

Милоша је застало ово Јовичино писмо на скупу са народом београдског краја и оно је много допринело

[1] Рачунам да нећу много погрешити ако ове догађаје на Палежу ставим у време од 4. до 8. маја, 1815. год.

[2] Сима Милутиновић, Историја Србије, стр. 224, „у Рудовцима или ту близу негде“.

да и Београчићи пређу и да се и они одваже да пођу против Турака.

Не знајући шта се збило на Палежу после тога писма, и да су Срби већ узели Палеж, Милош је похитао с нешто народа који је узео собом, на Ушће, да се ту састане са Јовицом и договори; ну кад је ту разабрао да су Турци Београђани сазнавши за пад Палежа, послали против Срба у њему, много својих спахија — коњаника — и доста пешака који су дошли водом, и да су ови растерали Србе и поново заузели и посели Палеж, он је искупио још, колико је могао више народа из Посавине па је појурио на Палеж и опколио га, и чувао да Турци не иду никуд из њега у народ.

И кнез Јовица, који је сутра дан увече по одласку са Палежа, стигао са својом војском у Ваљево, и чуо за пад Палежа одмах по своме доласку, предао је одмах, команду над српском војском војводи Павлу Цукићу, па је са 100 коњаника потрчао Палежу, прикупљајући успут још што више Срба.

Долазећи преко Грабовца у Звечку, и бијући целим путем у таламбасе, Јовица се састао ту са Милошем и ту су се обојица почели одмах договарати о томе: шта ће и како ће с Палежом и с Турцима у њему.

Милош је, после свршеног договора, наредио: да се прикупи из околних села, доста кола и грађе, па да се од њих сагради *штитови* — домуз-арабе —, које ће по неки војник гурати и возити у напред, докле ће други војници, заклоњени њима, примицати се Турцима и из заклона пуцати на њих; па да се тако поново нападне на Палеж.

Разабравши ту од Јовице, да се војвода из Карађорђевог времена, Петар Николајевић — Молер —, налази у Аустрији близу границе у селу Прогарима, где врбује српске драговољце па да с њима пређе у Србију, и да

се тамо може да добије доста муниције, особито олова и барута, само ако се има готовога новца. Милош је предао управу над војском на Палежу, Јовици и своме барјактару Паштрмцу с препоруком да похитају с израдом штитова, а он је одмах, са своја два момка прешао у Аустрију и договорио се с Молером, како да и он пређе у Србију и помогне општем народњем послу, давши му колико је требало готовога новца за набаву муниције.

Кнез Јовица и Паштрмац, међу тим су, како су им штитови били готови, почели да пробају како ће штитови да се возе; ну кад су, од прилике око 10—12 маја, 1815. год. пошли с њима унапред и избацили по неколико пушака, опазили су да Турци и не мисле чекати их у Палежу, јер су ови почели да ускачу у своје лађе и да се превозе на другу страну Колубаре.

Многи Турци узмицали су и бежали одмах путем к Београду, али су наплазили на намештене српске заседе, преко којих је слабо ко допр'о до Београда.

Једна војена турска лађа — четокајик — на којој је други део Турака хтео да се превезе преко Колубаре, утонула је насред реке, јер је била претоварена, и много Турака који су били на њој утопило се ту.

Кад су Срби опазили да Турци овако нагло напуштају Палеж и да беже, оставили су своје штитове, па су без њих појурили у Палеж, кољући и убијајући где су ког Турчина стигли и домашили.

Многи јадан Турчин, не могући докопати се лађе, скакао је у Колубару, да се, пливајући, докопа друге обале, ал је сваки нашао свој гроб у тој реци.

Кад су Срби, овако, и по други пут, очистили Палеж од Турака, и кад ни у њему ни у његовој околини, није било више, живе турске душе, извукли су из Колубаре ону подављену турску лађу, и нашли су на њој, на велику своју радост, и један турски топ.

Сем подављених Турака на лађи, Срби су извадили из Колубаре, још око 100 турских лешева и узели су себи лепо турско оружје које су нашли код њих.

Турци су овога пута изгубили повише стотина својих људи које удављених које поубијаних, и Срби су, сем многог оружја, добили ту, доста џебане и турских коња.

Кад се Милош, сутра дан по своме одласку у Аустрију, отуд враћао у Србију, сачекали су га на Забрежју: кнез Јовица са турским четокајиком уз пуцњаву турског топа, и Сима Паштрмац са српском коњицом на турским хатовима.

Сутра дан, по Милошевом доласку у Палеж, прешао му је из Аустрије и дошао ту војвода Сима Непадовић са 100 својих другова и са многом муницином, коју је Милош у Прогарима купио.

Онај турски топ са турског четокајика, удешен је одмах за вожење по суву и на његовом лафету радили су и игуман Милентије и барјактар Паштрмац и војводе и мајстори. Све што је могло, клепало је и тесало око њега, само да што пре буде готов.

При овоме ослобођењу Палежа, рањен је на српској страни између осталих, чувени борац за слободу српску у првом српском устанку, Милисав Чамџија, који је после два дана умр'о од те ране у селу Борку, код своје куће.[1]

6. Ослобођење Ваљева.

Кад је кнез Јовица по првом заузећу Палежа, дошао са својом војском и с војводом Павлом Цукићем на Ваљево, и сместио своју војску у онај стари, немачки оп-

[1] М. Ђ. Милићевић, Поменик, стр. 811.

коп на Клићевцу, опазили су Срби истога дана пред вече, да с ужичке стране долазе многи Турци у Ваљево.

То су били они Турци Ваљевци, што су били пошли Чачку у помоћ под Селимом Ћеханћем (и Мус-агом Балабаном), ну које је у Дружетићу сачекао и сузбио натраг, Милић Дринчић са Јованом Мићићем, а после гањао и догнао до Ваљева кнез Радован Грбовић и Рако Мионичанин.

Кнез Грбовић, водио је Турке и показивао им је путове, кад су они ишли на Чачак, на што су га Турци наморали; ал је он, кад су Срби разбили Турке на Дружетићу, одмакао од њих још на Маљену, па је после са својим људима и с онима које је још уз пут прикупио, напао на Турке и догнао до Ваљева тукући их.

Турци су, доспевши у Ваљево, спустили се у свој опкоп, који су имали у граду у Ваљеву, и Грбовић је стао на Врани више Ваљава и одатле пазио на Турке.

Турцима тада, није било згодно стајати између Срба, који су их обухватили, доста пространо, са две стране; ну ово је баш учинило да је кнез Јовица, кад је чуо да су Турци Београђани поново узели Палеж, могао да остави Ваљево на Цукићу и на Грбовићу и да се са својом коњицом опет врати на Палеж.

Док су се војвода Милош Обреновић и кнез Јовица Милутиновић, пошто су Срби и по други пут, узели Палеж, могли надати да су и Срби на Ваљеву, дошли до каквих год успеха, њима је стигао у Палежу глас од Цукића да су се Срби на Ваљеву између себе нешто посвађали, те Јовицу зову тамо.

За то је Милош опремио одмах Јовицу са стотином коњаника да брзо оде у Ваљево и да им јави да ће и он скоро доћи тамо са осталом војском, с муницијом и са топом.

И Милош је брзо средио војску коју је имао на Палежу, и трећи дан по Јовичином одласку, отишао је и он тамо.

Кнез Јовица дочекао је Милоша у селу Забрдици и допратио га је до Клїчевачког опкопа.

Учинивши крај свима зађевицама и разгледавши околину Ваљева, Милош је одмах мало друкше распоредио српску војску, и оправио је топ који је собом довезао, са доста војске, на другу страну Колубаре.

Милош је призвао к себи многе српске старешине и казао им је да се с Ваљевом мора да убрза јер и Чачак чека на њих; за то, да сутра рано у зору, кад пукне трећи топ, све, и мало и велико, нагрне на Турке у Ваљеву, а и он је тада прешао на другу страну Колубаре да проведе ноћ код српског топа.

Док се Кнез Јовица бавио на Палежу и овај, и по други пут узео од Турака, дошло је у Ваљево, Турцима Ваљевцима, у помоћ подоста Турака, од Сокола и из подринског краја, и с њима заједно, Турци Ваљевци били су доста јаки и могли су да издрже бар некоју упорну борбу са Србима; али њима се то није хтело, а можда није ни могло, пошто су претрпели доста на Дружетићу а и после на путу до Ваљева, а то је могло утицати јако на њихово духовно расположење.

И ваљда за то, Турци, још те исте ноћи — око поноћи — оставе Ваљево без пушке и не покушавши снагу својих оштрих јатагана.

Страже српске чуле су некакав топот и некако тихо тутњање, које се губило у даљини, и кад је ово јављено Милошу и Јовици, Јовица је прешао Колубару преко моста и дошао, ослушкујући, до самог турског опкопа и уверио се да од Турака нема више ни трага у Ваљеву.

Одмах су, са српске стране, испаљена три топовска метка и Срби су се дохватили свога оружја па појурили за Турцима.

Пу Турци су дотле, били поизмакли из Ваљева и већ су се били докопали Јелине Брезе, где су их дочекали и прихватили: градачки капетан Мурат, и тузлански неки капетан, са доста турске војске која им је још, била послата из Сокола у помоћ, и била ту размештена у два опкопа.

Кад су се Срби почели искупљати у већем броју око Јелине Брезе, Турци су се кренули даље ударивши на Пецку, одакле су избили на Рађев Камен, где их је дочекао Али-Паша Видајић с још доста турске војске.

Срби су ишли за Турцима до Пецке не упуштајући се с њима ни у какву борбу, па су се вратили одатле натраг у Ваљево.

Биће да је било око 15 — 18 маја — 1815 — кад је Ваљево прешло овако у српску власт.

Милошу је, у очи бегства турског из Ваљева довезен у Ваљево и предат сутра дан, још један топ, који је капетан Василь Павловић из Бајевца, закопао у земљу 1813 год, па га је сад. видевши да су Срби одиста устали на Турке, ископао и послао Милошу на Ваљево, заједно са каром за муницију.

Милош је одмах по паду Ваљева, с оба српска топа и с већим делом српске војске отишао на Љубић где смо га ми већ и видели и чули.

7. Ослобођење Крагујевца и Бојеви на Таборишту.

Одмах с почетка устанка под Милошем, онако како је брат Милошев Јован, потукао Турке порезнике у Каони, помлатио је друге неке Турке, опет порезнике, у селу Трешњевици, Јован Илчић, писар, Кнеза јасеничкога, Шарге; исто тако, као што су на другим неким странама, неки Срби, појединце или више њих у скупу, премлаћивали и убијали свакога Турчина без разлике, кога су на-

шли да тумара по народу: и тако је и због тога настало и на овоме крају непријатељство између Срба и Турака и Срби су почели одметати се и бити с Турцима и турским властима.

Кнез Теодосије из Кнића, дошао је у то време у Крагујевац, као турска увода и потказао је Турцима шта се хоће; ну Турци су, не поверавајући се ни њему са свим, задржали и њега код себе, па су призвали код себе и кнеза Ђуку Филиповића из Лагњила и задржали су га ту, и ако их је он привидно уверавао да је његов народ миран и задовољан.

Тако су исто покушали да примаме к себи и гружанскога кнеза Јована Добрачу, ал овај, сазнавши шта је било са Теодосијем и са Ђуком није им хтео веровати већ је, по порукама које добио од војводе Милоша дигао на оружје своју Кнежину и довео је на Станове, близу Крагујевца, и ту сместио у утврђење из кога је ускоро почео и пушкарати се с Турцима Крагујевчанима.

Брзо за Добрачом устала је и Јасеница под својим Кнезом Шаргом и под познатим и чувеним Милутином Савићем Гарашанином, а за њима и Лепеница под командом уваженога Петра Топаловића, кога је сама изабрала за кнеза на место кнеза Ђуке.

Кад се сва ова српска војска слегла око Крагујевца Турци Крагујевчани повукли су се у утврђење које су имали у граду око џамије, заједно с кнезовима Теодосијем и Ђуком и са градским кметом Стеваном Дудаком и још неколико кметова.

У првим сукобима који су тада настали из међу Срба и Турака, Срби су били у јаком надмоћју над Турцима; притеснили су их одвећ, и заузели су им све воденице које су имали ту у близини; али их је у скоро ослободила од тога помоћ, коју им је послао Ћаја-Паша, са пута, кад је оно он ишао Чачку у помоћ, и коју је

довео собом Кнез Теодосије, који је ради тога био изаслат пред Ћаја-пашу.

Овако олако доћи у Крагујевац Турцима у помоћ, могло је бити само за то што су баш у то време, многи Срби, по заповести Милошевој, били отишли, под командом Хаџи-Милутина Гарашанина, у Кљештевицу, да не дају Ћаја-Паши продрети кроз њу и допрети у Чачак.

Кад су, после овога, Срби чули да Ћаја-паша успешно продире к Чачку, Јасеничани и Лепеничани, почели су мало колебати се и многи разилазити својим кућама; ну срећа је што су Гружани, под Добрачом, остали постојани и нису хтели мићи се са свога места.

Подоста после тога, кад се појавио међ Србима Крагујевчанима, њихов стари Кнез Петар Оташевић и настао им причати: како ће скоро доћи из Аустрије многи фрајкори Србима у помоћ, почели су поново прикупљати се око Крагујевца и Јасеничани и Лепеничани.

То је био срећан удес за Србе који су били ту, јер је баш тада стигла заповест од војводе Милоша, да нешто од Крагујевачке војске, похита у помоћ Србима на Љубићу, куд је одмах и отишао кнез Јован Добрача са 500 својих Гружана.

У то време, пошли су у помоћ Турцима у Крагујевцу, Турци Јагодинци, и то баш онда, кад су Јасеничани и Лепеничани најжешће били стеснили Турке Крагујевчане у њиховоме опкопу.

Ну, хиљаду добро спремљених и добро наоружаних Турака Јагодинаца, није могло да приђе Крагујевцу, док прво не растера Србе Јагодинце из њихова утврђена стадишта у Табориштy и на Белици, где су се ови искупили да спрече везу Турака из међу Јагодине и Крагујевца.

Срби на Табориштy, дочекали су Турке Јагодинце вешто и тако храбро, да је у бој ту, од хиљаду њих

пало на месту 500 мртвих и 300 рањених, док су се сви остали Турци, разбегли куд који.

Срби Јагодинци, поодсецали су главе свима Турцима погинулима на Таборишту, па су одмах, носећи их собом, похитали Србима Крагујевчанима у помоћ.

Дошавши под Крагујевац, Јагодинци су попатицали све турске главе на коље побијено око турскога утврђења у Крагујевцу.

Кад су сутра дан, на позив Срба, дошли Србима на договор, некоји од Турака Крагујевчана, и угледали чудо од множине турских глава, изјавили су одмах да ће се предати Србима под извесним условима, и ово би и учинили, да их није одвратио од тога Ахмед Смрдибуба, који их је убедио да је боље да се провуку кроз Србе ноћу па да побегну у Јагодину.

Ноћу, још истога дана, Турци су узели све Србе који су били код њих у затвору и оба кнеза српска, па су се провукли вешто кроз Србе и пошли преко Таборишта право у Јагодину.

Кад су Срби у јутру, ово опазили, појурили су за Турцима и нашли су прво на Кнеза Ђуку, грдно израњављеног и исакаћеног, а за тим и на саме Турке, које су напали, разбили и тако потукли, да их је силом 50 живих и здравих стигло у Јагодину.

Њих око 70 пало је живих Србима у ропство и међ нима и ратоборни Ахмед Смрдибуба.

Срби су одузели од заробљених Турака, све њихово лепо оружје, па су их после променули за Србе које су Турци имали код себе у Јагодини похапшене.

Тако је очишћен Крагујевац од Турака и Шахин-аге, последњега муселима у Крагујевцу, крајем месеца маја, или у почетку месеца јуна. 1815. и пре пада Чачка[1] и

[1] Не нађосмо нигде ни никаквих бележака, кад је и у који дан управо ослобођен Крагујевац од Турака, и кад су били бојеви на

војвода Милош Обреновић кад је дошао са Чачка и „Љубића у Крагујевац и видео да у њему нема шта да ради“, продужио је свој пут за Пожаревац, узевши собом доста народа из крагујевачкога краја, да му помогне ослободити Пожаревац и очистити и њега од Турака.

Срби Јагодинци, који су дотле били на Табориштy и на Белици, заузели после ослобођења Крагујевца и Липар, да спрече Турцима Јагодинцима, да не могу из Јагодине да се крећу према Београду.

8. Баточина.

Идући Пожаревцу преко Баточине, Милош је наишао на турску војску, које је било до на 500 људи, у једноме опкопу у Баточини.

Милош науми одмах напасти на Турке и почео је распоређивати за то своју војску, ну Турци, видев колика је српска сила и да неће моћи да јој противстану, понуде предају, под условом да их Милош пусти да са својим личним оружјем оду у Турску.

Милошу је било до тога, да што пре доспе до Пожаревца и за то је примио ову понуду од стране Турака, и око 14. до 16. Јуна[1] — 1815. — узео управу над Баточином у своје руке, а Турке испратио безбедно преко Мораве у Ћуприју, пошто је са свим порушио турски опкоп који је био ту.

Табориштy, те смо, према догађајима на Чачку и у Драгачеву, метнули их од прилике на крај маја или у почетку јуна 1815.

Просвећеним умовима интелигенције крагујевачке, остаје међу тим, да попуне ову празнину у историји свога града и народа.

Разбирањем од старијих људи, претурањем и прегледањем бележака свештеничких, на иконама и по старим црквеним и манастирским књигама, или онима, сачуваним, у свештеничким фамилијама, и читањем старих надгробних натписа, можда ће се временом сазнати и то.

[1] Ово време преласка Баточине у српску власт, узели смо од прилике и према паду Пожаренца у српске руке, рачунећи да ће опо

9. Багрдан.

Неки део Лепеничана, од војске која је била на Крагујевцу и кад је ова пошла у смедеревски крај, да га диже на Турке, одвоио се од ње па је ударио на Багрдан, чувши да у њему има Турака.

Чим је ова српска војска приспела у Багрдан, напала је на Турке, који су били у своме опкопу, и дуго се борила и пушкарала с њима; ну опазивши да им у тај мах не може ништа учинити, престала је пред мрак својим нападањем, у намери да, боље спремна, понови то сутра дан.

Ну кад су сутра дан поново нагрнули Срби на турско утврђење, нашли су га празно.

Пра ономе нападу и пушкарању првога дана, погинуо је на турској страни, старешина посаде опкопа, а остала посада, немајући рачуна да се и даље ту бори напустила је своје утврђење и повукла се у Јагодину.

Нашао се некакав Петар из Ловаца, турски пријатељ, те их је провео мимо страже српске на Липару, Осаницом реком до на Мораву, па пустио да одатле сами оду даље у Јагодину.

10. Ослобођење Пожаревца.

На глас, да војвода Милош Обреновић, по Шумадији гони и бије Турке, почели су узбуњивати се и Срби у смедеревском и у пожаревачком крају, особито кад су им почели долазити поједини Срби са омањим друштвом из крагујевачког краја и приволевати их на то.

Ђор-Стојан Ђирковић из Крњева, искупио је чету

као приближно, послужити, док се случајно и каквом поузданом приликом не дође до тога да се тај дан са свим тачно може да одреди.

Срба, и посео с њоме тврђаву Кулич на ушћу Мораве; друга чета Срба била је у селу Јабучју у дну Годомина, на путу између Смедерева и Пожаревца.

Обе оне чувале су: да се Турци Смедеревци и Турци Пожаревљани не састају и не договарају.

К овим двема четама дошао је у скоро, и војвода Стреља, који се од 1813. год. бавио у Аустрији, па је тада, чувши да се Срби поново под Милошем дижу на Турке, похитао у Србију да се и он опет, крви и коље с њима.

Чете су ове увећане убрзо, придоласком многих драговољаца и бећара из Смедерева, који су се уклонили из тога места па прихватили оружја и придружили српским устаницима.

Чувши за ово и за Милоша у Шумадији, Турци Пожаревљани, почели су одмах пазити озбиљније на Србе овога краја, и дозвали су к себи: Јована Милића — Омољца — из Лазнице и кнеза Нешу из Лучице, и, препоручивши им да добро мотре на свој народ, упутили су их својим кућама; али им нису дали ни прилике ни времена за то.

Кад су ови кнезови хтели да пођу својим кућама Турци су насред пожаревачког трга, убили кнеза Јована, и ранили кнеза Нешу, те се овај, силом, тако рањен, уклонио својој кући.

Наскоро за тим, Турци су стрпали у своје затворе од чувенијих Пожаревљана: Стевана Јевтића — Брку —, Павла Бојацију, Илију Абацију, Црног Ђорђа — хлебара —, Тодора Дунђерина и Ђорђа Касапина, са још једно сто других грађана пожаревачких.

Неки Рајица Милетић, трговчић из Пожаревца, побојавши се тада и за своју главу, умакне одмах из града, и узевши собом Драгана и Николу, сељаке из Ба-

товца, пређе преко Мораве и дође ноћу у Кулич к устаницима смедеревским.

Сутра дан, у јутру, искрену ту Турци Смедеревци са шајкама које су биле наоружане и топовима.

Турци ови напали су на Србе у тврђави, одмах како су изишли на суво, и били су их и из пушака, и из топова картечом.

Срби су се држали храбро у својој тврђави цео дан, не давши Турцима никако ни да се приближе тврђави.

Изгубивши у таквом борењу подоста својих људи које погинулих које рањених, Турци су пред мрак, покупили све своје рањене и погинуле и вратили су се у Смедерево.

Срби су тога дана изгубили цигло једнога човека који је погинуо од картеча.

Рајица је одмах после овога боја, отишао у Јабучје к оној другој чети Срба, и ту примио од буљубаше Павка из Сараораца, нешто барута и олова, па је прешао опет на пожаревачку страну и дигао села: Батовац, Брежане, и Живицу.

Искупивши ту до 150 сељана, Рајица је с њима напао на заселак Бурјан, близу Пожаревца, и уграбио ту до 150 турских оваца и коза.

Рајица је настао тада да искупља још Срба у своју чету, па да с њоме нападне и на Пожаревац; али се и оно мало сељана, што је дотле било с њиме, покаже мало одушевљено за даљим борбама с Турцима, и задовољивши се с оно нешто уграбљених јаради, разиђе се својим кућама, и почне отуд опет слати Турцима у Пожаревац, преко својих кметова, младих јаганаца и разних других понуда.

Сиротни Рајица, оставши сам, вратио се опет к Смедеревцима да тражи нове помоћи.

И добио ју је и опет.

Ну тада је пошао с њиме и војвода Стреља са 50 својих момака.

Прешавши Мораву код Осипонице, Стреља и Рајица дошли су у Пругово, где су застали око 50 Пруговчана под оружјем, чувајући село од Турака.

У то баш време пошло је око 200 Турака Пожаревљана пут села Смољница да тамо плене и робе, те Рајица и Стреља похитају одмах за њима.

Други опет Турци, који су још били у Пожаревцу, нададу се за овима, у броју на 200 њих.

Ова друга чета Турака сустигла је ону прву у селу Кули, одакле су, сутра дан, обе заједно, пошле у село Рановац.

Рајица и Стреља посумњају да Турци ови не надиру сад у правцу к Ћуприји, да прихвате отуд какву турску помоћ и доведу је у Пожаревац; па за то обиђу Рановац с друге стране, где, на срећу, нађу Милосава Здравковића — Ресавца, и војводу Павла Цукића, кога је Милош послао још с пута из Чачка у Ресаву, да је диже на Турке, са њихових 200 момака.

По споју обе ове српске војске у једно, која је тада била доста јака, и, кад су се Турци раштркали по селу и разместили по српским кућама, Срби су изненада и нагло нагрнули на Турке и на село палећи га са свих страна.

Забуна и неред међу Турцима, који тада и нису мислили на одбрану, већ само како ће да се докопају пута па да беже к Пожаревцу, учинила је да су ту сатрвени, помлаћени и поубијани многи Турци и да им је узета сва муниција, много оружја, доста коња и велика количина хране.

Нешто мало Турака што је избегло из села и бежало право Пожаревцу, гонили су Рајица и Стреља до

Пругова, нанесвши им и на томе путу велике и осетне штете.

Рајица и Стреља зауставили су се у Пругову, да одатле опет пазе на Турке у Пожарсвцу и да им не дају излазити никуд у народ и пленити га.

Рајица и Стреља добро су оценили намеру Турака кад су се били упутили к Рановцу, јер су им Турци Ћупричани одиста били пошли у помоћ и дошли већ до Манасије.

За то су Милосав Ресавац и Павле Цукић, одмах после боја на Рановцу, пошли овима у сукоб и дошавши у селу Миливу, начинили ту мали опкоп, и сместили у њ своју војску.

Ну Турци су код свега тога, пошли даље унапред и напали су на Србе у Миливи, растерали их из њихова утврђења, ал нису смели ићи даље за Србима, већ су се вратили у Ћуприју.

Цукић и Милосав Ресавац, тада су се вратили опет у Миливу и начинили у њој опкоп али већи и бољи од онога првог, и сместили у њ своју војску.

За време ових бораба Срба и Турака по Морави и по Ресави, дошло је у пожаревачки крај неколико чувенијих и виђенијих Срба из Шумадије: Сава из Јагнила и Павко из Сараораца с понеколико својих момака, које је послао војвода Милош Обреновић, да дижу у повећем броју Србе пожаревачког краја, против Турака Пожаревљана.

Услед овога: Стеван Добрњац, брат Петра Добрњца војводе у првом устанку, Маринко Цодић из Вражогрнаца, Стока из Кисељева, Панта Јанковић, Павле Богдановић — Душманић — и Михаило Ђорђевић, чувени и на гласу људи у пожаревачком крају, дигну: Мораву Млаву, Омоље, Рам и Звижд и почну их уређивати војнички.

Сва војска пожаревачкога краја искупљала се тада у Клену, и било је ту до на 2000 људи кад јој је стигао глас да Турци Видинци долазе Дунавом Пожаревцу у помоћ.

Старешине српске војске, пошле су тада с доста Срба у Голубац,[1] да ту спрече Турке и не даду им продрети даље, ал су на путу разабрали да су Турци прошли већ мимо Голубац, те су се за то упутили на Винце, где су се на путу, сукобили с Турцима на Реци код села Усја, код самога моста по коме се долазило у село.

Ту су се Срби прочаркали са оним Турцима, што су ишли сувим дуж дунавске обале, којом је приликом рањен један Србин, али нису могли зауставити Турке и они су продрли даље к Винцима, где су се скоро стекли и Срби те их опколили у самоме селу.

Кад су ускоро за тим Турци испали из села и напали на Србе, Срби су их одбили, изгубивши при томе три српска војника, док је на турској страни пало њих десеторица.

Ну после овог отпора, Срби нису смели и даље да остану ту, већ су се повукли у Пожежену, а кад им је и ту стигао лажан глас, да је Турцима стигло у помоћ још много Турака Видинаца, Срби су прешли на другу страну Пека, у село Влашки До.

Користећи се овим премештањем и одступањем Срба са једнога места на друго, Турци су се једне ноћи провукли тихо мимо Србе у Влашком Долу и дошли у Пожаревац.

У скоро по своме долеску у Пожаревац, ови видински Турци, пошли су једном, у Пругово пљачке ради.

[1] Др. Аћим Меловић, Гласник Друштва Српске Словесности, Свес. IV, „Окружије Пожаревачко", стр. 210—218.

Наишавши пред селом на српско утврђење, они су обишли ово, зашли су селу с друге стране, дограбили селска говеда, која су ту била на паши, и потерали их у Пожаревац.

Ну Пруговчани се тада нададу неки за њима а неки истрче пред њих и убију неколико Турака и поврате сву своју стоку, тако, да су се Турци вратили у Пожаревац, само са два српска дечка која су нашли да чувају стоку.

Кад је турска видинска војска прошла мимо Влашки Дô и дошла у Пожаревац, српска је војска напустила Влаши Дô и прешла је у Рашанац.

Ту су се посвађали Срби Пожаревљани, са Савом и Павком, Шумадинцима, што су им ови узимали за исхрану својих момака, по два јагњета од сваке куће, и Пожаревљани су се због тога, већим делом, разишли својим кућама

Од 3000 Срба, колико их је тада било ту, остало их је на месту свега 90 до 100 људи, па и ови су пошли у Батушу, тражећи буљубашу Ивана и разбирајући за војводу Милоша Обреновића.

По срећи, баш у то време, стигла је вест од војводе Милоша Обреновића, да се Срби овога краја почну кретати према Пожаревцу, где ће и он доћи скоро са својом војском.

На овај глас Срби Пожаревљани почну се поново искупљати под Стеван Добрњцем у селу Батуши, одакле пређу у Трњане на Могили, где ускоро стигне и Марко Абдулић са Рашчанима и одакле су после сви Срби прешли на брдо Сопот над Пожаревцем.

Милош је пошао на Пожаревац, чим је раскрстио са Турцима на Чачку, и ми смо га видели на овоме путу, код Крагујевца и на Баточини, одакле је дошао на Оранје, и ту, према Ливадици, прешао преко Мораве са свом

војском коју је водио собом и за коју му је требало пуна три дана, да је превезе сву на пожаревачку страну.

За све то време прилазило је Милошевој војсци много народа пожаревачкога краја, тако, да је Милош имао око 20.000 војника, кад је пошао одатле на Пожаревац.

Пред Милоша је изашао ту и војвода Павле Цукић, и ту му је дошао и Петар Молер, те су и они обојица пошли одатле с Милошем.

Пожаревац је био у то време велики турски град у коме је било око 2.000 турских бораца

Тахир-ага, старешина турски у граду и у свему пожаревачком округу, саградио је у Пожаревцу једанаест опкопа, од којих су три: у Шуталовој Бари, онај код џамије, и онај код цркве — сада, на тргу код Крста — били врло велики опточени дубоким и широким рововима.

И саму српску цркву у средини опкопа, Тахир је угодио за снажну и упорну одбрану; на њеном крову саградио је јаку брвнару са пушкарницама, а зидове цркве испровољивао је свуд унаоколо и направио отворе кроз које се могло пуцати из пушака.

То исто урадио је и са својом џамијом у њеном опкопу и великом турском двокатном кафаном спроћу ње.

Кад је српска војска избијајући из Лучице, пришла близу Пожаревца, и кад је коњица ове пришла још ближе турскоме утврђењу у Шуталовој Бари, коњица турска, коју је предводио Јосин-ага, онај исти што је довео турке Видине у Пожаревац, напала је, на бесним хатовима својим, на српску коњицу са таквом снагом, да су се Срби распрштали куд који, а многи су остали ту на месту мртви и међ њима Јован Вукомановић писар и шурак војводе Милоша.

Опазивши то, Милош је похитао са свом осталом српском војском ближе Турцима и јашући испред осталих делова српске коњице, грунуо је на Турке са свом

жестином јакога и силнога удара, и бој се наставио страшан и ужасан.

Делије су се опет пробиле кроз густе редове српских војника секући их и убијајући.

Ну и Милош је тада летео као муња с једнога краја своје војске до на други њен крај, довикујући јасним својим гласом, војницима својим, да се држе храбро и јуначки; и од једном и неочекивано, избио је са својим коњаницима и лупио Турцима са леђа секући и убијајући сад он њих. Турци су се тада помели и тако побркали, да сад они нису знали шта ће и куд ће, и на послетку, окренули су леђа и почели су бежати нагло к своме утврђењу.

Ну Милош их и тада није испуштао из својих очију и винуо се за њима гонећи их до самог опкопа.

Од све турске коњице остало је тада на бојишту више него половина, погинулих.

Тек што су Турци доспели до свога опкопа, био је ту и Милош са Добрачом, Молером и Павлем Цукићем и са доста Срба пешака и коњаника, и наставио је бити Турке преко грудобрана до неко доба ноћи.

Кад је бој, ту на опкопу, почео малаксавати због јаког мрака око два сата ноћи, Милош је послао Молера на Сопот, а Павла Цукића са стране смедеревског пута, да узму команду над српском војском с тих страна, а он сам са Добрачом и многом другом српском војском, остао је са стране Ресаве и Ћуприје, на којој се дотле водила борба, пазећи сви, да се не да ни једноме Турчину мићи се ма куд из Пожаревца.

Сутра дан, до пред вече, док је Милош обилазио српску војску свуд у наоколо око Пожаревца, распоређивао је и упућивао, шта ко ваља да ради, били су на миру и Срби и Турци.

Ну ту мирноћу прекинули су Срби пред сами мрак отпочевши поново борбу на утврђењу у Шуталовој Бари и јуришајући на њега.

Јосин-ага, који је јуче, у првом нападу на српску коњицу, био онако страшан и јуначан и који је тада бранио ово утврђење, опазио је брзо, да ће се мучно одржати у њему, и зато га је одмах после првога полета Срба на њега, напустио, кријући то чак и од самих својих војника, и прешао је у утврђење турско код џамије.

И Срби су, ускоро по његовом одласку, продрли у турско утврђење и растерали Турке који су били у њему, а многе и помлатили и потукли.

Сутра дан после тога, дакле трећега дана по доласку своме на Пожаревац, Срби су, са свих страна и сви листом, надрли на Пожаревац и заузели су без борбе сва омања турска утврђења, која су Турци драговољно напустили, повукавши се у главне своје опкопе код цркве и код џамије.

Ну Срби су се на мах стекли и око ових турских утврђења, опколили их и настали туђи.

Крваву и јаку борбу водили су тада Срби са Турцима на њиховом утврђењу код цркве;

Многу штету и многу рану нанели су Турци Србима с оне брвнаре на крову цркве, и ово је трајало све док Срби нису убили једнога Турчина на њој, који се био промолио кроз један отвор да боље види и поузданије погађа у Србе, и док се овај није стропоштао са врха цркве у црквено двориште посред турскога опкопа.

Ово је огорчило Турке, те су тада почели испадати из свога утврђења и нападати на Србе око њега; ну, кад су и ту, у два своја и спада један за другим, изгубили доста људи и два своја барјактара, двојицу од најхрабријих и најугледнијих својих вођа, они су се ока-

нули и даље испадати из опкопа и нападати на Србе и продужили су бранити се само из опкопа.

Охрабрени тиме, Срби су за тада наставили још жешће наваљивати на турски опкоп и продрли су у њега пред мрак, сатеравши Турке у цркву.

Док су Турци пуцали на Србе кроз пушкарнице из цркве саме, Срби су притрчавали цркви и запушивали пушкарнице, па су за тим почели подсецати греде и ступове црквене и поткопавати и саму цркву.

Тада је тек и Милош доспео да разда својим војницима по један проштац или по један снопић од прућа за заклон од турских зрна, и Срби су тада и пред сами мрак, продрли и у саму цркву и ту су се пушкарали и тукли с Турцима, који су се били повукли у олтар цркве и заклонили иконостасом њеним.

Неколико пута испадали су Турци и из самог олтара и потискали су Србе из цркве, али су и Срби њих опет, толико исто пута сузбијали и опет улазили у цркву, и борба се тако продужила у самој цркви преко целе ноћи.

Ну, кад је настао четврти дан борбе, Турци у цркви пожаревачкој, опазивши да се не могу ту више да држе, прикупили су се сви заједно, па су рано у зору, јурнули на Србе, пробили се кроз њих, па испали и из свога утврђења и нагли к трећем своме опкопу код џамије, оставивши у цркви, у опкопу и на путу до џамије, доста и много, храбро погинулих својих другова.

У време, кад су трећега дана борбе на Пожаревцу, Срби напали на турско утврђење код цркве, напала су и друга српска одељења на утврђење турско код џамије.

Ту су, у српским одељењима били махом драговољци и бећари, и они су одмах при првој навали, били упали у само турско утврђење и допрли су и до саме џамије, у коју су се Турци били повукли и затворили;

али, у томе часу осула се њима у леђа киша турских танади с оне двобојне турске кафане спрећу џамије, за коју српски драговољци дотле нису ни знали да је поседнута и угођена за одбрану.

Изгубивши при томе доста и много својих људи, српски драговољци повукли су се живо из турскога утврђења и поскакали су у ров око њега, који је био доста дубок, те их Турци, ни са џамије ни из кафане нису могли ту да виде и да бију, и остали су ту цео дан и целе ноћи до пред зору, без леба и без воде, док их се Милош сутра дан рано није сетио и послао им мало ракије, хлеба и нешто муниције.

За онима Турцима, који су пребегли из свога опкопа код цркве, у опкоп код џамије, дошли су и сви они Срби, који су се дотле, борили с Турцима око цркве и у цркви самој, и опколили су и турско утврђење око џамије и ону двобојну кафану близу њега.

Тада су поскакали из ровова и сви српски драговољци и придружили се осталој српској војсци, па су сви почели наваљивати на турско утврђење и на кафану турску.

Милош је тада извезао против турског утврђења и кафане, и један свој топ, који дотле није могао да употреби због многих Срба, који су живели измешано са Турцима око српске цркве, где се дотле водила борба с Турцима.

И Турци су имали у своме утврђењу један топ, али га нису могли да употребе с тога, што нису имали муниције за њега.

Док су се Срби срећивали боље, за одсудан напад на турско утврђење и угађали како да употребе најзгодније онај свој топ, дође им од Турака из џамије понуда: да се предаду Србима под извесним условима и то самоме Милошу, ако је ту.

Милош је оправио одмах Турцима, у њихово утврђење, свога секретара и тумача Димитрија, да уговара о условима предаје; и кад су баш у то време дошли Милошу у Пожаревац, и Турци Смедеревци, који су хтели да уговоре с Милошем, како ће да живе са Србима Смедеревцима, Турци Пожаревљани, пристали су брзо на предају Пожаревца Србима, са свима државним стварима, које су у њему, а они да оду у Турску са оружјем које се носи о појасу, с пушкама о рамену и с поједном паласком пуном фишека.

Тахир-ага, војвода пожаревачки дотле, поклонио је тада војводи Милошу, белог, као лабуд, хата, и Милошев секретар Димитрије, отпратио је Турке Пожаревљане до Ћуприје, и отуд се одмах вратио у Пожаревац обдарен од Турака богатим даровима.[1]

Војвода Милош, прозван од своје војске и српског народа, још по освојењу Чачка, новим Господарем Србије, завео је одмах у Пожаревцу и у целом пожаревачком крају, српску државну управу; и наредио је да се поруше и поравне сви турски опкопи у Пожаревцу, па је са свом својом војском, похитао другим крајевима Србије, које је требало још ослобођавати од Турака.[2]

[1] Ни за Пожаревац немамо поузданих података, кад је предан Србима и кад су били бојеви с Турцима на њему. Оно што поштовани г. Др. Медовић каже у своме саставу „Окружије Пожаревачко" — Гласник V, стр. 212, за бој на Винцима, да је био око Великдана — Ускрс, 18. априла 1815. год. — изгледа нам сувише рано, према Цветима — 11. априла 1815. год. — кад је у Такову речено да се устаје на Турке.

По ономе писму војводе Милоша, које је писао кнезу Аксентију 29. јуна 1815. год. идући из Пожаревца на Карановац, — М. Ђ. Милићевић, Кнежевина Србија, стр. 1060 —, и којим му јавља: да је Пожаревац узет од Турака, и да су Турци оправљени у Ћуприју, изгледа бар приближно вероватно, оно што стари људи у Пожаревцу причају: да је Пожаревац узет око Ивана-дне 1815., дакле око 24. јуна 1815. год.

11. Болеч, Смедерево и Јабучје.

Чувши за велику српску силу, коју војвода Милош креће Пожаревцу, везир београдски Сулејман — Скопљак-паша, узео је део београдске своје војске, и похитао је с њоме Пожаревцу, у помоћ.

Оно одељење Срба, што је било у утврђењу на Болечу, Скопљак је брзо распрскао и растерао у оближње шуме, па је истога дана стигао у Гроцку на конак.

Доспевши сутра дан у Смедерево, Скопљак је узео собом и Турака Смедереваца колико је више могао, па је са свом силом коју је имао, сишао у Годомин код оног српског утврђења на Јабучју.

Ту је напао на Србе у њиховом утврђењу, који су се бранили дуго и јуначки, но који су опет на послетку морали подлећи Турцима и уклонити се са бојишта на коме је пало доста погинулих Турака и где је рањен Скопљаков син Осман.

Чувши за овај Скопљаков поход на Пожаревац, војвода Молер, који се десио тада на Забрежју ради набаве муниције, скупио је брже боље до 150 одабраних момака и похитао је за Скопљаком, али, нити га је где стигао нит где нашао.

По губицима у људма, које је имао на Јабучју, и

На Пожаревљанима је сад да разбирају и да обзнане прилике по којима би се време овим догађајима тачније могло да одреди.

[2] (Стр. 67). Немамо никаквих података о броју погинулих Срба и Турака на Пожаревцу, као што их у опште немамо ни за остале бојеве за време другог устанка, али знамо да су се од Срба одликовали на Пожаревцу: Хаџи-Милутин Савић Гарашанин и Павле Цукић, — М. Ђ. Милићевић, Поменик, стр. 766 и 805 —.

Вреди овде напоменути да је по Вуку Караџићу, борба Срба с Турцима трајала 7 дана, док је по Сими Милутиновићу, како смо и ми узели, свршена за 4 дана.

кад је чуо да му Молер долази с леђа, учинило се Скопљаку да неће бити паметно да прелази Мораву и да иде у Пожаревац, и за то се, одмах после своје победе на Јабучју, вратио у Смедерево, одакле је продужио даље у Београд, држећи се обале дунавске и возећи на једној шајци, свога рањеног сина.

Молер је одмах и поново сакупио у Јабучју сву ону српску војску, коју је Скопљак одатле био растерао, и предао је њеним старешинама, а он је отишао на Орашје, те се ту, као што смо видели придружио Милошу и отишао с њиме на Пожаревац

Српска војска на Јабучју, немајући тада ради чега да је ту, кренула се скоро Смедереву, ударила је на њега, и стерала Турке Смедеревце у тврђаву, а она је заузела град око ње.

Ову српску војску предводили су тада: Павко Сараорац, који се сместио у Смедереву у градскоме тргу, и Стојан Ћирковић, који је заузео и посео ушће Говеђе Баре и ту саградио мало утврђење.

Стојан је ту нашао и ископао један топ са једном каром која је била пуна муниције, што су Срби закопали ту 1813. год. па је и њега спремио и наместио у своме утврђењу.

Ту су Срби напали једном на Турке који су пасли своја говеда изнад Језаве, па су Турке помлатили а говеда — више од 200 грла — задржали за себе.

Притешњени јако у тврђави, Турци су на скоро затражили мира, и по упуту и допуштењу Срба, послали су два своја изасланика у Пожаревац, војводи Милошу да од њега то ишту.

Ови турски изасланици стигли су у Пожаревац, баш кад су Турци Пожаревљани преговарали с Милошем о предаји Пожаревца, и изјавили су Милошу: да они неће рата и свађе са сиротном рајом, и да ће пристати на

све што Милош буде угодио с падишом у Цариграду, молећи да им се допусти чувати царску тврђаву, и излазити из ње у град и радити своје занате, а даће Србима јемце да ће бити мирни.

Милош им је на то одговорио: да би радо примио њихову понуду, али пошто зна, да народ који се до јако крвио с њима, неће то хтети, посаветовао их је да остану на миру у својој тврђави, док се мир не углави, па да ту бране и себе и царску тврђаву ако би Срби пошли против ње, али у град да не излазе никако.

И тако је и на томе остало, и град Смедерево, без смедеревске тврђаве, прешао је у српску власт у исто време кад и Пожаревац, при крају месеца јуна 1815. год.

12. Ослобођење Карановца — Краљева —.

О Цветима 1815. када је у Такову речено да се устаје на Турке, Латиф-ага, муселим чачански, десио се у Карановцу, где се био доселио још о св. Сави[1] те године са 600 људи посаде чачанске коју је довео ту сам собом.

Чувши за српски устанак, он се није више ни враћао у Чачак, јер је у Карановцу имао велико земљано утврђење, које је требао да чува, а за Чачак веровао је да ће му доћи помоћ из Београда, за коју је он одмах и поручио, а дотле биће Чачку доста 600 људи које је он тамо оставио.

Латиф се, тако исто побринуо да и за одбрану Карановца добије још војске и ову је тражио од Адем-паше, гувернера санџака ново-пазарског.

И од прилике, баш у време, кад је Ћаја-паша долазио Чачку у помоћ, хитило је и 1500 људи турске

[1] М. Ђ. Милићевић, Поменик, стр. 204.

војске из Новог Пазара у Карановац под својим командантима Махмуд-агом — Ђајом, и Јусуф-агом — Бељом.

Ну дотле се било скупило и нешто Срба на овој страни, ради тога да спрече Новопазарцима прићи Карановцу.

Војвода Милош Обреновић, наредио је зарана бившем Карађорђевом војводи Радосаву Јелечанину, да сакупи колико може народа тога краја, па да се стави на супрот како Турцима Карановчанима, тако и онима који би из Новог Пазара, пошли овима у помоћ.

Радосав је повукао све женскиње и сву нејач у тврђаву Маглич и сместио је које у тврђаву саму које око ње, па је све опточио јаким засекама.

Кад су Турци Новопазарци, идући Карановцу, стигли на Стô, Јелечанин је био на страни овога у заседама.

Ту се ускоро заподео јак бој између Срба и Турака Новопазараца, у коме су се Срби упорно одупирали Турцима који су после дуге и мучне борбе, почели веровати да неће лако прићи Карановцу.

Ну, једном, усред јаке борбе Срба са Новопазарцима с једне стране, рупи Србима с друге стране — с леђа — Латиф-ага са својом војском.

Латиф је чуо борбу око Стола, па је хтео да олакша Новопазарцима да могу продрети у Карановац, и за то им је притекао у помоћ са доста своје коњице.

Срби су се борили неко време упорно и одважно и с Латифом с једне, и с Новопазарцима с друге стране, али су напослетку, морали подлећи већој и надмоћнијој сили, те су се за то склонили с бојишта и повукли у Маглич.

Турци су ишли донекле за Србима и поробили су неке од српских збегова подаље од Маглича, а за тим су се спустили у Карановац.

Ну и Срби су, и ако разбијени на Столу и стерани у Маглич, одмах за тим, спустили се у Карановац, и оптекли га са свих страна, не дајући Турцима да се ма куд макну из Карановца.

Муселим Латиф, који је поизодавна боловао од ране коју је добио још за времена Карађорђева устанка, умр'о је после ових догађаја, у Карановцу, ну Турци су се и после њега држали ту.

Обе стране осећале су се доста слабе да једна против друге штогод предузимљу и за то су, по Латифовој смрти остале обе на миру, пазећи само једна на другу.

Тек по паду Чачка, кад је војвода Милош послао и војводу Аврама Лукића, да мотри на Турке у Карановцу, ови су изјавили Србима: да ће предати самоме Милошу и свој град Карановац, и своје утврђење у њему, ако ће им Милош допустити, да слободно и уз поуздану пратњу Срба, са својим оружјем, оду у Турску.

За то је Милош, како му је ово јављено, и како је ослободио Пожаревац од Турака, похитао у Карановац и ту примио од Турака и град и утврђење [1] и Турке оправио у Турску [2].

13. Мачва и бој Срба с Турцима на Дубљу.

Кад је војвода Милош Обреновић оставио Чачак и Љубић и потекао у београдски крај да и њега узбуни против Турака, и кад је, у то време, и кнез Јовица Милутиновић, био већ дигао ваљевски крај, Милошу је било у памети да устанак српски треба да захвати што пре

[1] Вук Ст. Караџић, у својој „Грађи" стр. 112 и 113 говори само о предаји Карановца војводи Милошу, а не помиње ни једном речи бојеве пре тога на Столу и догађаје на Магличу.

[2] Не знамо тачно дан, кад се Карановац предао војводи Милошу. ал по паду Пожаревца, можемо рачунати да је то било с почетка месеца јула 1815. год.

и Мачву и Поцерину, знајући како су оне доступне Турцима Бошњацима, и како ови, с Турцима Подрицима и Турцима Шапчанима у скупу и заједно, могу лако са тих страна, да налећу сваки час на Шумадију, да је робе и и плене, па да се одатле вину чак и Београду у помоћ.

И Милош је за то, и кад је оно по други пут узет Палеж, једва дочекао кад је чуо да је приспео ту Илија Срдан, буљубаша из првог српског устанка, који је 1813. год. био прешао у Аустрију и дотле живео у селу Платичеву, па је тад, чувши за други српски устанак, дошао у Палеж, да види шта раде Срби и шта би и он требао и могао да почне са својих неколико момака које је довео собом; и Милош га је за то и одмах послао у Мачву, да је диже против Турака, давши му за то и потребна писмена.

Дошавши одмах у Посавину, Срдан је ту једва дочекан; одмах су пристали уза њ: буљубаша Мата Соколчић из Кормана, Радован Опанковић из Драгојевца, и Петар Вреланац из Мрђеновца; и Посавци су се прихватили одмах свога оружја и заузели и посели мост на Добрави, да ту и одатле бране да Турци Шапчани не излазе никуд у народ на ту страну.

Али је Срдану било тешко покренути на то и Поцерину и Мачву.

А било је за то доста и праведних разлога.

Онако, како су Поцерци и Мачвани стајали тада према Турцима, било је по њиховој оцени, да се је могло да живи; они су, истина, давали Турцима доста и много, ал су за то и Турци, задовољни богатим даровима, остављали и њих на миру, док би, ако би Поцерци и Мачвани покушали мићи се против Турака, устали на њих и Шапчани и Подринци па и Турци Прекодринци, и Мачва би, с Поцерином заједно, у час, била сатрвена и у пламену.

На понос, и на достојанство државно; на будућност своју и свога потомства; на личну и имовну безбедност, није се тада свугде, ни у склонитијим крајевима, подједнако и Бог зна с каквим одушевљењем мислило, те није чудо да се у Мачви и у Поцерини, које су биле, тако рећи, али на устима, тако страховало.

Не би било места да ово сада овде напомињемо, да нам није потребно да покажемо зашто су Мачва и Поцерина биле с почетка устанка у неком застоју, и за што је и војвода Милош, који је сва своја предузећа против Турака, вршио тако рећи муњевитом брзином, у Мачви и у Поцерини био тако исто у застоју.

Кад је Срдан дошао из Посавине у Липолист попу Јовану Миленковићу, и почео му говорити о дизању Мачве, попа га није хтео ни у кућу да пусти, већ га је одбио с речма: — Носи крв из моје куће; не роби ме и не коњи; с душе ми се скидај, никада те, да Бог дâ не видео!

Срданова браћа, дочекала су Срдана у Прњавору са речма: — Што си дошао од Бога не нашао; нећеш заиста више, због братства твога, пити крв браће своје и гроб им копати; — а сеоски кмет, кад је чуо за Срдана и шта хоће, дигао је против њега све своје село, те се Срдан морао да спасава бегством.

И, кад су, после овога прешли из Аустрије, још и: Симо Катић, — Прекодринац —, Пантелија Јовановић из Банова Поља, Петар Јоле из Табановића, Крста Прекодринац и Михаило Липнички из Глоговца, све стари Срданови другови, с нешто својих момака, и почели крстарити кроз Мачву, напустио их је и друг им Михаило, и силом им се придружио у Цуљковићу, сеоски кмет Стеван Милошевић.

Видевши то и да се, молбом и позивом не може ништа да постигне, ови су, саставши се са Срданом, који

је дотле прикупио око себе до 150 момчади и бећара, и кад им се придружио и Панта Рабадија из Шапца, са својих 15 момака, само да би их завадили с Турцима, напали на Турке на Бајиру код Шапца, и на мосту преко баре идући са Бајира у тврђаву, и ту су потукли и поробили доста Турака; али им и то није користило много, јер кад се после тога, неки део те чете састао са харамбашом Марком Штитарцем, који је такође имао својих 12 момака, изишло је пред њих око 500 кметова и казали им: да неће да се дижу на Турке и нек се и они клоне Мачве док се народ није дигао на њих; а кад су мало за тим опет дошли међу њих: Срдан, Штитарац и Панта, рекли су им: да не улазе у Мачву и не буне свет да узалуд гине и роби се, кад је њему добро под Турцима и кад он воли за ибриком него за крстом!!

Хотећи обезбедити се још боље против овога наваљивања, да, без поуздана изгледа на успех, устају на Турке, Мачвани су почели спремати се да се против тога и од тога и бране: изабрали су себи вођу — сераскира — Живана Чоњагу из Салаша, и поново су уверавали Турке Шапчане и Лешничане о својој преданости.

Срдан опет, да ово противљење саломи, пошто је увећао своју чету с нешто устаника из Шумадије, и узео уза се Симу Катића и Панту Бановца, почео је да приморава Мачване на устанак, насилно: напао је на куће кметова у Петловачи, у Рибарима и у Прњавору, попалио их је, опленио и одвео собом сву њихову стоку.

Ну, ни тада, ни то није помогло, као што није помогло ни што је после овога, дошао у Мачву војвода Ђушо Стојићевић, који је пошао у село Равње да тамо обнови опкопе из 1813. год.

Међу тим и дотле, прешли су у Србију из Аустрије: Петар Николајевић — Молер и Стојан Чупић, славне и чувене војводе из првог устанка, који су, узевши собом Срдана, отишли у Вељево војводи Милошу, где су стигли у очи оне ноћи кад ће Турци напустити Ваљево и повући се у Подриње, и Милош је, обрадовавши се, својим старим ратним друговима из првога устанка под Карађорђем, послао одмах Чупића и Срдана у Мачву, да је буне и дижу, а Молера и кнеза Јовицу Милутиновића с нешто бећара и Ваљевчана у Црниљево, да чувају да туда не продре из Подриња Али-паша Зворнички.

К овој српској војсци у Црниљеву, где су Срби имали јако земљано утврђење, дошао је ускоро за тим и војвода Сима Пенадовић, кога је, по заузећу Ваљева, Милош био послао на Баурић према Соколу, да пази на Турке Сокољане, и одакле је овај, пошто је упутио кнеза Грбовића, како ће се чувати од Сокољана, дошао, у Црниљево к овој српској војсци.

Дошавши у Мачву, Чупић је чудним неким удесом, и још довољно необјашњеним приликама, пао у руке Турцима Бошњацима на Спрудовима испод Бадовинаца, где је био дошао са неколико мачванских кметова, па су га Турци ту ухватили и одвели у Зворник и тамо после кратког времена удавили, а кметове пустили да се врате својим кућама!

И Мачва је опет остала мирна.

Молер је, као што је већ напоменуто, кад је оно Сулејман — Скопљак-паша везир београдски, пошао Пожаревцу у помоћ, и који се тада десио на Забрежју ради куповине и набаве муниције, оставио за неко време Мачву и Поцерину, па је са нешто својих људи отишао за Сулејманом и био је при освајању Пожаревца, па се, кад је овај узет од Турака, вратио опет у Црниљево.

И тако поред Чупића, ни Молер није могао учинити да се Мачва покрене.

Али се тада, на место Змаја од Ноћаја, појавио у Мачви, његов друг из првог српског устанка, чувени и храбри прото, Никола Смиљанић, који је, вративши се из Аустрије, био код војводе Милоша на Чачку, па од њега послат и он у Мачву, дошао у своје село Белотић, где су му се одмах придружили: Срдан, Бановац, Ђуко Стојићевић и одмах сви заузели китошки друм.

Наскоро за тим дошли су из Црниљева са свога стадишта: Петар Молер, кнез Ловица Милутиновић, Гаја Дабић и Боја, сви војводе Анте Богићевића, са 1000 својих војника, у Липолист, па су одатле, после, прокрстарили кроз Мачву и вратили се у Белу Реку, где су се сусрели с другом српском војском од 1000 људи са харамбашом Марком Штитарцем, Милутином Петровићем — Хајдук-Вељковим братом — Бакал-Милосавом и Узун-Мирком, па сви заједно отишли у Клење где су стигли у очи Петрова дне — 28 јуна 1815. —.

Свима покретима ове две српске војске кроз Мачву, био је циљ, да се Мачвани и Поцерци приволе придружити им се и поћи против Турака; и он је тада и постигнут.

Мачвани су постали од једном са свим други људи; не видећи се више остављени самима себи, већ у кругу силе, која ће их прихватити и потпомоћи, они су почели лаћати се свога оружја и пристајати уз остале устанике, и било их је ускоро доста, у реду бораца за своју слободу и слободу своје отаџбине.

До тога времена била се прикупила доста голема турска војска у Босни, под командом Рушид — Хуршид-паше,[1] онога истог што је 1813. год. саломио српску

[1] Вук Ст. Караџић, у својој „Грађи“ пишее га свугде само Рушић-паша.

силу под Карађорђем и покорио Србију, и који је и сада похитао, по налогу порте, да упадне у Србију и учини крај и овоме другоме устанку српском.

Срби су знали да ће турска војска из Босне, под Рушидом ударити на Србију, да ће је потпомоћи Али-паша Зворнички са својим Бошњацима, ну мислили су да ће они обојица, ударити преко Цера па избити на Шабац, и старешине српске војске за то су оставили нешто Срба у Китогу, на друму, који су добро засекли засекама и брижљиво чували, а сву осталу своју војску повукли су под Цер и разместили је између Радовашнице и Петковице.

Скоро за овим почели су Турци Бошњаци да прелазе у Србију.

Рушид-паша, чија је главна сила била у Бељини[1] и према Бадовинцима, послао је унапред свога везира, Мараш — Али — Ибрајим-пашу[2] ићитуглију; и овај је прешавши преко Дрине, код Јање, дошао у Лешницу, са 1000 Бошњака и 300 својих Никшићана, и кад је ту разабрао да је српска војска под Цером, он је окренуо пут Китога и Мачве и сишао је у Дубље, где су му Мачвани, које је собом терао, саградили близу села[3] велики опкоп, у који је он сместио неки део своје војске, а неки настанио у пољу са страна опкопа.

До тога времена, војвода Милош, био је свршио с Турцима на Карановцу, па је одмах за тим, — знајући тачно, како стоје српске војске у Мачви и у Поцерини,

[1] Вук Ст. Караџић, «Грађа», стр. 114.

[2] Тако га пише Сима Милутиновић, у својој Историји, стр. 353 и 404, Вук Ст. Караџић, Грађа, стр. 114, вели само: Али-паша Никшићски, док М. Ђ. Милићевић у својој Кнежевини Србији, стр. 491 вели да се звао Ибрахим-паша Мараш.

[3] На ливадама Димитрија Машића и попа Данила; — М. Ђ. Милићевић, Кнежевина Србија стр. 490.

јер све што су оне дотле радиле, радиле су по његовим упутима — искупио: Рудничане, Ваљевце и нешто Крагујевчана, и праћен војводом Милићем Дринчићем, игуманом врањевачким Милентијем Павловићем, својим братом Јованом Обреновићем и својим барјактаром Симом Паштрмцем, сишао у Тамнаву, те наредио како ће се пазити на Али-пашу Зворничкога у Подрињу, па је одатле дошао 13. јула — 1815. — у Липолист,[1] где су га дочекали Молер и Срдан.

По предлогу Молеровом Милош је још истога дана пред вече, оправио Молера и свога брата Јована, са српском коњицом и нешто пешака, у Дубље, против Мараш — Али-паше, и ови су узели успут и проту Смиљанића са његовим пешацима.

Близу пред Дубљем, наишла је ова српска војска на Николу Катића и његових 20 момака, и Симу Катића Прекодринца и његових 100 бећара, па је и њих све повела собом.

Прота Смиљанић и Сима Катић, вични околини дубљанској и месту где је био турски опкоп, као и како је Мараш разместио своју војску у њега и поред њега под вењацима и наслонима, водили су српску војску згодним странпутицама тако, да је ова избила пред Турке, кад јој се ови никако нису надали, и напала је на Турке неочекивано и све је стерала у опкоп, а нешто разагнала у околно шибље и у шуму, па настала за тим пушкарати се и с оним Турцима у опкопу.

Коњица српска остала је после тога, подаље од турског утврђења и ван домашаја турског оружја; ну преко ноћ, била се нешто узнемирила па одступила до моста на Јерезу, али се отуд опет брзо вратила, кад је ра-

[1] Вук Ст. Караџић, Браћа, стр. 114, каже у село Слепчевић.

забрала да пехота српска стоји чврсто и неда Турцима никуд маћи се из свога утврђења.

Сутра дан — 14. јула 1815. — пораније, дошао је на Дубље и војвода Милош Обреновић са осталом српском војском.

Нашавши Турке стеране у свој опкоп и у њему скучене и врло притешњене, Милош их је одмах позвао да положе оружје и да му се предаду, и, кад је добио одговор: *да они не мисле, и да неће предавати се докле их и једнога траје*, он је почео приправљати своју војску за насилан напад на њихово утврђење.

За кратко време имала је српска војска довољан број штитова — домуз-араба и проштаца — које ће као што је напоменуто код «5. Ослобођење Палежа» поједини војници носити или суљати пред собом напред, док ће други, под заштитом њиховом ићи за њима и пуцати на Турке и бити их.

Око подне истога дана, Милош је, праћен Паштрмцем, који је носио развијен Милошев барјак, и неколико својих момака, оптрчао једном свуд унаоколо око турског утврђења, упућујући српске војводе и српску војску, где ће ко, како и кад, напасти на Турке, испаливши при томе и сам неколико пиштољских метака на Турке у опкопу, и одмах је за тим дао знак да се пође напред и сва српска војска заталасала се одједном према опкопу турском.

С почетка се чуо само прасак од пушака и од пиштоља и српских и турских, који се разлегао по равној и питомој Мачви и допирао чак до на другу обалу валовите Дрине, а скоро за тим чули су се српски узвици *напред, напред!*

Штитови српски, кретали су се као какве големе и живе лесе унапред, а гомиле за гомилама, одушевљених Срба, јуриле су за њима и прилазиле све ближе и ближе турском утврђењу.

Поједине колоне неправилнога облика, које су Турци, после првог налета на свој опкоп, сузбијали и које су се враћале натраг, сусретале су се с новим српским гомилама, које су јуриле к утврђењу, пристајале су уз ове, и полазиле опет и оне напред.

Војводе српске истрчавале су пред своје војнике храбрећи их и соколећи; заустављале су оне који су одступали и изводили поново до под сами турски опкоп.

Тама од сагорелог пушчаног праха, покрила је и Србе и Турке а уз то је по хиљаду пушчаних и пиштољских пуцања, сустизало један другог, те се само могло чути безпрекидно праскање и видети живо светлуцање српског и турског оружја.

Многи одважни Србин заустављао се пред турским опкопом на самој ивици рова, пуцајући на Турке и убијајући их у њиховом утврђењу,

У тами и у метежу, у којима су се обе непријатељске војске разликовале једна од друге само тиме, што је једна — турска — била у своме опкопу, а друга — српска — ван овога, чуо се одједном у турском опкопу, јаук и запомагање,

Неколико одважнијих српских соколова: Теша Подруг, Петар Чарко, Шарић Бошко, и још неки други, манули су се штитова и заклона, прејурили су преко рова, успузали се уз турски грудобран и ускочили су унутра у турско утврђење.

И међ Турцима у своме утврђењу, настала је забуна, каке може бити само, кад се гине са сваке стране и кад је јатаган под грлом од кога се не може ни бранити ни одбранити.

Ова турска забуна прешла је у скоро, у очајан јаук и у праву њихову кукњаву, кад је, угледавши се на прве своје другове, улетило у турски опкоп још подоста одважних српских јунака. И Турци тада, нису

више ни мислили како да се бране; све је било надрло да се бегством како год спасе; многи су скакали на прсобран свога утврђења, да с овога пређу преко рова и докопају се поља и чистине, али су све Срби дочекивали на своје бритке сабље и оштре јатагане.

Главна гомила Турака надрла је на вратнице опкопа уз вику: *недај* и *помагај*, али ју је ту сачекивао, клао и секао војвода Милић Дринчић са својим храбрим момцима.

Турски јаук и пуцњава Срба и Турака, почела се постепено да стишава у турском опкопу и око њега, и ускоро је са свим престала, и само се још чуо по који уздах по неког накланог и недотученог Турчина.

Што је још било остало Турака у животу, докопало се шибља и чѐсте у околини турског утврђења. За то су сад тамо настале да пљаште српске пушке и да се светлуцају српски јатагани. За неко време настао је тамо нов покољ, док нису Турци и тамо са свим малаксали те се чуло опет оно турско недај и помагај, и тешко јаукање турских рањеника.

Ну и ово је ускоро са свим престало.

Није било више на Дубљу живих Турака, те и борбе није било више, и Срби су се почели искупљати око својих војвода и око свога вођа Милоша Обреновића, доводећи собом по којег живог Турчина ухваћеног по свршеном боју.

Милош се зарадовао преко сваке мере, кад је међу живим турским заробљеницима, опазио вођу и команданта турске војске, главом, самога Мараш — Али-пашу, кога су ухватили у густој чѐсти: Подруг Тешо, браћа Чараковићи и Илија Коренити.

Од 1300 Турака, колико их је било с почетка на Дубљу, пало је Србима у руке живих, са Марашем заједно, њих свега 80. Све остало, сем неколицине који

су имали добре коње и с њима препливали преко Дрине, подлегло је српском ножу и српској оштрој ђорди.

Несрећни Мараш као роб у Милоша, опазио је и познао пред чадором овога, главу свог најмлађег сина, кога је посекао Скерла из Липовца из крагујевачке Јасенице.[1]

Сразмерно губитку турском, губитак Срба у мртвима и рањенима био је мален и незнатац.

Међу погинулима Срби су оплакали тада, две своје дичне и поносне војводе: Милића Дринчића, који је, у дочекивању Турака на вратницама њихова утврђења, погођен пушчаним зрном у потиљак, остао мртав на месту; и младога и дичнога војводу Симу Ненадовића, који је у налетима својим на турски опкоп, пао мртав заједно са својим пратиоцем, капетаном Милисавом, од турске пушке.

Међу рањенима били су од чувенијих и познатијих Срба: Хаџи-Милутин Савић Гарашанин и Цинцар-Марко Костић,[2] који су се одликовали својом храброшћу у бој на Дубљу, као и у многим бојевима пре овога, у другом устанку.

Саломивши ову турску силу на Дубљу, Милош је учинио тиме крај непријатељствима српским и турским на овоме крају Србије, у другом српском устанку.

Бојем овим на Дубљу, Срби су се обогатили многим турским, лепим и богатим оружјем, богатом турском спремом и силом бесних и лепих хатова турских.

14. Шабац.

Споменуто је већ, да су Срби, под командом Илије Срдана и Панте Рабаџије из Шапца, напали једном, на

[1] М. Ђ. Милићевић, Кнежевина Србија, стр. 491.

[2] М. Ђ. Милићевић, Поменик, стр. 766 и 796

Турке на Баиру код Шапца, не дирајући у царску тврђаву, и да су тада убили туна, подоста Турака, само да би тиме ставили у неку опасност према Турцима, Мачване, и склонили их да се и они прихвате оружја и пођу против Турака.

Овде се може сада још да дода, да је после тога било око Шапца нешто Срба, који су пазили на Турке у тврђави и који су били саградили и једно мало утврђење на Баиру.

То утврђење напустили су Срби једном навалице, кад им је Милош, после боја на Дубљу, био послао Турке, који су били заробљени на Дубљу, да их они пусте да пребегну Турцима у шабачку тврђаву, не хотећи да се замера народу да их пушта друкше и поклања Турцима.

Шабачки Турци, не знајући тада за намеру Срба, и да су они навлаш оставили своје утврђење, појурили су на њега и заузели га; али, кад су на то притрчали: Јаков Јакшић Панцирлија, кмет палешки Алекса Стефановић, Мали Божа хајдук, Алекса Божић Београђанин, и Риста Сарајлија и припуцали на Турке из својих пушака, Турци су уграбили само српски барјак и неколико српских гуњева, па су се, напустивши српско утврђење, повратили безобзирце у своју тврђаву.

После овога, још једном само, Турци Шапчани, јавили су се да су живи.

Кад је војвода Милош, враћајући се са Дрине, и идући у јагодински крај, пролазис поред Шапца, Турци Шапчани, испалили су на њега и на његову пратњу, један топ, но овај није учинио никакве штете, и Милош је без икаква вреда, прошао мимо тврђаву, и отишао даље куда му је требало.

15. Ужице.

Ужице и народ ужичкога краја Милош је позвао на устанак, кад и народ осталих крајева одмах с почетка устанка, ал овима то није било тако лако као осталима.

У Ужицу је живело на 1000 турских породица, и ове су давале неколике хиљаде бораца, и Турци су за то, издвојили до на 1000 својих људи, и послали их у Пожегу, те тако држали народ ужичкога краја, подвојен и слаб, да би пропао, ако би ма што почео.

Сем тога, ужички Турци, ухватили су одмах с почетка устанка и држали у затвору у ужичкој тврђави: кнеза Алексу Поповића и кнеза Василија Јовановића из Субјела, Михаила Радовића, бившег војводу, и Радована Маслаћа из рудничке Папратне, који су се после, ал доста позно, спасли из затвора спустивши се на својим појасевима низ кулу тврђаве, при чему су се кнез Алекса и кнез Василије угрували и погинули, а Михаила, свега згруваног, однео је Маслаћ на својим леђима и спасао га од Турака.

Ну код свега тога, народ ужичкога краја, чинио је опет, све што је било могуће само да науди Турцима колико се више може.

Одметао се у хајдуке па је из горâ и из планина, у згодним приликама, силазио доле и био Турке.

Понекад су се Ужичани стицали и око самог Ужица, па су пазили на Турке Ужичане. Демир Јован Митровић, био се, неко време, настанио и утврдио на самоме Татинцу[1] и одатле је претио и грозио Турцима.

За то и тако и било је могуће Јовану Мићићу, који је по ослобођењу Чачка, по поруци Милошевој подигао на Турке Рујно, и позвао Алексина брата, проту Илију

[1] М. Ђ. Милићевић, Поменик, стр. 136.

Поповића, из Субјела, и кнеза Николу из соколскога краја — рачански срез —, те су и они одметли своје кнежине, да са ужичким хајдуцима и у друштву са Милићем Дринчићем, сусретне у Дружетићу оне ваљевске Турке, који су били пошли Чачку у помоћ, и да их ту разбије и поврати у Ваљево.

После боја на Ртарима у Драгачеву, војвода Милош, опремио је опет Мићића и свога брата Јована, с нешто војске на Ужице, и да чувају да Ужичани Турци не излазе никуд из Ужица у народ, и Мићић је, пошто је дигао Рујно, дошао на Ужице, стерао Турке из окрајних својих кућа у тврђаву, и начинио је с једне стране Ужица земљано утврђење и из њега пазио на Турке.

Брат Милошев Јован, стигао је на Ужице, мало после Мићића и разместио је своју војску на брду Крушчици, изнад Ужица, те је и он одатле пазио на Турке.

И Јован и Мићић остали су ту око Ужица до пред бој с Турцима на Дубљу, кад је Милош позвао к себи брата Јована те је с њим и с Дринчићем сишао у Поцерину и у Мачву.

16. Јагодина и бојеви с Турцима око Јагодине.

Јагодинци и Крагујевчани били су први, ван народа рудничкога краја, који су се, како их је Милош позвао, и како је и он сам устао са својим Таковчанима и Рудничанима, почели дизати против Турака у своме крају.

Војвода Милош послао је Јагодинцима, зарана, бившег студеничког војводу Поп-Филина, са својим писмима, и овај је, нашавши се са Илијом Вукомановићем из Сабанте, Пантом Тодоровићем из Црнче, Милисавом Дробњаком, писарем Нешом из Спјоковца, и Карађорђевим

капетаном Бошком, склонио их, те су подигли доста наоружана народа, и дошли с њиме на Белицу и расместили у земљани опкоп, који су ту подигли.

Скоро за тим искупили су се и дошли ту и придружили се Беличанима, Темнићани под Карађорђевим барјактаром Милетом Радојковићем из Катуна, и Николом Мандрдом из Пајковца.

Милета је био тада старешина Темнићана, али је стављен под заповедништво Вукоманићево.

Јагодина је била у то време, после Београда, први и највећи град на цариградском путу и најважније место на скели на Морави, под заповедништвом Керимпаше, Бошњака, који је имао под собом више хиљада турских војника, изабраних међ најбољима и најбоље наоружаних и снабдевених.

За то му је и могло бити, да одвоји од тих својих војника, 1000 њих, и да их пошље у помоћ Турцима Крагујевчанима, кад су се у то време и Срби крагујевачког краја, почели дизати против својих Турака.

Ми смо већ видили разбој ових 1000 Турака на Табориште и на Белици и овде сад имамо само да додамо још, да су Срби, после тога разбоја, заузели са својом војском и брдо Липар на путу између Јагодине и Багрдана под командом Ђорђа Парезана, те нису дали више, да се Турци Јагодинци, мрдну ма куд путем Јагодина — Београд, и да су сва села око Јагодине, иселили у збегове око Јухора, и збегови су предати Николи Мандрди да их чува од Турака с нешто српских војника.

Кад је јагодинска турска војска која је била пошла Крагујевцу у помоћ, разбијена, помлаћена и поробљена на Табориште, и кад су, одмах после тога, потучени ту и Турци Крагујевчани кад су оно, напустивши Крагујевац, бегали к Јагодини, Срби, настањени на Табориште и у

селу Белици, почели су се кретати и против саме Јагодине.

Пошавши једном, у повећем броју, против тога града обилазним путем, Срби су се сусрели с Турцима Јагодинцима, који су им похитали у сукоб, у селу Буковчи и ту су се потукли с њима.

Борба је вођена упорно на обема странама, и жртава у погинулима и у рањенима, било је доста и много и на једној и на другој страни, ал правог успеха није било ни на једној страни, јер су се напослетку Турци повукли у Јагодину а Срби у своје стадиште на Белици.

Срби нису доспели до Јагодине, куда су управо хтели, те изгледа де су били у неуспеху, али како су после боја, буљубаша Марко Маринковић и капетан Радован Радошевић, који су се веома одликовали и у боју на Буковчи, гонили и тукли Турке све до саме Јагодине, може се мислити да су Срби и опет били у неком надмоћију над Турцима.

Неколико дана после тога боја, пошао је Милета Радојковић са 400 Срба, своје војске, преко села Мајура, на пут Јагодина — Ћуприја, да одсече Јагодину од Ћуприје и да спречи да Турци Ћупричани не могу да долазе у помоћ Турцима Јагодинцима.

Ну Турци Јагодинци и тада су опет изишли Србима у сукоб са 1000 својих војника под командом Харап-Селима и потукли су се с њима на мајурском пољу.

Брзо по отпочетом боју, Срби су морали само да се бране, јер је Турцима ускоро дошла помоћ са Гиља, где су ови имали велику и јаку стражу, а притекло им је у помоћ и помогло још и по неколико стотина Турака из Јагодине и Ћуприје.

Ма да је било тада ту више него по пет и шест Турака на једнога Србина, Срби су се и опет држали храбро и јуначки и бој је трајао пуних 5 часова, и свр-

шио се тиме, што су се Турци у мрак повукли у Јагодину, носећи собом много рањених и доста погинулих својих војника и међ рањенима и свога вођу Селима.

Ну и Срби са својим вођом Милетом нису могли избити на пут Јагодина — Ћуприја и морали су да се повуку са својим рањенима и погинулима назад у Белицу.

Неко време после тога, кад се и с ове стране Србије почела да нагомилава у Ћуприји, многа турска војска, с којом је Марашли — Али-паша хтео да продре у Београд, и да умири Србију, били су на миру и Срби и Турци; ну кад се у Ћуприји стекло доста турске војске, почела је ова да прелази преко Мораве, да тражи Србе и да их напада и туче.

Тако су прешли једном Турци Мораву на два места и с два своја велика одељења војске и напали на Србе.

Једно од ова два турска одељења војске, које је бројало близу две хиљаде људи и имало пет својих топова, прешло је Мораву код Сињега Вира, и напало је на Милету и на његову војску код Дебелог Дрвета код села Трешњевице.[1]

Срби су дуго и дуго, противстајали навали и насртајима Турака, борећи се храбро и јуначки, ал су на послетку подлегли бројно далеко надмоћнијој турској сили.

Били су разбијени и распрштени куд који, и срећа, што је у то баш време, пала густа магла, те су се Срби могли скривено од Турака, склонити у околне шуме, где су се опет прибрали и искупили, истина у доста раштркане, ал опет у повеће гомиле.

Милета са нешто својих војника и другова, био је захваћен и стеран у једну јаругу, ну по срећи то га је баш спасло са свима његовима.

Оно друго одељење Турака у коме је било око 500

[1] М. Ђ. Милићевић, Кнежевина Србија, стр. 20.

војника, прешло је преко Мораве код села Својинова, и напало је ту у селу, на старца Пејку, који га је бранио само са неколико српске момчади.

После дугог пушкарања, кад је старац Пејко погинуо, и кад је оно неколико селске момчади растерано куд које, Турци су заузели село, па се одмах придружили оној другој турској војсци, што је разбила Милету на Трешњевици.

Мислећи да су са Србима и са свом српском војском са свим готови, Турци, радосни и весели због одржаних победа, бацили су своје погледе на Јухор, на збегове српске, и пошли су тамо.

Ну за њима су пошли у гомилама, онако како су се, овде онде били искупили после разбоја на Трешњевици, сви Срби мислећи: боље је да се нађу ближе Турцима, да, ако ће Бог дати, како год, помогну својим збеговима.

Мандрда је из далека познао да му Турци прилазе и познао је да хоће да нападну на збегове, и за то им је похитао у сукоб до згодних места, где је разместио своје људе у заседе, тако, како ће Турци, кад буду пресретнути ватром из пушака с преда, бити у исто време, од других захваћени са страна.

Весели Турци, певајући и сладећи се унапред богатим пленом и лепим српским робињицама, које их у збеговима чекају и о којима су они тада само и сањали, умукли су и пренеразили се, кад су одједном и неочекивано загроктале пушке Мандрдиних заседа, спреда и са страна.

И оне гомиле Срба, што су ишле за Турцима са страна ближе задњем њиховом крају, надале су сад и осуле на Турке жестоку ватру из својих пушака, те је око Турака са свих страна. изгледало као да гôрê гôре, тако, да је чак и Мандрда погледао на то запрепашће-

но, док му није пало на ум да су то Срби који прате и сад тамане Турке.

Јадни Турци не умејући, а немајући ни времена да мисле како да се бране, гинули су последњи као и први подједнако као и они у средини; и одједном направио се од њих безброј гужава, које су само надирале те на једну, те на другу страну, али су свуда предусретани Србима који су били вични гори и стазама по њој, те су их дочекивали куда год су се макле и таманили како може само побеђен непријатељ и онај који брани своју чељад.

Једно оељење Турака, било се скрхало у ону јаругу, у коју су Турци мало пре били стерали Милету и његову дружину, и Срби су их дочекали ту ватром из пушака и помлатили све до последњега.

Од доста великог броја Турака, који су били у бој у на Јухору, само се мален број прогурао и промигољио којекако кроз шибље и густе шумарке, и доспео је до Трешњевице, где је била резерва турске војске, а све остало, или је пало мртво на месту, или је допало српскога ропства, ил се било скрило по густишима и по јаругама, где су их Срби, сутра дан, налазили и хватали.

Чак су их и српске жене, некоји дан после борбе налазили по шуми гладне и изнемогле, па премлаћивале или хватале и одводиле српској војсци на Белици.

После овога разбоја турског, они Турци што су били на Трешњевици, вратили су се у Ћуприју и нису више ни они ни Турци Јагодинци дирали у Србе.

Можда није била баш, последица овога боја, али је тек било после њега, да су се Турци променили у својим односима према Србима толико и тако, да су Срби опазили код њих знакова као да би Турци желели мало мира.

То се опазило особито после боја и победе Милошеве на Дубљу, кад су Турци отворено и јасно, позвали старешине српске војске на Табориштy и на Белици, на договор о измирењу, те је војвода Милош послао к овој војсци свога брата Јована.

Кад је неко време после тога, дошао к српској војсци на Белицу и војвода Милош Обреновић, и паредио те је неколико старешина српске војске отишло у манастир Јошаницу,[1] на споразум и на договор с Турцима, Милош је у исто време наредио и српској војсци, да нипошто не дира више никако у Турке, већ само да се брани од њих ако би је они напали, ну да им и не допусти нигде продирати дубље у Србију.

17. Милива и Манасија.

На један дан пред онај напад Турака на Србе код Дебелог Дрвета код села Трешњевице, пошто је дотле, било надошло подоста турске — Марашлијине — војске у Ћуприју, једно повеће одељење ове, сазнавши да има у селу Миливи још искупљених Срба у ономе опкопу који су саградили Срби после боја на Рановцу, пошло је против ових, и приспевши ту, напало је на Србе, разбило их и растерало из утврђења, па поробило и попалило село и вратило се у Ћуприју.

Војвода Павле Цукић, кад је чуо за то, па мало за тим разабрао да су се Срби и Турци пустили у неке договоре о измирењу, не хотећи никаквог мира с Турцима, и не знајући: да је народ српски, од десетину година непрестано у рату и у борби с Турцима или у патњама и мукама од Турака, почео већ да малаксава, и заже-

[1] М. Ђ. Милићевић, Кнежевина Србија, стр. 182—183; мала приквица на 2 сата западно од Јагодине.

лео мира више него икад; нити поруку Карађорђеву војводи Милошу, коју му је испоручио у Болечу војвода Вуле: *да се не узда ни у кога до у Бога и у себе и да настане у цара турскога, да се како год измири јадна сиротиња српска и Србија да једном дане душом*, што би и он негда, био урадио, да је онда знао што тада зна,[1] — узео је око 50 својих момака и прешао је на леву страну Мораве, у намери да упадне у Лепеницу, где је био познат и одакле је био и родом, да је придобије за себе па с њоме да спречи измирење Срба са Турцима.

Ну на овоме путу Цукић је наишао на Ђорђа Парезана, који је, као што смо видели, после разбоја Турака на Таборишту и на Белици, заузео и чувао пут који води преко Липара из Јагодине у Београд, када су Суби били спалили и српско село Буковчу, за то, што се њихови сељани нису хтели заједно са осталим Србима да дижу на Турке, — и који му је, кад је разабрао шта Цукић хоће, казао: да ће проћи зло од народа, ако га почне опет завађати с Турцима, те се Цукић за то вратио опет на десну страну Мораве и сместио у тврђаву манастира Манасије и ту затворио, па настао искупљати још више војске, да одатле опет спречава измирење Срба и Турака.

Марашли — Али-паша, сазнао је ускоро за Цукића у Манасији и шта хоће, па је протестовао против тога. кад су се Срби на другој страни Мораве почели већ договарати о измирењу, и понудио је своју војску, под предвођењем српских старешина, на умирење Цукића, за кога су му Срби говорили да је одметник и да српски народ неће с њиме.

Ну, Срби нису хтели да приме Марашлијину по-

[1] М. Ђ. Милићевић, Кнежевина Србија, стр. 105 и 106.

нуду и његову војску, већ су одредили војводу Вујицу и његовог писара Анту Протића, да са српском војском примора Цукића да пође за жељом народа.

Не затекавши Цукића самог у тврђави манасијској јер је био отишао да набавља муницију, Вујица је позвао његове људе на предају; ну кад су му ови одговорили да се без свога команданта неће предавати, он се са својом војском улогорио са стране тврђаве у једноме потоку.

Цукић се ускоро вратио са још нешто војске и ушао је с њоме у тврђаву и не саставши се са Вујицом, па је после кратког времена, почео да пуца са тврђаве на Вујичину војску.

И Вујичина војска настала је за тим одговарати пуцњавом на Цукићеву војску у тврђави, и пушкарање ово протегло се целог дана и престало је тек сутра дан кад је убијен на једној кули тврђаве Цукићев писар, који га је на то највише и подбадао и кад се Цукић, по савету свога чауша Перице упустио с Вујицом у преговарање.

Цукић је, после тога одведен у српско стадиште на Белици и предат је војводи Милошу, који га је умирио лепим и разложним саветом, опростио му кривицу и вратио га опет на звање и место које је и дотле имао.

V. ИЗМИРЕЊЕ.

Војвода Милош Обреновић, Рушид-паша и везир Марашли Али-паша.

Војвода Милош Обреновић, поред многих других врлина, које су га чиниле великим и ретким човеком, био је бистра ума, дрзак, мудар и прорачунљив; умео је и

могао је многе прилике, унапред да прозре и правилно да оцени.

Веровао је па је умео и друге да увери да је Србија, у време другог устанка српског, и сувише слаба да сруши турску царевину, те се за то није ни бавио сновима: да успостави Душаново царство, ал је за то веровао тврдо, да је Србија кадра да живи независним животом својим.

За то је, кад је почео спремати српски народ на устанак на Турке, казао јавно: „да он неће дићи своје руке и свога оружја против цара — султана, — већ да ће тући само Турке «зулумћаре српске у Србији“, а цару царево, к'о и Богу божје“.

Кад је Милош после разбоја Турака на Ртарима у Драгачеву, опремао турско робље у Ужице, рекао је јавно и Србима и Турцима: «да неће да трпи ни турска сиротиња да страда и да се пати, и да он гони само: зулум и турске зулумћаре».

Кад су Турци Смедеревци дошли у Пожаревац да просе у Милоша мира и примирија, Милош им је рекао: «да се повуку у царску тврђаву, па да је и оружјем бране, ако би се ко усудио да њу или њих у њој дарне“.

Ово све није могло остати непознато ни цару — султану у Цариграду, ни његовим пашама и везирима.

За то и видимо у султанским упутима што их је давао везирима, које је оправио у Србију са својом војском, да их не шаље да покоре и поробе Србију, већ да је умире, да казне криве, а праве да узму у заштиту.

Ну Милош је, после боја на Дубљу, најбоље обелоданио шта хоће са српским устанком.

Тада је заповедио српској војсци да не дира у царску, турску војску, која је под Рушуд-пашом на Дрини, баш ако би ова и прешла преко Дрине у Србију, ну

само да јој неда никако да улази дубље у српски народ и да га не плени и не роби.

Заробљенике турске, које добио на Дубљу, пустио је да се врате Турцима, а Мараш — Али-паши казао је: да му није роб, него гост; и неки дан после тога пустио је и њега обдареног, да се врати у турску војску, пошто је и њега уверио: да Срби нису устали против султана и његове царевине, већ само против злих Турака у Србији.

Па и ово није могло остати без добрих последица по Милоша и по Србију.

Мараш је саветовао Милошу да оде до самога Рушид-паше, главног команданта турске војске у Босни, да и њему све то изјави и да и њега увери о својој преданости султану.

Милош је на то пристао, ако му његов побратим Серчесма, који је био уз Рушид-пашу, са својих 1500 делија, буде јамчио за живот.

Мараш је обећао писати о томе, Милошу; али, по његову повратку у Босну и у турску војску, Милош није могао да сачека његов одговор, јер је добио вест из стадишта српског на Белици, да је и Марашли — Али-паша, главнокомандујући турске војске, која иде преко Ниша на Србију, стигао у Ћуприју, и да тражи Милоша да се разговори с њиме пре него настане прелазити границу Србије.

Милошу се одмах учинило доста значајно, да оба везира, који су пошли против Србије, траже да се виде и разговоре с њиме, и оценио је одмах да они хитају: ко ће од њих први, да се похвали султану да је умирио Србију; и за то се потрудио да и они оба знају: да сваки од њих тражи да преговара с Милошем.

Учинило му се да ће у том случају сваки од њих више попуштати, и да ће он тако доћи до што повољније цене.

За то је отпоручио Али-паши Марашлији, да би радо похитао к њему, да га не задржава на Дрини Рушид-паша, који му лепо пише и говори да је вољан измирити се са српским народом.

А кад је мало за тим чуо да га тражи и Вујица Вулићевић, да се с њиме састане, јер га је Карађоће оправио к њему да му нешто каже, и да због тога мора поћи на други крај Србије, он је опет поручио да се каже: Рушид-паши, ако би међу тим дошао и његов позив: да је отишао Марашли — Али-паши и да ће му доћи кад се отуд врати.

Ударивши преко Железника, где су Срби Београчићи били саградили једно утврђење и из њега пазили на Турке Београђане, узео је ту собом: Пају Сретеновића из Лисовића, Милосава Јоксића из Пожаревца и Вићентија Станковића из Остружнице и дошао је у Болеч, где је нашао војводу Вујицу и примио од њега поруке Карађорђеве.

Дошавши за тим у беличко стадиште, Милош је разабрао, да Марашлија сам собом још није стигао у Ћуприју, ну да је тамо дошао његов заступник с доста турске војске и да су ту с њиме: нишки владика, Мелентије, и Марашлијин љубимац Ћурчибаша — Кајсарлија — Хаџи-Јордан, и да су ови тражили да се о нечему споразумеју са Србима, због чега је већ уговорен састанак између Срба и Турака у Јошаници, близу Јагодине.

Турци су одредили за ово: нишкога владику Мелентија и Хаџи-Јордана са још три турске старешине, а Милош је тад, упутио тамо свога брата Јована, секретара и тумача Димитрија, кнеза Милоја Тодоровића из Црнче, и калуђера Неофита из Манастира Никоље, пре-

поручивши им да нипошто не казују Турцима да је Милош на Белици.

Кад су српски депутати испричали турским изасланицима у Јошаници, да се Срби нису дигли против султана свог господара и цара, нити ће кад устајати на њега, већ да су потегли своје оружје против зулумћара турских у Србији, одговорено им је, да ће се то доставити одмах султану и главном команданту турске војске Марашли — Али-паши, јер овај има од цара овлашћење, да праведне узме у заштиту, а зле и неваљале строго да казни, па ма то били и сами Турци или турске паше; и замолили су српске изасланике да то испоруче и Милошу и да се и он, за десетину дана нађе ту, јер ће и Марашлија дотле доћи, па да се њих двојица договоре, а Марашлија ће већ препоручити и Рушид-паши да не дира у Србе, и овај ће га морати послушати, јер је он потчињен Марашлији.

Сазнавши све ово од српских изасланика, кад су се ови вратили на Белицу, Милош је мислио да ће бити добро, да пре састанка са Марашлијом, чује шта ће му рећи Рушид-паша на Дрини; и за то је издао заповест српској војсци на Белици, да никако више не дира у Турке, но да се од ње упорно брани, ако би је Турци напали. Тако исто, да, ако би Марашлија дошао у Ћуприју, пре његовога повратка, и захтевао: да му Срби у знак своје покорности султану, допусте да пошље нешто своје војске у царску београдску тврђаву, — и на то да пристану и пропусте у Београд до десетину хиљада Турака, заказавши им строго, да се не усуде нигде успут дирати у Србе или у оно што је српско, да се не би народ због тога узбуњивао.

Одмах за тим, Милош је одјурио на Дрину, где је ускоро сазнао од Срдана, да га је Рушид-паша звао к себи и да су дошли у Лешницу: Серчесма са 100 сво-

јих делија, капетан градачки Мурат Осман-Беговић, и бивши Милошев заробљеник на Дубљу, Мараш — Али-паша; и Милош се брже боље спремио, и, преко свега одвраћања од стране својих војвода и кнезова: да не иде али у чељусти, и подсећања на то, како је не давно прошао Стојан Чупић, — отишао је Турцима са пратњом у којој су били: Матија Тополац, Михаило Оташевић, који су се сами за то понудили, и још кнез Аврам Лукић, Никола Симеуновић из ваљевске Бабине Луке, Ђорђе Разлоглија писар и Димитрије тумач, Вуле Глигоријевић, кога је Милош одредио да му буде чибукција, Јова Пазарац, који је требао да буде кафеција, и његови момци Богић и Илија, и два мачванска кмета: Јанко Црнобарац и Живан Врачарић.

Из Лешнице отишао је Милош на Ранитовачу, одакле је вратио своју коњицу, која га је допратила дотле, па је одатле отишао у пратњи Серчесминих делија, у Брањево у Босни, везиру Рушид-паши, прешавши Дрину на јањској скели.

Пред вече истога дана извео је Милоша пред Рушид-пашу, његов побратим Серчесма.

Милош је положио своје оружје пред Рушидом и уверио га је о својој преданости и о преданости српскога народа цару султану, и да је српски народ устао против Турака отпадника султанових и зулумћара и крвопија српских.

Рушид је одмах повратио Милошу његово оружје, и утешио га је милошћу султановом, па обећавши му да ће се о свему другом сутра дан с њима договорити, отпустио га је милостиво код Серчесме на конак.

Следећа два дана Милошева бављења у падалишту турском, нису била ни мало утешна и по Милоша безопасна, и готово је изгледало као да ће да се обистини оно што су му говорили његови пријатељи, одвраћајући

га да не иде Турцима у руке: *отићи ћеш, ал се отуд нећеш више вратити.*

Рушид је захтевао да му народ српски донесе и и преда све своје оружје, и он — Милош да остане дотле, међ Турцима и код њега, а он — Рушид — ће већ писати султану и измолити од њега милост српскоме народу.

Кад је Милош на то приметио, да се у датом року од три дана, мора и треба да врати међу Србе, да се о свему договори с народом, и да ће му после тога опет доћи, рекао му је зворнички Видајић — Топал-паша: „ко је икад чуо и видео, да се курјак, пуштен из кљусе, враћа у њу опет драговољно"; и за Милоша је тада настала истинска опасност и ко зна да ли не би прошао баш као и Чупић, да му није било ту побратима Серчесме, који је на то подвикнуо: „Док је мени мојих петнаест стотина делија, мој ће побратим долазити к мени где год хоће и враћати се здраво и весело кад год хоће и куда му је дарго".

Тако и тек после доста мука и многих тешкоћа, једва се једном склонио Рушид-паша да углави с Милошем примирије на 21 дан, које је одмах саопштено и српској и турској војсци по Рушидовом татарину уз кога је ишао од Срба, који су тада били уз Милоша, кмет Јанко Црнобарац.

Четврти дан из јутра Рушид је пустио Милоша да се врати у Србију, задржавши код себе као јамце да ће му Милош опет доћи, од Срба који су били ту с Милошем: Аврама Лукића и Михаила Оташевића, који су се сами за то понудили, Ђорђа Разлоглију и оба мачванска кмета.

Серчесма и његов пријатељ Дервен-Делија, испратили су Милоша до на границу Србије, и Серчесма му је при растанку рекао: „Од сада не веруј и не долази

ни мени ни икоме другом, ма где и ма кад, баш ако би те ја сам собом звао и молио«.

Кад је Милош дошао у Србију к својој војсци у Китогу, застао је ту писмо, којим му је јављено, да је Марашли — Али-паша стигао у Ћуприју, и да га зове к себи на договор.

Милош је услед тога издао заповест војсци у Китогу и у Мачви, да пази на Турке, и да се и бије с њима, ако би, противно уговореном примирију, нагрнули где у плачку, па је одмах за тим узјахао на коња и кренуо се преко Шапца на Белицу.

Прешавши Шабац, Милош је срео на путу код тамнавске ћуприје, игумана враћевачког Милентија, који је био пошао из Белице с једним Марашлијиним татарином да га зове.

Марашлија је, како је дошао у Ћуприју, и, док је Милош још био на Дрини, позвао к себи из Белице, неке од српских старешина на договор, и Срби су послали тада к њему: Милоја Тодоровића и Црнче и калуђера Неофита, и кад је Марашлија чуо од ових, да се спротиња српска није дигла на султана, већ да је устала само против злих и опаких Турака у Србији, он је, показавши им пуномоћје султаново, којим га је овластио да криве казни, а праве да узме у заштиту, саветовао их: да одмах оправе молбу султану, у име српског народа, и да га замоле да буде Србима милостив и да је одмах сами однесу султану у Цариград,[1] обећавши да ће и он сам писати султану и јавити му о стању у Србији, и да су му Срби допустили те је послао 5—6 хиљада царске војске у Београд, где је ова приспела —

[1] Биће да су тада писане оне инштанције, за које М. Ђ. Милићевић у Поменику, стр. 73, каже да их је писао војвода Вујица Вулићевић, 12. Августа 1815. год. у које време, или који дан позније, падаће и долазак Милоше у Ћуприју.

на Врачар — у време, кад је Милош идући с Дрине на Белицу, био дошао преко Уба у село Дихиће на конак.

Ускоро за тим стигао је својој војсци на Белицу и војвода Милош, и Марашлија му је, како је за то чуо, послао по своме Ђурчибаши Јордању, своје драгоцене бројанице и позвао га к себи.

Милош је одмах отишао к везиру у Ћуприју, и ту је предусретнут од Марашлије ласкаво и пријатељски.

Милош је после кратког разговора, опазио да је Марашлији познато стање у Србији и да он верује да је устанак у Србији, изазвао са̑м београдски везир Сулејман — Скопљак-паша, својим нечовечним поступањем са Србима, и Турци, који су живели у Србији, својим неделима и насиљама, и за тим је одмах, по савету Марашлијином, написао и од своје стране молбу султану да султан учини крај нередима у Србији, да је узме у своју моћну заштиту, и оправио је ову молбу у Цариград по Ћири Јовановићу из Смедерева, за оном српском депутацином која је већ била на путу за Цариград.

У знак преданости своје и српскога народа, султану, своме цару, Милош је одмах за тим, допустио Марашлији да са свом својом војском пође у Београд, упутивши унапред Вујицу Вулићевића и везировог Ћурчибашу, да јој спремају конаке, и што јој треба за издржање. Ну и Марашлија је још из Ћуприје и за то исто време издао заповест Рушид-паши на Дрину, да нипошто више не дира у Србе и у Србију[1] и да повуче сву своју војску са граница Србије и распусти је својим кућама, коју му је однео и предао турски татарин, кога је пратио на путу Анта Протић писар војводе Вујице Вулићевића.

Рушид-паша је урадио како му је заповеђено, и, распустивши своју војску, пустио је својим кућама и оне Србе, који су, по Милошевом одласку, били остали код

[1] М. Ђ. Милићевић, Поменик, стр. 574.

њега као таоци, сем Аврама Аукића и Михаила Оташевића, који су дотле, поболевши се од куге, били умрли.

Дошавши под Београд, Марашлија је затекао сву ону своју војску, коју је раније био послао под командом свога ћаје — заступника — још, код Баталџамије, — сада марвени трг код цркве св. Марка — и ту се тада зауставио и он са својом војском, јер Скопљак није хтео да их пусти ни у град ни у тврђаву.

То, и што Скопљак није хтео да пусти из затвора Милошева брата Јеврема, кога је хтео једном и да погуби, да га није од тога одвратио градски емин-ефендија, цариградски чиновник, уверило је Марашлију, о отпадништву Скопљаковом и од самога султана.

Не мање, био је Марашлија забринут, и кад га је Скопљак, после неколико дана пустио у град, али није никако хтео допустити му да уђе и у тврђаву београдску, те је Марашлија тражио и молио Милоша да и он што пре дође у Београд, не би ли он ауторитетом свога имена, натерао Скопљака да се покори своме везиру.

Милош није био дошао у Београд заједно са Марашлиом и остао је иза њега у унутрашњости Србије, јер је морао, пре тога, да нареди шта треба да ради она српска војска на Белици, ако би Турци Јагодинци, почели опет, предузимати што год против Срба, а и то како ће се разрезивати и доносити у Београд храна, која, треба за исхрану Марашлијине војске.

Марашлија је, кад је позвао Милоша у Београд, почео претити Скопљаку у тврђави, Милошевим именом, и Скопљак је услед тога, пре Милошева доласка, пустио брата Милошевог Јеврема из затвора и послао га је Марашлији у град, а кад је Милош дошао у Београд и састао се са Марашлијом у граду, Скопљак се убрзо склонио и напустио је, са свом својом војском, и тврђаву

београдску и изишао је с њоме на Врачар, и тад је тек Марашлија са својом војском посео и тврдињу београдску.

Скопљак-паша, коме је Милош тада, измолио живот у Марашлије, отишао је скоро за тим, даље у унутрашњост турске царевине, а Марашлија је признао *Србију за кнежевину српску и Милоша за њенога кнеза*, што је позније и султан потврдио и Милош је почео управљати Србијом независно од месних турских власти.

Милош је дакле својим устанком успео и постигао је оно шта је хтео: *Слободну Србију од Турака у својој унутрашњој управи и своме животу.*

ОПШТИ ИМОВИНСКИ ЗАКОНИК

ЗА

КЊАЖЕВИНУ ЦРНУ ГОРУ

И

ЊЕГОВА ВАЖНОСТ ЗА НАУКУ И ЗАКОНОДАВСТВО

КРИТИЧКИ ОГЛЕД

Др. Миленка Р. Веснића

(Одштампано из Годишњице П. Чупића књ. XII)

БЕОГРАД

КРАЉЕВСКО-СРПСКА ДРЖАВНА ШТАМПАРИЈА

1891.

Мото:

„Les lois doivent être tellement propres au pays, pour le quel elles sont faites, que c'est un très grand hasard si celles d'une nation peuvent convenir a une autre. Il faut qu'elles se rapportent à la nature et au principe du gouvernement qui est établi ou qu'on veut établir soit qu'elles le forment comme font les lois politiques, soit qu'elles le maintiennent, comme font les lois civiles. Elles doivent être relatives au physique du pays, au climat glacé, brulant ou temperé, à la qualité du terrain, à sa situation, à sa grandeur, au genre de vie des peuples: laboureurs, chasseurs ou pasteurs; elles doivent se rapporter au degré de liberté, qne la constitution peut souffrir, à la religion des habitants, à leurs inclinations, à leurs richesses, à leur nombre, à leur commerce, à leurs moeurs, à leures manières.“

Montesquieu.

„Извѣстно что мамые лучшіе и самые прочные законы суть тѣ, которые возникаютъ изъ народной потребности, которые сознаны въ своей необходимости тѣмъ кого они непосредствено касаются, и которыхъ польза уже доказана долговременымъ примѣненіемъ ихъ къ практикѣ“.

(Из коментара руским „судбенымъ уставыма“ од 30. Новембра 1864).

ОПШТИ ИМОВИНСКИ ЗАКОНИК ЗА КЊАЖЕВИНУ ЦРНУ ГОРУ

и

ЊЕГОВА ВАЖНОСТ ЗА НАУКУ И ЗАКОНОДАВСТВО

УВОД

Благовести 1888. биће записане златним словима у историји Црне Горе. На Благовести 1888. године наша браћа из крине Црне Горе истина нису одсекла толико и толико стотина турских глава; тога дана није донет никакав плен ни из Херцеговине ни из Арнаутлука; тога дана није освојен ни Скадар ни Требиње; на двору витешког Књаза Црне Горе није тог дана први пут заплакало мушко чедо, нити је доведена дична снаха још дичнијој свекрви. Догађај од 25. Марта 1889. год. извршио се са свим мирно и тако рећи нечујно.

После побожне молитве у светом божјем храму Његово Височанство Књаз Никола I. окружен великодостојницима јуначке Црне Горе и представницима страних сила, потписао је тога значајног дана указ, којим даје својој држави *Општи имовински законик.* Из тога важног акта ми вадимо следећа места.

„... Пошто се последњи рат — у коме још једном у потпуном сјају заблиста несакрушено црногорско јунаштво — свршио миром, који Црној Гори донесе, уза знатно раширење граница, и коначно опште признање њене самосталности, као потпуно независне јевропске државе;

„пошто Влада Наша предузе приличне мјере, да умножи производњу земље у свијем главнијим изворима њеним;

„пошто се постара, да се проведу путови и уреде други начини, којим се олакшава саобраштај између појединих крајева државе, и са иностраним свијетом;

„пошто се у свим готово гранама државне управе уведоше нове напредније уредбе, или се усавршише пређашње;

„Увјерени будући:

„да ништа тако не унапређује правилан развитак народа и држава, да им ништа тако не утврђује благостање, како добро уређено, свуд и за свакога једнако правосудје, — нађосмо се побуђени, да у законотворној радњи Нашој, обратимо особиту пажњу правосудној струци.

„Како се пак у новије вријеме, хвала Свевишњему, знатно увеличала трговина и промет народни, у граници и изван ње, бива, да се већ стаде живо осјећати потреба писаних закона, који се тичу пространог круга имовинских послова и прилика.

„Тога ради одлучисмо, све Наше старање обратити томе, да Црна Гора чим прије добије свој имовински («грађански») Законик, за који су приправне радње још прије рата започете.

„Али тако изванредно тешко и замашно подузеће, па и за сваку велику државу, за Црну је Гору било тим теже, *што ми унапред одлучили бијасмо, да се у овоме*

законотворноме послу, поред свих неопходних обзира на податке науке и на законодавне радње других образованих држава, главна пажња обраћа на народне појмове о правди и правици, на обичаје, предања и на живе потребе црногорског народа. У таквом се правцу ова радња и вршила.

„А то је могуће било само за то: што је прејасна императорска круна братске нам велике Русије у вазданњој благонаклоности својој према Црне Горе изволела преузети за ову циљ нужне знатне трошкове. С друге стране *Нама је за руком пошло, те нађосмо овоме огромну, и у многоме обзиру врло мучну подузећу, човјека и умом, и науком, и енергијом и оданошћу потпуно дорасла у особи редовног професора Одеског Универзитета, правога државног савјетника г. Др-а В. Богишића, сина сусједне Нам дичне дубровачке области...*

«... Ради изванредна замашаја овога законика за садашњост и будућност народа; ради многострушних тешкоћа и запрјека, које се обично у вршењу овако огромна подузећа на сваком кораку сретају; ради особите природе правога имовинскога законика, која се тако свестрано тичу и најзаплетенијих жица народног живота основу су овога законика, (коју је више поменути научник сам саставио) неколико пута темељито разматрали и просуђивали домаћи и инострани судској струци вјешти људи и са теориске и са практичне стране.

„И Ми Сами ту основу с особитом пажњом прегледасмо, *и нашавши, да са сваке стране одговара начелима праведе, добрим обичајима и потребама миле нам Црне Горе,* Ми јој, као угаоном камену Наше даље законодавне радње, подијељујемо и подијелисмо, Нашу Највишу потврду«... Следују даља потврђења о увођењу законика у живот.

Сам законик регулише чисто имовинске односаје (о овоме доцније) и броји 1031 члан.[1] По њему се данас већ у велико суди у маленој и сиротној, но јуначној и поносној Црној Гори свима равно и подједнако: од књаза па до последњег просјака, не правећи разлике ни између црногорских грађана и странаца, нити пак између православних хришћана и других хришћанских и нехришћанских вера. Законик, доиста достојан земље, коју су тако силно натопили крвљу својом њени јуначки синови, бранећи слободу и правду против свих могућих насртача на њу.

У јеку свога цветања, своје славе и величине, слали су поносни Римљани своје изасланике у малену и скромну Шпарту и Атину, да проуче законодавство ових градова, те да се њиме користе при састављању законика за своју земљу, који су за тим у одећи Јустинијановој Corpus juris-а преживели пропаст римског царства, и остали да данас буду једини достојан сведок његове славе и величине. Римска република је ишла у Шпарту и Атину, јер су то биле постојбине Солона и Ликурга. Али се та пракса продужила кроз векове. Може се рећи, да се у историји човечанства ништа тако верно не копира као законици. И то овде често иде и без великог одбирања, тако да бисмо могли навести доста случајева, у којима су рђави закони пренашани из једне земље у другу, а често и стотинама година служили као њена правна основа.

У нашем столећу је добро познато *пресађивање*

[1] Наш грађански законик нема цео ни пуних 1000 чланова, и ако он поред имовинских регулише и породичне односаје као и наслеђе одн. наследно право.

француског грађанског законика, који је далеко изишао изван европских граница, а већ просто *преношење* нашег грађ. законика мислим да није потребно ни да спомињемо.

Овој појави има више узрока. Међу прве долази тај, што израда и мањег, а камо ли тако огромног законика, какав је грађански, није никаква мала ствар. Да се што и приближно добро на том пољу изради, потребне су десетине година рада, на коме су обично сабране најодабраније и најаче научне и практичне снаге. Младе и нове државе ових по највише немају, а ако их и имају, оне су и сувише заузете и претоварене најразноврснијим пословима, који сваким часом избијају на површину при политичком кућењу. У нашем и прошлом веку је у овом погледу било даље од великог а можда пресудног значаја и учење Гроција, Пуфендорфа, Канта и других о природном и вечном праву, које је свуда једнако и непромењиво. Кад се с ове тачке гледишта пође, онда није ништа природније, но пренети законик једног на земљиште другог народа, превести рецимо „прајско земаљско право“ на кинески језик и прогласити га као грађански законик за кинеску царевину.

Али су сви данашњи правници или бар њихова велика већина изишли већ у велико из круга овог начина мишљења Право једног народа је по данашњем учењу резултанта политичких, друштвених, интелектуалних, климатских и многих других сила тога народа; то је природна последица културног развића тога народа до датог тренутка; оно је чврсто везано за народни карактер.[1] Да не тражимо крајње противности, које могу на први поглед изгледати и невероватне, — за потврду горњега је доста да упоредимо породицу одн. кућу и њено

[1] *Harrison* у Journal de droit international privé од год. 1880., стр. 540.

уређење у ма којој од западних европских држава с једне и Црне Горе (и пре и после законика) с друге стране.

Па ипак је римско право „општи разум човечанства“ приметиће нам можда ироничо какав строжији читалац; оно се као такво и учи у целом образованом свету. Истина је, да се римско право учи у целом образованом свету; истина је, да је оно служило основом законодавства, нарочито по приватном праву скоро целом томе образованом свету, али се с тога ни пошто не може рећи, да је оно савршено и подједнако применљиво за све народе и у свим њиховим приликама. Но шта је управо снага и шта чини велику моћ римског права? Шта је то, што га је до данас одржало на висини, на којој се налази и што му сигурно још за дуго осигурава опстанак? Поред разних других ми ћемо овде за сад поменути само два узрока. Римско право се развило на основи, која је у главном једнака с основом данашњег европског друштва, а то је индивидуалност пред законом у имовинском погледу. Оно се је овакво какво је и могло развити само онда, кад је породица изгубила свој колективни карактер и постала са свим индивидуалном, оличавајући и усредсређујући сву моћ у рукама оца породице, који са свим независно располаже не само имањем својих укућана и робова, већ чак и њиховим животом. Како се овај облик друштвеног живота јавља неизбежно пре у градовима но на селу, то је и римско право у почетку и још за дуго после увођења дванаест таблица, градско право. Њему је у почетку и једини задатак, да правно регулише одношаје становника града Рима, а из града се шири упоредо с опадањем колективне и с растењем индивидуалне породице. Па и у друге романске, германске и словенске земље могло је римско право тек онда потпуно ући, кад су оне дошле до овог ступња развића, при чему је оно често ово последње и

убрзавало. С друге стране се јачина и моћ римскога права и његовог познијег утицаја објашњују нарочито тиме, што је оно у свом развијању ишло упоредо с развитком најразноврснијег и најсложенијег друштвеног живота, до кога се у старом веку дошло, а у коме се могу наћи клице и паралеле целокупном данашњем животу. И ако је важило начело, да се у дванаест таблица на пример не сме изменити ни једно слово, ипак се ту успешно помагало тиме, што се гледало да се у стари појам унесе нови, савременији дух. Коме није познат постепени развитак овим путем појмова као што су mancipatio, in jure cessio, nexum и т. д.? Овај развитак су потпомагали и подржавали претор (за време републике, доцније цар) са својим едиктима с једне а римски правници са својим стручним мишљењем у појединим случајевима с друге стране.[1] Ови последњи су у исто време били развили и богату правну књижевност, а међу њима их је било, који су написали и оставили по „quandringenta volumina" 1) 2. § 42. Dig- I. (de orig. iur.) 2) Кад је Јустинијанова компилација, позната данас под именом corpus juris-а састављена, онда већ више није било потребно ни наређивати да „се писање нарочитих књига а особито законских коментара забрањује", јер се тога није више било бојати.

Шта је према данашњим појмовима и захтевима науке посао и задатак једном, рецимо имовинском за-

[1] „*In unmittelbarer Fühlung mit dem Leben* erwachst die römische Rechtswissenschaft, überschüttet mit einer Menge von Einzelfällen, und doch im Stande, jedem Fall das Recht zu geben.. ein Recht, zugleich abstract und doch dem Einzelnen gerecht werdend, elastisch und doch stark und fest genug, um das ungeheuere Gebiet des Verkehrslebens mit siegender Sicherheit zu beherschen". B. Sohm R. Institutionen des röm. Rechts. Leipzig 1884. стр. 48.

конику? Кратак и прост је одговор на ово питање: да уреди правне имовинске односаје датог друштва од. државе. Али се сад порађа ново питање. Друштво није стално и непромењиво. Ако не из године у годину, оно се из десетине у десетину, или ако хоћете из стотине у стотину година, у њему извршују промене, које утичу не само на његове верске, етичке, литерарне и т. д. појмове, већ у исто време с овима измењују и његове погледе на право. Ево н. пр. саме Црне Горе. Дајте јој педесет година мирна живота, осигурајте је, да из дана у дан не преза од Арнаута или Турака; дајте јој мало више способних предузимача и трговаца, и ви ћете и за тако кратко време изменити у многоме и многом народне погледе, односно они ће се сами са свим природно и готово неприметно изменити. Али ће то бити с Црном Гором и ако је ви оставите са свим обичном току ствари. Разлика ће само бити у времену. Начело остаје исто. Сигурно сваки народ има мање или више особите појмове о праву и правним односима; они се појављују као психолошка последица његове анатомске природе и физиолошких процеса. Данас је у науци на чисто и с тиме, да ове особите појмове треба добро знати пре, но што се почне ма каква законодавна радња, и да су они главна основа, нарочито онда, кад је у питању уређење приватно-правних одношаја. Али сад настаје главно питање: како да се узму ови правни појмови, што се у народу налазе? Ми смо напред већ поменули, да је цео народни живот у непрестаном покрету. Ми би га са свим могли упоредити с током реке. И као год што би ова, ако јој ма какву уставу направите, ипак пробила себи пут било испод, било преко ове, било заношавши или обношавши је, исто ће се тако и правни појмови у датом народу развијати даље, па ма како их ви у датом тренутку оковали у законске форме. А као што ће река понајчешће

пробити и срушити саму уставу, те даље „тећи куд је текла", тако ће се и правни појмови развијати даље на старој чврстој и сигурној основи, без обзира на законик или и преко њега, особито ако овај не буде и сувише јак, да то развијање колико толико зауставља или боље, ако га друге прилике у томе не потпомогну.

Другом приликом и на другом месту ми смо констатовали следећи факт: „Ступањ развитка, на коме се данашње друштво налази, могао би се окарактерисати двема особинама. Прва је од њих, што се данашња држава, посећи мање више централистички тип у народносном духу, труди, да створи законодавство, које би одговарало тој тежњи самога времена, наслеђеној од *просвећене* (!) апсолутне монархије, и већ по самом томе у стању, да нас веже с прошлошћу. Под утицајем те тежње месних и покрајинских закона нестаје, а на њихово место ступа државно, народносно законодавство, ревњиво на све, што би ма и у најмањој мери вређало његов суверенитет. С друге пак стране развитак данашњег промета, данашње трговине и индустрије, показује тежњу, да све већма уклони препреке, које његовом успешном развићу и цветању на путу стоје, да од целе наше планете створи поље своме раду, створи поприште, на ком ће да се надмећу мишице и духови опште човечанске државе. И ово друго обележје нашега времена изгледа као да је одређено, да нас веже с будућношћу".[1] — Закони друштвеног развића су стални и неминовни исто тако, као и природни закони. А ономе, који хоће да пише у датом тренутку законе за једну земљу, није доста, да познаје стање тог развитка у одређеном тренутку, већ

[1] Види наш чланак: Важност међународног приватног права и потреба његовог изучавања, у „Бранику" год. III. стр. 69.

он треба да зна и њихово дотадашње развијање, као и то, како ће, тако рећи, хемиски, утицати на његово даље правно развијање извесна норма, коју он ма из ког разлога унесе у законик.[1] Од овога познавања зависи

[1] „Кодификацијом се консолидују основи правноме развитку и осигурава правилан развитак народњег живота. Кодификација постојећих, у народу живећих, правних обичаја и уздизање народног језика на ступањ књижевног језика, то су по значењу своме два слична чина у културном животу једнога народа, оба подједнако равни у областима својим", вели г. Андра Ђорђевић у свом чланку *Богишићев „општи имовински законик за књажевину Црну Гору"* у „Браничу" год. II. стр. 514. С тога је са свим објашњиво мишљење једног новијег но даровитог немачког писца (*Pfizer*: Was erwartet Deutschland von dem bürgerlichen Gesetzbuch? Hamburg 1889 стр. 26) да „eine Kodifikation des Rechts ist stets *ein zweifelhaftes Glück* für das Volk, dessen Recht kodifizirt werden soll". Други један Неман (E. *Schwartz*: Die Geschichte der privatlichen Kodifikationsbestrebungen и т. д. Berlin 1889. стр. 2.) мисли, да законодавац у мирном времену треба нарочито да се труди, те да дозна, шта је народ под обичним животним одношајима и саобраћајем на правном пољу створио, па то да изнесе и утврди. Тако је и по њему народ творац и носилац права „Immer aber sind der lebendige Mund des Rechts die Juristen und jede Kodifikation bleibt im Wesentlichen der in Gesetzesform gebrachte Ausdruck der wissenschaftlichen Überzeugungen ihrer Zeit, enthält die Resultate der Teorie, aus welcher sie selbst hervorgegangen ist". А још је Савињи у свом епохалном делу: Vom Beruf unserer Zeit für Gesetzgebung und Rechtswissenschaft. (до сад изишла четири издања у Хајделбергу и Берлину и то године 1814, 1828, 1840 и 1876), — на првим листовима год. 1814. тврдио, да право по свом постанку није свестан и слободан створ, већ да оно постаје и развија се код сваког појединог народа из саме његове унутрашње суштине, као и језик му, обичаји и политички организам. И као год што за језик тако нема ни за право једног тренутка апсолутног мира, већ је и оно подложно непрестаном развијању као и друге стране народног живота. С народом односно с укупним му животом расте и

цео успех дотичног законика, а непознавање овог момента доноси собом неизбежно мењање појединих одредаба или целог тог законика из године у годину. Отуда н. пр. нагле и многобројне измене самог Corpus juris-а, како га је Трибонијан био са својим друштвом уредио, које се садрже у многобројним новелама, издатим после њега; отуда несталност одредаба у законима о задрузи у Војничкој Крајини и у Хрватској, отуда допуне и објашњења о њој у §§ 57, 328, 507, 528 и 529-ом и т. д. нашег грађанског законика; отуда најпосле околност, да је члан 47. Даниловог закона за Црну Гору од 1855. остао за увек мртво слово, јер никад није примењиван. А и број учињених погрешака био је у овом погледу у толико већи, у колико је књижевна и законодавна радња била развијенија. Доиста цела установа (задруга) била је кодификована више пута, разни делови њени били су прерађивани, преиначавани па и осакаћени, како би их сместили пошто по то у калупе, напред спремљене на хартији, по узајмљеним обрасцима. А да ли ће се живот измирити са овим рушењем, или ће радити против новотарења снагом свакога животног организма, који брани свој властити опстанак — овим питањем као да су се мало бавили. Шта више и противно природном и логичном методу, препирали су се о томе, да ли треба урелити или уништити установу после простог испитивања само неких страна и пре, него што би је претходно и све-

развија се и право. На сваки начин је утицај законодавства на развитак приватног права могућ, он је оправдан нарочито онда, кад су поједина обичајно-правна наређења сумњива, неизвесна или колебљива. Са свим је друго питање, кад имамо посла с кодификовањем целокупног приватног права, са стварањем грађ. законика. Мишљење Савиньијево у овом последњем погледу сигурно је познато нашим читаоцима.

страно изучили.[1] Отуда и апсурдно и према данашњем стању друштвених наука са свим непојмљиво наређење чл. 2. хрватског закона о задрузи, по коме „од данас, кад овај закон ступи у живот, *не може се задруга устројити*". Као да је задруга какво акционарско друштво!

Од онога, који хоће да састави законик, ми захтевамо дакле, да најпре добро проучи сам народ, којему је његово дело намењено. Као год што инжињер, који регулишући извесну реку, треба добро да има на уму и састав земљишта, и положај речног корита, и јачину њеног тока у свим приликама, па тек онда да постави вештачке обале с трајном вредношћу, исто тако треба да ради и онај, који има да саставља нови закон за извесну државу. Ви не можете регулисати на исти начин Дрину и Језаву, па тако исто не можете ни живот јужних Словена (у овом случају Црногораца) подвести под одредбе римског одн. аустријског грађ. права, како је у Србији на жалост учињено.[2]

[1] *Богишић В.* О облику названом инокошчина у сеоској породици Срба и Хрвата. С француског превео Јован Аћимовић. Београд 1884. стр. 52.

[2] С тога је на сваки начин и сувише претерано тврђење *Bentham*-ово (в. његове: Traité de législation civile et pénale. књ. I. Paris 1880. стр. 193) по коме је „једини закон у стању да створи оно, што природни осећаји не би могли никад учинити. *Само* закон може створити сталну и трајну државину, која се може назвати својином. *Само* закон може навићи људе, да сагну своју главу под јарам предвиђености, тежак и досадан у почетку, но доцније сладак и пријатан". Учевни творац утилитаристичке школе у правној науци као да није знао, да има друштава, у којима се право изриче и без писаних закона. У осталом, он се сам доцније у неколико побија тврдећи — стр. 260 — да „законодавац није ни по што господар распоређењима срца човечијег; *он је само њихов тумач и извршилац*".

Али се овај наш увод већ прилично отегао. С тога ћемо ми одмах прећи на сам предмет. Мислимо да ћемо понајбоље одговорити своме задатку, ако читаоце упознамо с научним погледима кодификаторовим и с правним стањем у Црној Гори пре, но што пређемо да говоримо о самом законику. Прво је неопходно потребно за разумевање последњега.

ДЕО ПРВИ

ПРЕТХОДНИ БОГИШИЋЕВИ РАДОВИ И СПРЕМА ЗАКОНИКА

(I ТЕОРИСКИ РАДОВИ. — II ЗАКОНОДАВНО СТАЊЕ У ЦРНОЈ ГОРИ ДО ГОД. 1872. — III СПРЕМА ЗАКОНИКА)

I

Поред других радова штампаних у «Radu jugoslavenske akademije« и другим повременим часописима *Богишић* је изишао на глас и осигурао себи научни положај и изван српско-хрватских граница још год. 1866., кад су изишли на свет његови »Pravni običaji u Slavena«,[1]

[1] Г. Валтазар Богишић, доктор права и философије, прави државни саветник и професор одеског универзитета, ред. члан крал. српске академије у Београду и југославенске академије у Загребу, дописни члан француског института и многих других европских научних друштава, каваљер ордена св. Саве првог степена као и многих других, руских, црногорских и т. д. одличија, родио се у Цавтату, старом Епидавру из кога се развио и сам Дубровник. Основну школу и нижу гимнасију свршио је у Дубровнику, а вишу гимнасију у лицеју св. Катарине у Мљецима. По том је на универзитетима у Бечу, Минхену, Берлину и Паризу изучавао правне науке, старе и нове језике и философију. Тако је он био ђак најчувенијих стручњака свога времена, међу којима спомињемо Унгера, Глазера, Арнца и фон Штајна из Беча, Виндшајда, Блунчлија и Делингера из Минхена, Гнајста, Рудорфа, Везелера, Стала и

који су одмах идуће године доживели и друго издање. Уз ову књигу, која је у главном била одјек научног покрета, што га је у Европи произвео Јаков Грим, но која с тога не оскудева ни у са свим новим и оригиналним мислима, писац је штампао и свој «напутак», за скупљање правних обичаја код јужних Словена, који се састојао из 352 питања, и који је разаслат по свим крајевима, у којима живе Срби, Хрвати и Бугари. Године 1872. Богишић је имао да путује по Кавказу ради проучавања друштвенсг стања а нарочито правних обичаја код тамошњих становника. Он је на самом делу одмах увидео да је број горњих питања и сувише мали, и с тога му није остало друго, него прекинути на неколико дана даље распитивање, па саставити на основу онога, што је ту на лицу места сазнао, нови «напутак», који је сад допро готово до 1000 питања. Ми не знамо, да ли је ресултат ових истраживања до данас штампан. При почетку спреме за црногорски имовински законик овај је

Тренделенбурга из Берлина и т. д. Год. 1863. ступио је Богишић у аустријску државну службу као «collaborator» у бечкој државној библиотеци. Год. 1868. постављен је за школског саветника у Војничкој граници. Пошто је већ год. 1866. одбио понуду катедре за правну историју на варшавском као и катедру историје словенског права на кијевском (1869) универзитету; пошто је тако исто одбио понуду аустријске владе за начелника црквено-школске управе у Војн. Граници, примио се још год. 1869. предавања правне историје на ново основаном *одеском* универзитету, где се још и данас води званично на служби, и ако већ више од петнаест година на овамо не предаје. Год. 1872, нуђена му је још једном катедра у Варшави, али ју је он одбио као и први пут. Од те године па на овамо он непрестано путује нешто по Русији, нешто по нашим крајевима, а нешто опет по Европи и све у научном и законотворном циљу. — Оволико за сад. Богишић је још у пуној снази, те се од њега надати још многим радовима на пољу правне науке.

„напутак“ год. 1873. нарастао на 2000 питања, на које је сам Богишић прибирао одговоре у Црној Гори, Херцеговини и Арбанији. „Zbornik sadašnjih pravnih običaja u Južnih Slovena, knjiga prva „Gragja u odgoworima iz različnih krajeva slovenskoga juga“ који је год. 1874. издала на свет југославенска академија знаности и уметности у Загребу, садржи у себи одговоре само на 352 питања првог напутка.

К тој збирци, која је штампана на 662 стране велике осмине, и која ће све дотле бити најдрагоценији извор за проучавање правних и моралних појмова нашег народа, док Богишић не изда своју нову грађу, коју је сам скупљао, и која је много богатија и сигурнија, писац је написао увод, који се у многоме може сматрати као његова научна исповест. Из овог увода, који нам је увек изгледао, кад смо га год читали, као каква збирка најлепших драгоцености, ми ћемо за сад овде извадити само неколико мисли. Са свим је природно, да се писац у уводу пред збирку одговора о обичајном праву бави овим последњим и његовим односима према писаним законима. Ми ћемо се на ово питање вратити доцније (други део II.) нарочито. Овде ћемо навести за сад само две три мисли из увода од општијег значаја.

„Свакоме је познато, вели писац (стр. IX), да у оће писани закон у свакому готово народу представља до неког степена елеменат *једначења*, а правни обичај, већ по својој унутрашњој природи, будући највернијим изразом најтањих провинцијализама у одношајима друштвено-правног живота бива обично *различан* у појединим крајевима једнога те истога племена или народа. У нас је управ на против: обично неписано право, барем у својим начелним цртама представља неку *једноличност*, а писани закони појединих земаља највеће *разлике*“. Ово стање је и данас исто, као и год. 1874. „Између оста-

лијех појава има један, продужује даље писац, који и ако не служи на част нама „изученим“ правницима, ипак се не може муком мимоћи. *Све оне наше земље на југу* — а њих је свакако виша половина — *у којима, по току и свези историских догађаја, не могоше се до сад јавити правници по занату, ни потчинити правни живот своме упливу, тамо сви односаји, који се правног живота тичу, теку правилније, него ли у оним земљама, где је правницима уплив и господство утврђено*». На сваки начин рђаво сведочанство нашем старијем, но у исто време врло озбиљна лекција нашем нараштају. Дао би Бог да она ни код нас не остане глас вапијућег у пустињи!

На питање: шта бива, кад законодавац не обраћа пажње при састављању закона на народне обичаје? — писац одговара (стр. XX—XXI): „Држећи се народ тврдо свога обичаја, како но свога производа, већ и ради тога мрзи или бар неповјерљиво гледа на свако новотарење, а особито ако оно стоји у опреци с његовим појмовима о праву и правици и није изазвано очевидним потребама, којима се на други начин не може задовољити. Усљед тога, пошто је издан закон, саставиоци којега не обзираху се на правне појмове, увјерење, потребе и обичаје народа, неизбежно се јавља отпор са стране народа, па и кад би могуће било свладати тај отпор и механички увести тај закон, то (као што то на сваком кораку сретамо у правној историји) такви закони, мјесто да уведу и опредијељеност у правне појмове и у правни живот народа, уводе у сваком случају неред и хаос, тако да се правни појмови, које је народ од прије имао, помуте, а новштина му, у најбољем случају ни у чему не користи. — Даљом последицом таквога стања ствари бива обично дилема: или судци, да би избјегли сваки час сукоб закона с обичајем и с народним појмовима о праву и правици, треба да закон занемаре и по њему не суде; или народ

са своје стране треба да измишља начине и средства, да избјегне последице закона, противнога својијем појмовима о правди и правици. Није трудно представити себи у таквом случају: несносни положај судаца, штету људи, који се суде, деморализацију народа и неповјерење његово према влади или другој власти, која издаје такав закон. То неповјерење долази често до тога да, када власт и што год очевидно користна заповиди или посвјетује, ради већ уобичајеног неповјерја према њој, послушати је без насиља неће. Али пошто насиљс више раздражује него ли убјеђује, а у опће не достиже цијели, то кроз не дуго вријеме, а послије не мање штете и квара њим нанешена у сваком обзиру, јавља се пријека потреба, таки закон или уништити или измијенити. А да често измијењивање закона ни мало није у корист њихове ауторитати или достојанства, то се разумије само собом. Осим тога таким се законима изврће управ на главу цијели институт законодавства, јер дочим се закон има сматрати као општи бранилац од свакога насиља и вексације (ради кога добровољно ограничује народ своју слободу и носи државне терете) сам се закон, у такому облику показује највећим народним вексатором и мучитељем«. За све ово би се нашло доста примера на нашем словенском југу.[1] Али нам са̂м писац даје у даљем развијању својих мисли тако рећи несвесно, најбољи доказ за ово. У Далмацији „би, вели он (стр. XXXVII—VIII) 1816. год. уведен општи аустриски грађански законик, саставиоци кога, разумије се (по тада постојећим тео-

[1] Види *Утјешеновића*: Die südslawische Hauscommunion, Wien 1859. стр 32—33, *Крстића* Н. Протокол шабачкога магистрата. Београд 1868. (у предговору) и *Јовановића А. С.* Правда и управа у врањској покрајини за владе Турака (у «Браничу» год. III. 1889.) и Гласник српског ученог друштва књ. XXII стр. 68.

ријама, нијесу ни помислити могли на то, да изуче прије фактичке одношаје у Далмацији, барем за оне правне институте, који у различних народа представљају обично разликâ и разликâ кад год огромних, оснивајућих се на унутрњој разлици темељних њихових начела. Ко знаде, да у цијелој унутрњој Далмацији сељак живи у фамилији особите врсте, већ познатој и у књижевности под именом задруге, *тај неће ни сумњати о томе, да особито та поглавља аустриског законика, која се тичу обитељског и наслиједног права, нити икада бијаху, нити могаху бити, нити су сада (1874) у реалном животу.* Будући самим положајем ствари усиловани, или судци занемаривати постанове законика или сељаци на различне их начине опходити и избјегавати, *то разумије се, да свиколици одношаји, који извиру из обитељи и наслеђа, слиједе као и до времена, кад се о томе закону у земљи ништа знало није, управљати се старинским обичајем*». Ми смо већ у уводу истакли мисао о потреби, да закон треба што је више могуће да одговара народном духу, и с тога овде сад можемо ићи даље, не задржавајући се на овом питању.

Ми ћемо за сад да оставимо на страну све остале теоријске Богишићеве радове, и задржаћемо се за тренут само још на његовој малој но у науци врло важној књижици „о облику названом *инокоштина* у сеоској породици Срба и Хрвата“, коју смо већ имали прилике да поменемо, а о којој г. *Аћимовић* у свом спроводу к српском преводу [2] међу осталим вели и следеће: „У овом спису.... изнео је писац ново, до сада непознато, гледиште у науци о правној природи сеоске породице у Срба

[1] Она је изишла најпре у Revue de droit international et de législation comparée од 1884. год., за тим засебно исте године код Thorin-а у Паризу.

и Хрвата, којим је из основа потресао досадашње појмове правника о томе, судску практику и писане законе, и доказао погрешност њихову, и тако (бар у начелу) растерао маглу и забуну, која је до сада владала о овој установи у сва три правца... Овом је расправом оглашен рат правничким заблудама о предмету, о коме она говори, рат, који ни у колико није, у своме роду, мањега значаја и важности од Даничићева рата за српски језик и правопис«. Ресултат ове расправе своди се на то «да је наша сеоска породица, коју зову инокосна, друкчије природе од варошке породице, а да је на против истоветна што се тиче њене природе с оном, што је обично зову *задруга*, а могло би се баш и тврдити, да ова два облика породице сачињавају тако рећи једну исту установу, будући су ти облици само две главне фазе у животу сеоске породице у опште« (стр. 50). Ово је мишљење данас већ у велико примљено у теорији; с њим ће се неизбежно морати сложити сваки правник, који своје знање не црпе искључиво из мртвог законског слова. Оно сигурно неће остати без утицаја ни при првој реформи, која се буде предузимала на пољу нашег грађанског права. Но при том ће бити неопходно потребно, да се проучи утицај, који је наша досадашња судска пракса с данашњим грађанским закоником имала на нашу сеоску породицу.

Већ из досадашњега се могло назрети, како је дубоко прозрео Богишић у дух нашега народа, што се његових правних погледа тиче. Али се он на овоме није зауставио, већ је с пуним успехом изучавао и обделавао и друге његове стране. Ко се није дивио његовом предговору к »Народним пјесмама из старијих, највише приморских записа», које су год. 1878. изишле у Београду трошком српског ученог друштва. Друга опет страна духовног народног живота огледа се нарочито у посло-

вицама, овим „математичким формулама“ моралног народног живота. И ако не била индискреција, ми би приметили, да је Богишић и на овом пољу претекао не само све досадашње *наше* већ сигурно и све светске скупљаче. Дао би му Бог живота и здравља, да их уреди и што пре критички изда на свет.

Знајући да се народни живот и дух поред темељитог познавања њиховог стања у датом тренутку критички могу разумети тек онда, кад се добро проучи њихов поступни развитак до тога тренутка, црногорски кодификатор износи у свом до сад поминатом уводу к правним обичајима (стр. XXXV—XLVII) своје стручно гледиште на ту грану науке. Но његово је мишљење у том погледу изречено било већ три године раније у његовој изврсној књиги: Pisani zakoni na slovenskom jugu, од које је до сад изишао на жалост само први део; закони издани највишом законодавном влашћу у самосталним државама.[1] Из увода к тој књизи ми наводимо следеће. Говорећи о разним правним споменицима он најпосле долази на листине, па продужује: «Истина и за повјесника права најглавније је у листини јуридички факт: али за њега није никако све једно (као за опћега повјесника) пројављује ли се тај факт у једној или другој

[1] У Загребу 1872. на свијет издала југосл. академија знаности и уметности. По претходном плану дело је требало да има *четири* књиге. У *другу* би дошао опис радње мањих законодавних кругова, као што су закони појединих предјела, муниципија, отока, опћина, корпорација, *трећа* је требала да садржи грађу за црквено право обојих цркава, а *четврта* би се бавила законима намјењеним појединим земљама и предјелима од инороднога законодавца. Тек после свега овога би дошли пописи другијех извора за историју права, као што су описи правнијех обичаја, записи судбени, дјела ученијех правника и т. д. Као што се већ одавде види, грдна је штета, што овај рад није продужен.

форми, јер је и за историка правника, као и за свакога другога јуристу, форма од не мале важности. Наилази ли правник почешће на какво јуридичко начело, н. пр. у дипломама с карактером уговора приватних људи, то он знаде, да је то начело прије свега живјело у обичају, дакле у освједочењу народа; нађе ли какво друго начело у записима беспоротнога суда, то он зна, да је то начело господовало у пракси тога суда; нађе ли он опет какво начело изражено у форми закона, то он може увјерен бити, да му се је законотворац клањао; — али из појединих случајева, ако нема другијех доказа, не може он још логично закључити (како се жали боже обично догађа) о опћенитости нађенога начела. Осим тога, *посао правника историка није само бавити се фактима и догмама права: његова је задаћа* и то не мање важна од прве, *изискивати и излагати развитак у судбини разнијех облика, у којима се право пројављује, означавати њихова својства и признаке, као и њихове међусобне односаје*" (Стр. 6—7).

Да видимо сад у кратко, како је било са законодавним стањем у Црној Гори до год. 1872. Шта је дакле затекао Богишић при предузимању поверене му израде имовинског законика?

II

Данашња се Црна Гора састоји с малим изнимком из земаља, које су састављале стару Зету. То је југозападни крај Душанове царевине, који се гранично с југа Албанијом, задржавајући за се Скадар, са запада и севера јадранским морем, дубровачком републиком па онда Хумом, а с истока Рашком. Брдовитост тог предела с једне а његова удаљеност од средишта с друге стране

узрок су, те је то већ у средњем веку, у јеку нашег цветања био тако рећи најконсервативнији део у српској краљевини а доцније царевини. Његовим климатским и географским положајем објашњује се и та околност, што су се у њему сачували и најстарији облици друштвеног живота: породица (у смислу задруге), племе и браство.[1]

Стара Зета је преживела под Балшићима Косово, за тим је продужила у непрекидној борби свој живот под Црнојевићима, а из те непрестане борбе створена је под Петровићима данашња Црна Гора. Важнији законодавни споменици старе Зете налазе се нарочито у разним повељама њених владалаца и у њиховим уговорима с Дубровником.[2] У тим споменицима се ми срећемо с две радосне појаве: у колико су законска њихова наређења човечна и задахнута духом правог хришћанства, у толико су она с друге стране и напредна, нарочито она, која се налазе у уговорима. Али се поред све њихове занимљивости ми овде њима не можемо бавити, просто с тога, што нам то не допушта мали простор овог одељка, који се мора у главном ограничити на излагање факата.

Први општи црногорски и брдски законик састав-

[1] Види нашу: Die Blutrache bei den Südslaven, Stuttgart 1889. стр. 39. (на по се из: Zeitschrift für vergleichende Rechtswissenschaft VIII. IX. књиге за 1889. и 1890. год.).

[2] Види опширније у *Богишића*: Pisani zakoni, стр. 83 до 89, М. *Медаковића*: Повјесница Црне Горе од најстаријег времена до 1830. Земун 1850. стр. 30 и 149. *Popovic* G. Recht und Gericht in Montenegro. Agram 1877., *Миаковић*: Историја Црне Горе. У Задру 1856. и *Vojnovic* Dr. Konstantin knez: Opšti imovinski zakonik za Zrnu Goru, obzirom na ostalo zrnogorsko zakonodavstvo. Zagreb 1889. стр. 2—25. (На по се из књ. XCVI Rada jugosl. akad. znan. i umetnosti).

љен је у три маха у годинама 1790., 1798. и 1803.[1] Он се састоји из свега 33 чланка најразноврсније природе. Увод у законик гласи: «Во имја господа спаса нашего Исуса Христа, амин. — Находећи се *ми главари и старешине и остала браћа наша* **из сваког племена** *и наше слободне области Црне Горе и Брдах* на јединокупни сабор у вијећу у манастир Цетиње... *сви једногласно и договорно установисмо* закон, *по којему се* напријед **можемо** *владати и управљати* («на изглед прочијех народа од свијета«). Богишићу изгледа израз «по којему се *можемо* владати« свакако чудан, јер би по њему «човјек могао лако помислити, да је то био као какав — што бисмо ми данас казали — предлог закона«. Па ипак то ни мало није чудно, кад се узму у обзир време и прилике у којима је закон издат. На патријархалном ступњу развића, сваки је представник или старешина племена у исто време и мали владалац тог свог племена. Како пак у то време прави владалац нема нарочите своје, односно државне, извршне власти, то су ти племенски представници у исто време и извршиоци опште воље и судије и војводе у рату. Отуда је и њихов *пристанак* потребан за сваки па и најмањи закон; отуда је и владика Петар I морао прибегавати свим могућим средствима, да само закон одржи у животу. Тиме се у исто време објашњује и завршетак законика „За сахранити и уздржати све ово више написано... *учинисмо свеколици заклетву*, цјељујући честни и животворјашчи крест и свјатоје евангелије *при том и свјатија мошчи великомученика Пантелеимона*«, а отуда је најпосле и мудри поступак овога владике владаоца, који је после четрдесетогодишње своје владе нашао за сходно, да на својој самртној постељи

[1] Штампан као додатак поменутој *Медаковићевој* Повјесници Црне Горе и т. д.

заклиње своје поданике, да живе у миру и љубави и да чувају законе, које им оставља. Већим делом је овај законик *казнени* законик, али с тога не оскудевају у њему ни наређења црквенога (11 и 12) *административнога* (16, 31 и т. д.) *државнога* (20) права, поступака и т. д. Одредбе приватног права су најређе. Међу њима је најважнији § 15., који регулише право преча купње међу ближником, и на то ћемо се вратити доцније. Приватноправне одношаје народ расправља по својим појмовима о правди и по предањима у Црној Гори, као и у свим земљама са сличним друштвеним развитком. — За унутарњу карактеристику овог законика доста је да наведемо само његова два следећа наређења: У чл. 22. читамо међу осталим о судијама „што они *гласом народа по вољи божијој за суце и управитеље* постављени јесу, а не како најамници, но како оци и прави љубитељи отечества; *што им се молити Богу, да им даде просвешченије разума и силу мудрости, за познати што је праведно и свето и богоугодно*, што им је пазити, своје објешчаније и заклетву да не преступе или по хајтару суде, него по правици, малом како и великом, *јербо суд божји јест*“. Из чл. 20. вадимо следеће: „Ни један народ не може бити честит и срећан, у којему законитога суда и доброга правитељства нема, и ни једно правитељство без помоћи народне стајати не може: за то дакле сви народи на свијету на свако годиште дају и обшчу мирију, порјез, (колико је у којему месту и држави речено) а то не дају за друго, него за самијех себе, да се на оне новце држи правитељство и судници и војска, која ће их од непријатељске напасти бранити и чувати од свакога злога и опакога човјека, да они могу мирно и без свакога страха своје после оправљати и спокојно у мирноћи живјети“. Као што читалац лако може приметити, ово није никакво законско наређење, већ поучава-

ње, које се појављује као неопходно потребно у земљи, у којој се први пут уводи *државни* поредак у тежњи централистичкој, а у којој је основа међу тим још увек племенска.

За „владику Рада“ (Петра II) је посао законодавства био и сувише сухопаран. Место законика он је дао својој Црној Гори и Српству „Горски вијенац“ и њиме се (поред осталих својих дела) изравнао с највећим синовима, што их је икад српска мајка родила. После његове смрти (год. 1851.) у Црној Гори би проглашен за кнеза Данило I, задржавши само световну власт у својим рукама, а преневши духовну на митрополита. Од год. 1516. кад је слабоумни Ђурађ Црнојевић по наговору своје жене оставио Црну Гору и отишао да живи у Мљецима, па све до год. 1851. владале су Црном Гором владике, и ако ништа друго, они су својим световним наследницима предали бар слободну Црну Гору, а на овима је даље, да је развијају и унапређују. И књаз Данило се усрдно трудио, да остављени му аманет што боље изврши. Мученичка смрт (год. 1860.) је отргла Црној Гори и Српству граховског јунака и владаоца, који се свом силом трудио, да у својој земљи створи ред, као први услов успешном развијању.

У том циљу „*Данило*, први књаз и господар слободне Црне Горе и Брда“ на дан 23. Априла год. 1855. „*У согласију са главарима и старјешинама од све Црне Горе и Брдах*, установљава *општи земаљски законик*, по ком ће се по сад и за вазда унапријед судити.... малом и великом, багатом и сиромаху, *једнако по разлогу*, да сваки своју правицу имати може“. Законик није могао да се мимоиђе следећег завршетка, који је важан историјски доказ о ондашњем друштвеном стању у Црној Гори, и на који смо ми већ раније свратили пажњу. Тај завршетак гласи: „Све ово више стављено (у деве-

десет и пет правила) на данашњи дан, светог великомученика и побједоносца Георгија, *једнодушно и саборно са свијема главарима земаљскијема*, *који смо се сви* на данашњи дан, на Цетиње... *сабрали, потврдисмо и заклетву на крст часни и свето еванђеље учинисмо*, да ћемо овај законик чувати и по њему се владати и судити; *кои ли се по данас овог држао не би*, *тога предасмо вјечноме проклетству како противника и злодјеја нашем отачеству*».[1] — Од свога претходника се овај законик, бар што се његовог система тиче, врло мало разликује, јер и он у својих 95 чланова садржи и наређења кривичног[2] (највећи део) и државног и међународног и приватног и црквеног права, а разуме се да ни судски поступак није остао изван његовог домашаја. Чак ни наређења о казненим заводима (чл. 95) не оскудевају. Разуме се да се све ово не може сместити ни у 950 а камо ли 95 законских чланова. Но с друге стране опет ваља имати на уму, да је најглавнији и највећи део т. ј. приватно право,

[1] Види: Законик Данила Првогъ Књаза и Господара слободне Црне Горе и Брдахъ, установлѣнъ 1855. године на Цетиње. Нови Сад 1855. На немачком у Бечу год. 1859. Gesetzbuch Daniel's I. Fürsten und Gebieters von Montenegro und der Berda. Француски и чески превод у Прагу год. 1864.

[2] Међу наређењима крив. права је важно поред осталих оно из чл. 18., по коме се ономе, који не би устао да се бори, кад би непријатељ на земљу ударио, одузима оружје, да га више нигда за живота носити не може, *нити да може имати поштења међу осталим Црногорцима*, «а преко свега треба му привезати опрегачу женску, да се зна да мушког срца нема». Чл. 58, 77 и 80 уводе и телесну казну поред других. па ипак *Медаковић* В. М. Г. тврди у својој књизи *Живот и обичаји Црногораца*, која је изишла на пет година (1860. у Н. Саду), пошто је Данилов законик проглашен, да тјелесна казна не постоји у Црној Гори (стр. 125 и 132).

остављен обичају. Па ипак је и оно овде обрађивано опширније но у законику Петра I.

Чланом 42-им се забрањује, да се убије коњ, во или ма које друго живинче, које се у штети нађе. Иначе ће се његова вредност морати исплатити његовом сопственику. Пас се само у таквом стању може убити.[1] По чл. 43. ће Црногорац, који је другом Црногорцу сломио нехотице пушку, платити $^1/_3$ оштете, $^2/_3$ сноси сам сопственик; ако је он ту пушку био узео на зајам па је нехотице сломи, онда плаћа $^2/_3$ њене оштете (44).[2] Онај, који је нехотице оштетио њиву, виноград, сијено, има их надокнадити по процени, коју ће опредијелити главар и кметови села (чл. 83) Чланом 90-им се уређује новчани зајам на добит, али се под претњом губитка главнице не сме узимати већа добит (интерес) од 20 ди-

[1] Чл. 583 новог имовинског законика гласи: «Забрањено је и убијати и у плијен узимати туђу животињу, коју ко нађе на земљи, коју држи; *допуштено је само са земље је изагнати* (!) — О потрп коју туђа животиња учини треба јављати пољаку, који ће у томе поступати по особитим правилима своје службе. Ср. § 1321 аустријског и 816—817 нашег грађ. законика. Наш законик ми овде изгледа целисходнији.

[2] У садашњем имовинском законику се овим питањем бави цео раздио V четвртога дијела (чл. 570 след.) даље чл. 923—926, и 928 као и чл. 270. У чл. 570. се наређује (прва алинеја) «Ко год каквим незаконитим дјелом учини или узрокује коме какву штету, дужан ју је... потпуно намирити *не само кад је дјело злом намјером учињено, него и кад се згодило по немару* или из обијести». Прва алинеја чл. 270-ог гласи: „Узималац у наруч одговара за сваки квар и губитак ствари, што се догоди *његовим немаром* или злом намером» и т. д. По § 801 нашег грађ. законика се ослобађа плаћања штете онај, «ко докаже да штета није његовом кривицом, но се случајно догодила«. У рим. праву се овим бави позната lex Aquilia.

нара на талир.[1] Одредбе породичног и наследног права налазе се у чл. 47—58. Писац се Даниловог законика издаје овде као ученик римског права и као човек, који врло мало познаје народни живот. По њему као да кућа (у смислу «задруге«) и не постоји, или је бар он мисли да разори. Ко би судио само по овим наређењима, он би после кратког времена могао тврдити, да је за време кн. Данила у црногорској кући постојала са свим индивидуална одговорност по појмовима римског права. Данас мислимо да није потребно ни да напомињемо, да би такав закључак био врло погрешан. Но ми ћемо се на ову тачку вратити доцније (део други под III. при крају), а сад само да напоменемо још нешто, што писца Даниловог законика издаје као слепог присталицу римског права. Без овога се никако не може разумети, да се ми у једном законику, који треба да обухвати све гране законодавства, и који се пише за тако патријархалну земљу, као што је Црна Гора, да се ми, велим, у таквом законику срећемо с четири члана (67, 75—77) о разводу брака! Даље је у овом обзиру занимљив још и чл. 71. којим се у Црној Гори (!) ванбрачна деца у праву наслеђа изједначују са законитом. — За нас би био овде врло важан још и чл. 45 Даниловог законика, који рас-

[1] Овде ће динар сигурно бити крајцара, или у опште какав мањи новац, но ни по што наш динар. «Ријеткост су и скупоћа новца у Ц. Г. били узроком тако високој мјери добити, вели кнез Војновић (l. cit. стр. 19). Одлануло је народу, кад се прочуло у земљи послије другога и трећега читања (новог) законика, да ће се снижити добит на највишу законску меру од годишњих 10%». Законска је добит 8% а највећа 10% (чл. 534 и 262). «Закон забрањује узимати добит на добит, и што се год против те забране углави, неће имати никакве снаге и дејства». (Чл. 263). Ако није друкче углављено, онда дужитељ може искати од дужника, да му добит сваке године намирује као посебан дуг. (Чл. 264).

правља питање о праву преče купље, али ћемо ми о њему говорити доцније (део други под III). Сад да се журимо даље, јер се овај одломчић и иначе протегао више, но што смо ми напред рачунали.

III

Законик књаза Данила није могао задовољити животне потребе, које су се и у самој Црној Гори тако брзо развијале, и које су сваким даном постајале све заплетеније. Поред његове краткоће, он, као што смо већ могли приметити, није одговарао ни народном духу, због чега се многа његова опредељења нису никако ни примењивала. Са свим је природно, да је Књаз Никола, одмах по свом доласку на владу, помишљао да овом злу помогне поправком старога или увођењем са свим новог законика.[1] На сваки начин је Књаз Николина велика заслуга, што је за време својих премишљања уочио био Богишића, који је тада био почео излазити на глас са својих радова на југословенском праву. Како је Богишић 1872.[2] већ био професор правног факултета на одеском универзитету, то се Књаз Никола Јануара месеца год. 1873. обрати руској влади с молбом, да одреди Бо-

[1] Кнез *Војновић* (l. cit. стр. 26) прича следеће: «Прва мисао новога законика ниче у Књ. Николи још год. 1864. кад је приопћи војводи Ђури Матановићу, наложивши му, да би саставио одбор, који би проучио питање израђивања новога законика. Вијећало се о томе дуго, али се виђело одмах, да кад би се поновио покушај по калупу Данилова законика, земља се не би извукла из повоја оних мањкавих и неотесаних одредаба, а није још било утрто тло омашнијему послу, којему су нове прилике имале стопрв касније отворити поље».

[2] Види примедбу 1. о животу Богишићевом под I.

гишића, те да он изради потребни закон за Црну Гору. Читалац је већ и из досадашњега могао видети научну спрему Богишића, с тога би било узалудно и напомињати, да избор није могао бити бољи. Руска влада се драговољно одазвала жељи Књаза Николе, и већ почетком исте године цар Александар II наредио је Богишићу, да предузме посао у своје руке. — Сама спрема и израда законика може се у главном поделити на два дела: на приуготовне радове и на саму кодификацију.

Што се приуготовних радова тиче, ту, разуме се, долази на прво место проучавање народних правних појмова и обичаја, што је Богишић постигао следећим начином:

1. Да би се што боље упознао с постојећим правним стањем и с правним обичајима у Ц. Гори, Богишић је израдио питања, на која су имали да одговарају сенатори, које је Књаз за то одредио. Ово су били у исто време и чланови великог суда, те су према томе били најмеродавнији у овим питањима. Сабирање обичаја вршило се у исто време у Црној Гори, Херцеговини и Албанији, но при састављању законика, Богишић се користио својим познавањем правних обичаја и код других јужних Словена. Тако је далматинско обичајно право као целисходније претпостављено црногорском, што се тиче маслина. По црногорском обичајном праву се гране дрвета, које прелазе ограду, или морају одсећи или сопственик земљишта, на које оне прелазе, има право, да с њих бере и за се задржава њихов плод (в. Zbornik стр. 437). У погледу маслина је Богишић учинио изузеће, тако да дотични чланови у закону гласе:

„(111.) Ако се гране дрвета превјесе над сусједовом земљом или кућом, власник... може од сусједа тражити, да те гране поткреше или иначе

уклони. — Ако ли за недјељу дана он то не учини, суд ће, по молби власника земље над којом је превјеса, наредити да се то на трошкове тога сусједа изврши. *Изузетак је за маслине, којих се превјешене гране не смију сјећи, осим ако је* и у колико је *у какву мјесту обичај*«.

«(112.) Ако сусјед трпи превјешене гране, он тад може с тијех грана сав род брати, ако иначе одређено није. *Само маслине нема права ни брати ни купити*; шта више *власнику је њихову слободно прелазити ради брања и купљења на земљу сусједову*».

Последњи део овог члана може имати незгодних последица, но то се сад овде нас не тиче.

2. Већ на 5 или 6 година пре пута Богишићева у Црну Гору, установљени су у њој по капетанијама и по судовима протоколи; из тих протокола су такође по предлогу Богишићевом направљени изводи.

3. Богишић је сам путовао неколико пута по Црној Гори ради проучавања на лицу места судских поступака. И тако је он личним искуством могао да види и добре и рђаве стране постојећег стања, да га тако рећи дијагностише, како би му у свом законику могао прописати сходан лек.

4. Најпосле је он путовао и у Србију у намери, да проучи тачке, у којима се народни живот у њој разилазио од грађанског јој законика из 1844. године.

После свих ових приуготовних радова, Богишић је приступио самом систематисању. Ово је било готово већ год. 1875., а тако су исто били тада готови и неки одељци законика. Но да би се пречистило питање о систему, и да би се прегледали израђени делови, потребно је било да се спремљено чита пред комисијом. Али већ у то време

је букнуо херцеговачки устанак, који је за тим наскоро увео и Црну Гору (као и Србију) у рат. С тога су и онако ретке седнице комисијске после кратког времена морале бити са свим прекинуте. За време руско-турског рата Богишић је морао са свим напустити свој посао, пошто је био одређен, да у главном стану руском ради на уређењу грађанске управе у Бугарској. После свршених ратова, рад је продужен оданде, где је био прекинут. Кодификатор је уз то проучио сва европска и америчка законодавства по приватном праву, а тако исто није пропустио ни да се упозна с радовима, који су се налазили у приправном стадијуму, као што су спрема мађарског, немачког, руског и јапанског грађанског законика. Кодификатор као да се користио готово једино радовима немачке комисије.

И тако је постао и сазрео први законски пројекат, који је читан први пут пред сенатском комисијом на Цетињу у току 1881. и 1882. год. То читање је трајало пуних осам месеца, а после њега су се показале потребне неке измене и допуне, за чију обраду изгледа да је требало много времена, јер је друго читање извршено на Цетињу тек у току 1885. године. За тим је законик, као што се већ из указа види, читан пред Књазом. Од год. 1886.—1888. штампан је у Паризу врло лепо и врло брижљиво. Као што је већ у уводу поменуто, законик је потврђен и обнародован 25. Марта — на Благовести — 1888., а имао је да ступи у живот 1. Јула исте године.

У чл. II. уводних наређења налазимо одредбу, да „Десети раздио другога дијела овога законика (О застави — хипотеци. Чл. 193.—221 с погледом на чл. 865.) не стаје за сада на снагу; томе ће бити доцније одређено вријеме засебним указом". Узрок овоме одлагању лежи у томе, што у Црној Гори још нема заставних књига, нити о њима постоји какав закон. Уводни закон садржи

даља обична наређења. У место излагања законика у сваком црногорском суду, да га свако у току од месец дана може читати (чл. VI.), нама се чини, да би приликама у Црној Гори, а и самом духу закона, било сходније да је тим чланом наређено, да ће се законик у згодним данима (рецимо недељом или празницима) читати, па ко би хтео да се с њим упозна, нека дође и слуша. Изложити законик у једној земљи, као што је Црна Гора, у којој је врло мало писмених, проста је формалност, која не води к никаквом циљу. Но ово је само узгредна примедба.

Кад се изузму ратне године, онда остаје, да је на законику рађено око дванаест година. Ако се узме на ум, да је израда аустријског грађ. законика трајала 50, а француског 15 година; ако се даље узме, да је после 14 година готов тек пројекат (Entwurf) грађ. законика за немачко царство,[1] а да ти радови у Русији и Мађар-

[1] Поред свега тога, што је на пројекту радила комисија, састављена из најбољих теоретичара и практичара немачкога царства, међу којима је у прво време био и Виндшајд, стручњаци су у Немачкој далеко од тога, да буду задовољни с изнетим пројектом. Отуд је одмах по његовом (и пет књига «мотива») изласку поврвела читава поворка списа, у којима се пројекат — често врло строго — критише. Ми сврћамо пажњу наших стручњака нарочито на серију критика, које професори *Бекер* и *Фишер* издају под насловом: Beiträge zur Erläuterung und Beurtheilung des Entwurfes eines bürgerlichen Gesetzbuches für das deutsche Reich (Verlag von Guttentag. Berlin und Leipzig) а уз сарадњу најбољих данашњих теоретичара у Немачкој. Наш уважени пријатељ, познати криминалиста, проф. *Лист* вели у петој свесци ових критика (Die Grenzgebiete zwischen Privatrecht und Strafrecht и т. д. следеће: «Нико данас неће порицати, да законски пројекат није одговорио очекивањима, нити је задовољио наде, с којима је цео немачки народ нестрпљиво пратио рад на предузетом делу. Изврстан пренос римског приватног права у об-

ској још ни до данас нису довршени, онда ово време изгледа сразмерно доста кратко. Но, што га чини много краћим, то је околност, да је црногорски имовински законик радио *један једини човек*, док се тај посао по другим земљама поверавао стручним комисијама од по 10—20 људи. К свему томе ваља додати, да је „општи имовински законик за књажевину Црну Гору» ново оригинално дело у сваком погледу, док су сви помињати законици мање или више подражавање или римском систему или другим постојећим грађанским законицима, или опет извод из каквог бољег писца, као што је н. пр. цела глава о обвезама (облигацијама) у Code Napoleon-у преписана из Потијеа.

Но да пођемо сад на сам законик,[1] те да се бар с главнијим му особинама упознамо.

лик данашњег немачког законика — то вам је и ништа више у главноме наш пројекат. Ми смо више ишчекивали и вишему смо се надали... Ми смо помишљали на претапање и сливање немачког духа с римским обликом... *Ми смо се преварили у нашим надама.* Што је у почетку XVI. века могао учинити један Ханс фон Шварценберг, то као да је превазишло силе данашњег покољења«. Поменути *Pfizer* (стр. 31.) вели о пројекту следеће: «Statt eines lebendigen, dem ganzen Volk verständlichen Rechtes bietet uns der Entwurf..... einen bunten Haufen doctrinärer, dem Volk, auch den Besten unter demr Volk (mehr oder weniger) unverständlicher Paragraphen, die sich lesen wie die hölzernen und ledernen Sätze eines mittelmässigen .. Lehr- oder Schulbuches; statt eines aus dem Geist des Rechts wie mit innerer Nothwendigkeit herausgewachsenen Kunstwerks, das auf uns einen Eindruck macht wie eine stolze Kaiserburg oder ein hoher Dom, erblicken wir einen Handwerksbau, der unsere Seele kalt lässt, eine Miethskaserne, in der die «Abkömmlinge» von Gelehrsamkeit und Willkür einquartiert sind, so gut oder so schlecht es geht».

[2] У колико смо до сад, тако рећи „преко реда», наводили нека његова наређења, чинили смо то с тога, што се

ДЕО ДРУГИ

ОПШТИ ИМОВИНСКИ ЗАКОНИК

(I. ОБИМ И СИСТЕМ. — II. ОДНОШАЈ ПИСАНОГ ПРЕМА ОБИЧАЈНОМ ПРАВУ. — III. ВАЖНИЈЕ ОРИГИНАЛНОСТИ ЗАКОНИКА: ПРАВО БЛИЖИКЕ, СПРЕГА И СУПОНА, ОДНОШАЈ УКУЋАНА. IV. ТЕРМИНОЛОГИЈА)

I

У својој брошури „*Поводом Црногорског Грађанског Законика*, неколико речи *о начелима и методу усвојеним при изради*“ (писмо једноме пријатељу) писаној године 1885. у Паризу,[1] писац вели одмах у почетку: „Природа онога дијела права, којим је требало у овом послу да се бавим, садашње прилике, у којима народ живи, *а које потјечу из његова историјскога живота, будући народни развитак* доведоше ме (а и требало је да ме доведу) до потребе: *израдити дјело, које би уједно било систематско и просто народно.* У својој радњи дакле имао сам непрестано пред очима, с једне стране об-

на дотичним питањима у доцнијем излагању према постављеном нам задатку не можемо задржавати, а она су нам опет с друге стране изгледала толико важна, да их нисмо могли са свим мимоићи.

[1] Прво издање ове брошуре изишло је 1886., а друго 1888. у Паризу и то у Bulletin de la législation comparée и на по се. На српски ју је превео г. арх. Дучић и штампао у „Браничу“ за 1888. а за тим и на по се. Ми се овде служимо српским преводом.

лике и мишљења, што владају у теорији и законодавној пракси земаља, које већ имају грађански законик, с друге — оригиналне елементе саме земље, којој је законик намијењен«. Из ово неколико речи читалац већ може назрети какав је обим кодификатор дао свом послу, односно у *ком* га је обиму извршио. У томе ће му у осталом бити на руци и назив: *имовински* законик.

Имајући пред очима изузетни карактер историјскога живота земље, за коју је законик имао да се ради; узев у обзир њезину пређашњу усамљеност и њен недавни но врло брзи улазак у везе и додир с осталом Европом, кодификатор је поставио себи следеће увјете:

„1. *Основ законику ваља да је састављен од правила и установа, које се доиста находе у животу, духу и предању народњем*; то што опстоји, не треба ни да се искључи ни измијени, осим случаја пријеке потребе;

[2. установама, које опстоје и састављају тако рећи главницу народњега предања, да се не домећу нове, осим ако то прилике свакидашњега живота неминовно изискују;

3. да би се избјегао сваки дуализам или расцијеп у праву, и да се олакша спајање између новијех и старијех елемената, ваља да се први уводе таквим начином, да између свијех њих буде стајало узајамно и непрекидно опћење;]

4. *сва наређења законика треба да се саставе, разреде и изложе тако, како би их сами тамошњи људи без муке могли примјењивати помоћу средстава, којима земља располаже*;

[5. законик ваља да је такав, да свако принуђење при његовој примени буде залишно (?) те да нови дијелови, који су у њ примљени, не узбуђавају људе, ни да му наређења управо нарушавају, ни да их странпутно изигравају;

6. законик ваља да је једноликошћу своје грађе, њезинијем методичнијем распоредом и јасношћу излагања приступачан свијема (4.) колико се може.]

7. немогући и не требајући губити из вида спољашње одношаје, законик ваља да у исто вријеме пружи прилику Црногорцима, да стекну оћи појам о праву у иностранству, а иностранцима, да имају идеју о особинама црногорског права; и

8. *у погледу даљега правног развитка у земљи закон не треба да спречава, него да служи за наслон и полазну тачку овоме развитку, у свијем његовим гранама и облицима*".

Прва од ових тачака била је сигурно узроком, те су неки од досадашњих критичара законика (н. пр. проф. Спасовић) тврдили, да црногорски законик и није ништа друго до кодификација обичаја. Ми држимо, да ово мишљење није потпуно основано, јер за просту кодификацију обичајног права, није било потребно ни оволико труда ни времена, колико је кодификатор фактички употребио, особито кад се узме на ум, да је већ често помињата збирка изишла још године 1874. Ми мислимо да је већ из нашег увода јасно, да законодавцу није никад једини задатак, да само кодифише обичај. Отворите већ у другом делу подраздео *о власничком преузму* (чл. 97 до 102 у вези с 833) и ви ћете видети, да је цео тај подраздео — римска rei vindicatio — противан правном обичају, који је до законика у Црној Гори постојао, и од кога је остао траг још само у чл. 101. законика.[1]

[1] Овај члан, у коме је умесно и срећно очуван стари словенски обичај, познат у Црној Гори под именом *свода* гласи: „Ко незломислено и отворено купи на тргу (пазару), у дућану, на јавној продаји, какву покретну ствар, која је некоме погинула, власник је може само тако од држитеља

Ако читалац узме у руку законик и прочита га критички, поредећи га с досадашњим сродним му радовима, онда ће с нама доћи до следећих врло важних полазних тачака, које су се измакле досадашњим писцима о законику.

У овом раду кодификатор је учинио претходно следећу поделу: Он је

1. узео елементе, *које не треба кодификовати, већ оставити обичају.* Ту долазе нарочито они елементи, који допуњују или институције или разна споредна правила, и за које се по њиховој природи није нашло за добро, да се кодификују за сада, већ их треба оставити још даљем развијању;

2, елементе, које треба из законика искључити и кодификовати на по се или иначе, као што су сва на-

њена натраг искати, ако му накнади сав трошак, који га је ствар стала, и то само док је овај није још одржајем стекао. Све што пак власник на тај начин за ствар плати, а и штету, коју имао буде, он може искати да му кривац потпуно намири. — Ако се ради о погинуломе говечету или о другој ствари, којој вриједност прелази 25 франака, купац ако ће да има право, које се налаже у овоме чланку, треба свакако да каже продавца, од кога је ствар купио».

И ако овом правном обичају налазимо основу и у чл. 96. Душановог законика, ипак наш данашњи грађ. законик нема у овом погледу никаквог прецизног наређења, а то просто с тога, што га наш стари «законописац« није нашао у аустријском грађ. законику. Али је народно правно уверење живело и без нарочитог одређења у законику, те се тим живогом објашњују и највиша решења од 28. Марта 1849. (Зборник V. стр. 19), од 24. Јулија 1849. (ibid. стр. 39.) као и измена од 5. Маја год. 1864. (Зборник XVII. стр. 228). Начело старијег германског права «Hand muss Hand wahren« (у нашем народу, ако се не варам, «рука руку мије») одржало се противно утицају римског права у чл. 2280 Code Napoleon-a.

рођења о породичном и наследном праву (види ниже); за тим су узети

3. елементи народни и елементи месни; за њима долазе

4. елементи космополитски. Подела је учињена даље:

5. између обичаја, *које треба кодификовати онакве какви су*, и

6. између обичаја, *које треба кодификовати с изменама*.

У овој систематизацији, која се досадашњим критичарима законика измакла, ми и видимо једну од највећих кодификаторових заслуга за науку и законодавство у опште. Доиста, први пут у општем имовинском законику за Црну Гору ми се срећемо с категоризацијом или груписањем института и правила по њиховој природи. Па не само то, већ је при томе још важније старање: изнаћи свакој од тих група особити начин обраде и удешавати сваку од њих према специјалној природи и циљу, који треба да се њима постигне. До сада се на те природне категорије није готово никако ни помишљало, а још мање на изналазак и принципијелно удешавање начина обрађивања сходно природи појединих група, јер се у заблуди држало, да проглашена воља законодавчева крши све, па и природу! Желуци поданика треба, по појмовима старијих школа, да варе или не варе према томе, како законодавац о томе наређује, а ако није тако, онда се то замишља. Ти законодавци и теоретичари се доиста не одмичу далеко од Навукодоносора, који је убијао људе с тога, што нису могли да погоде његове снове.

У колико је наш кодификатор при овом групирању и систематисању погодио прави пут, о томе се може нарочито размишљати и писати, и то ће сигурно бити неизбежно ускоро предметом особитих научних дискусија.

Тај нови систем може случајно бити и погрешан — ми смо сви смртни, а наука сваким даном напредује — али се с тога не може порећи факт, да је у црногорском законику тај пут први пут прокрчен, да је у њему први пут покушано, да се дотична потреба подмири.[1]

[1] У већ помињатом чланку «Богишићев општи имовински законик за Црну Гору» (Бранич год. II) г. *Ђорђевић* је упореедо систем овога законика са системом Јустинијанових институција, француског, аустријског и саксонског грађ. законика. Наш читалац ће у томе погледу наћи тамо довољно објашњења. Како су старији, па и најугледнији писци непидлачили у овом погледу, видеће се из следеће *таблице о подели службености*, коју ми узимамо ради њене занимљивости из *Бентама* (l. cit. III. стр. 302—3). Ми је преписујемо у оригиналу, који је овде врло лак за разумевање. Бентам узима:

Прва подела: Selon celles des facultés qui servent.

1. *Service agendi*. Consistant à faire,
2- « *non agendi*. Consistant à s'abstenir de faire,
3. « patiendi physicae. Passifs et non sentis,
4. « « sensibiliter. Passifs et sentis.

Друга подела: Selon l'objet auquel le service s'applique.

Service relatifs à la personne:
- la personne
  - pour le corps
  - pour l'esprit
- la réputation,
- la propriété
- la condition.

Трећа подела: Selon la partie qui agit dans la personne qui sert.

Services:
- ex corpore. Rendus par le corps
- ex mente. « « l'esprit.

Четврта подела: Selon la partie qu'on sert.

Services:
- privés
- réflectifs ou envers soi-même
- demi-publics
- publics.

Једна од даљих и у исто време врло срећних особина законика састоји се у томе, што је он велики број својих наређења уочио онако, каква су и како раде у животу, узев при том за главно правило: разређивати грађу по природном сродству, које имају различите установе међу собом, умјеравајући ипак то правило донекле овим начелима:

„а) постављати предмете, који се ређе находе у народном животу послије онијех, који су чешћи, како би ови водили к другима, те би тако читалац поступао од боље познатог к мање познатоме; — и

б) учинити колико је год могуће да опћенита правила т. ј. апстрактна дођу послије конкретнијих елемената“.

Пета подела: Selon l'epoque de leur naissance.

Services	antérieurs aux droits	services libres et gratuits
	posterieurs aux droits	services obligatoires
	collatifs par rapport aux droits, т. ј. consistant à établir un individu dans ses droits.	

И овде као и на другим местима својих иначе епохалних дела, творац утилитаризма нам и сувише јасно показује, да он своја средства изналажења и систематског моделисања није нашао у правној науци. И готово је било са свим излишно (и ако није било на одмет) да нам напомиње, да „c'est plutôt dans les ouvrages *de métaphysique, de physique, d'histoire naturelle, de médecine*“ (I. 16), а не у правним наукама. У овима је, као што се зна, после Линеа, Ламарка и Канта систематисање била права болест, и сматрало се за скоро једини (или бар најглавнији) задатак науке. Данас је с тим са свим друкчије, па отуд и са свим друга подела службености у имовинском законику.

„Општи имовински законик“ се дели на шест делова

У *првом* се делу налазе *уводна правила и наређења.*

Други говори *о влаштини и о другим врстама права укоријењених у ствари* (I. о течењу влаштине непокретних ствари чл. 26—64, II. о течењу влаштине покретних ствари чл. 65—92, III. о опсегу и заштити влаштине чл. 93—102, IV. о сувлаштини чл 103—109, V. о помеђашкој угодби чл. 110—143, VI. о помеђашкоме послужју чл. чл. 144—155, VII. о уживању чл. 156—171. VIII. о залози чл. 172—182, IX. о подлогу чл. 183—192, X. о застави чл. 193—221).

Трећи о куповини и о другим главнијим врстама уговора (I. о куповини чл. 222—256, II о промјени чл. 257, III. о рукодању или зајму чл. 258—264, IV. о наручи или посуди чл. 265—270, V. о најму ствари у опште чл. 271—296, VI. о најму или закупу земаља чл. 297—312, VII. о животињи даној у наполицу, под кесим, на изор чл. 313—328, VIII. о најму службе и радње, чл. 329—340, IX. о радњи и помоћи на узајмицу и без узајмице чл. 341—347, X. о најму радње, одсјеком чл. 348 до 366, XI. о пријенову чл. 367—377, XII. о остави чл. 378—395, XIII. о повјери или пуномоћију чл. 396—417, XIV. о простој удрузи — ортаклуку чл. 418—441, XV. о супони чл. 442—445, XVI. о спрези чл. 446—456, XVII. о јемству чл. 457—472, XVIII. о нагодби чл. 473 до 474, XIX. о игри и о окладу чл. 475—479 и XX о дару чл. 480—493).

Део *четврти* се бави *уговором у опште, као и другим пословима, дјелима, приликама, од којих дугови потјечу* (I. о постајању уговора чл. 494—523, II. о вршењу уговора чл. 524—539, III. о последицама неизвршења или неисправна извршења уговора чл. 540—549, IV. о особитим одредбама и углавцима, који могу бити у уговору чл. 550—569, V. о дуговима који долазе од недопуште-

них дјела, а уговора се не тичу чл. 570—585, VI. о дуговима који потјечу од различитих послова, дјела и прилика чл. 586—602, VII. о препашању дугова чл. 603—610 и VIII. о престајању дугова чл. 611—635).

Пети садржи наређења: *о човјеку и о другим имаоницима, као и о својевласти и у опште о располагању у имовинским пословима* (I. о људима пунољетним и потпуно својевласним чл. 636—639, II. о малољетницима и о старатељству над њима чл. 640—652, III. о људима нездрава ума и о расипницима, као и о старатељству над њима чл. 653—664, IV. о старатељству отсутних, тамничара, удовица, пустоши, као и о старатељству пригоде ради чл. 665—674, V. о трајању човјечег имаоништва, особито о изјави о смрти, чл. 675—685, VI. о домаћој заједници чл. 686—708, VII. о племену и братству, о сеоској и варошкој општини чл. 709—715, VIII. о црквама, манастирима и другим њима сличним уредбама вјере чл. 716—719, IX. о држави чл. 720—722, X. о друштву имаонику чл. 723—754 и XI. о закладп чл. 755—766).

У *шестом* делу су: *објашњења*, *одређења*, *допуне* (првих се пет раздела овога дела баве објашњењима до сад изложеног, VI. говори о неким врстама доказа у имовинским пословима чл. 971—977, VII. о мјерењу и рачунању времена у имовинским пословима чл. 978—986, а у VIII. су: неке законске — правничке — изреке и поставке „које, и ако не могу закона преиначити ни замијенити, могу му, ипак, објаснити разум и смисао», чл. 987—1031).

Из овога кратког прегледа садржаја „општег имовинског законика« читалац је лако могао увидети, да је ово *имовински* законик par excellence, што га такође одликује од досадашњих грађанских законика. Али и ако је ово новина у практици, теорија се бавила још од ду-

жет времена питањем, да породично право издвоји од такозваног приватног права. У већ помињатим *Сомовим* Институцијама, које се с правом сматрају међу стручњацима за најбољи данашњи уџбеник институција римског права, дата је приватном праву следећа дефиниција (стр. 71.) „Das Privatrecht ist das vertheilende Gesetz des *wirthschaftlichen* Gemeinlebens der Menschen. Es handelt von der Herrschaft der Person über *Sachen* und *Sachwerthe. Das Privatrecht ist identisch mit* **Vermögensrecht**". Али како институције под називом „приватно право" узимљу и породично и наследно право, па чак и римски грађ. поступак, и како се овај начин називања уобичајио и утврдио нарочито у глосаторским школама средњег века, па за тим прешао и преовладао и у свим данашњим уџбеницима Институција и Пандеката, то се и овај писац труди, да своје даље излагање доведе у склад с постојећим стањем, те тако доцније и сам узимље у своје проучавање и последња два дела. Сличног мишљења су поред осталих у Немачкој *Брунер*, *Генглер*, *Гирке* и *Ланг* а у Русији *Лајтолд* и *Кавелин*, но последњи је ипак хтео да задржи наследно у заједници с имовинским (приватним) правом.[1]

[1] Кавелин види у породици не знање приватног но *јавног* права, односај јединице не к себи равнима, но односа-дела к својој целини, којој први има да се потчини. По њему је породица основа, на којој се подижу сва већа социјална тела, сви друштвени колективизми. Навод у *Спасовича* В. Черногорија и имущественный законикъ Богишича у фебруарској свесци „Вѣстника Европы" од год. 1889. стр. 531. — Веза породичног и наследног права огледа се нарочито у историји. Ово важи како за Словене тако и за Германце у средњем веку. У Чешкој је до хуситске војне појединац могао располагати само оним, што би лично за себе стекао и само покретношћу, па и овим у почетку само по краљевом овлашћењу. У Пољској се само покретност могла завештати,

У погледу решења овог проблема наш кодификатор је поставио себи следећа питања:

1. јесу ли све групе наређења, што се обично налазе у новијим грађ. законицима, међу собом једнолике (homogènes) и ваља ли их по томе унети све у наш законик?

2. нема ли у новијим грађ. законицима каква група, с којом, узев у обзир особитост њене природе, њену сложеност и њено слабо познавање, а особито с погледом на месне прилике, није могуће поступати онако исто као и с осталим деловима законика, већ с којом ваља да се поступа посве засебно и на са свим други начин? и

3. не треба ли да се, с особитим погледом на земаљске прилике, унесу у законик какви делови, којих нема у грађ. законицима других земаља?

На прво од ових питања одговорио је наш кодификатор одречно, «будући увјерен, да породично право са свијем што је с њим у свези не саставља једнородну

у Русији само часно и поштено стечено добро. — *Зигелъ* тс Общій имущественный законикъ для черногорскаго княжеавТа др-а Богишича у септембарској свесци «Юридическогъ Вѣстника» од год. 1888. стр. 60. Види уз то и чл. 100—101 Душановог законика по Новаковићевом издању. За Немачку види *Gierke* у Zeitschrift für Rechtsgeschichte књ. XII. стр. 481 и сед. а особито *Brunner* H. Geschichte und Quellen des deutschen Rechtes у фон Холцендорфљевој Енциклопедији. Пореди и *Dickel* R. Über das neue bürgerl. Gesetzbuch für Montenegro, и т. д. Marburg 1889. стр. 31—33. — Сам *Богишић* налази ослонац овога и у римском праву, где се види, да је с наследством поступано неодвојено од породице, појав, који се находи такође у више извора римско-византијског права, чак и *у списима неколико нова и чувена писца*. пособито у новом законодавству Срба и Хрвата. Поводом а ног. грађ. законика, стр. 8—9.

(хомогену) целину с главном садржином закона, т. ј. с имовинским правом». А једноликост свих делова законика по њему је услов sine qua non простоте и савршеног разумевања. При томе би се уношење породичног права у законик противило и специјализацији „која је најпотребнији услов сваког напретка“. Ову поделу је усвојило и ново јапанско законодавство по Богишићевом савету.

Долазећи на наследно право Богишић продужава (стр, 8—9) „Мишљење је, које влада у *теорији* и законодавној пракси, да наследно право припада имовином праву (као што је читалац из наше прошле примедбе могао видети, ова оптужба не може пасти са свим на теорију — В.); међу тим ја мислим, да га треба повратити породичном праву (поред осталих мисле то и Лајтолд и Брунер — В.), особито с погледом на са свим особиту природу те установе у Словена“. Узев дакле, да је наследно саставни део породичног права, наш кодификатор се устеже, да ово кодификује због оригиналне природе његових саставних елемената, због нарочитих облика породице у Црној Гори, а нарочито због недовољности проучавања ових различних облика и њихових узајамних одношаја, што се већ видело из његове «Иноко̑штине», и најпосле, због укупних услова друштвеног живота у Ц̑рној Гори. У главноме он није за то, да се породично право кодификује у општем грађ. законику, и ако не иде тако далеко, да у начелу одбаци могућност законодавних радња у породичном праву; по њему би требало, да ове радње буду засебне, вршене тако, да одговарају стручној природи грађе, водећи особитог рачуна о великој количини моралних елемената, који су усредсређени у овој установи. Па ипак се законик није могао мимоићи наређења „која се тичу имања у толико, у колико она управљају везама и одношајима нечланова

породице међу се, него породице и њених чланова са спољашним светом». Увршћење тих externa нагнало је кодификатора, да се упусти у излагање неких конститутивних елемената породице. «Кад је *Савиньи* у првој половини овог века тврдио, да наука грађ. права његовог времена није била на висини кодификације, вели Богишић, сматрам се за овлашћена мислити данас о науци нашег времена онако као он, барем што се тиче елемената народне породице у Словена«.

Ми смо још у уводу имали прилику да напоменемо досадашњи неуспех у кодификовању породичног права на словенском југу. Али тешкоћа тога посла се осећа свуда „C'est l'élément le plus rèfractaire á la codification, au moin pour le moment« вели учевни R. *Dareste*,[1] члан франц. касац. суда и члан париске академије наука, а год. 1861. приликом критиковања пројакта за баварски грађ. законик, рекао је већ помињати *Ланг*: Für das Familien- und Erbrecht ist die Zeit einer gemeinschaftlichen Gesetzgebung noch nicht gekommen». Непрестано развијање у облику саме породице, управо њено метаморфозирање, узрок је, особито на нашем словенском југу, те се с правом може саветовати законодавцима, да њено кодифицирање предузимљу с особитом пажњом. Они при овоме имају нарочито да се чувају, да је не уводе слепо у форме римскога права, које ће је само моћи рушити и спречити у њеном природном развијању, као што су то већ учиниле приликом увођења данашњег грађ. законика у Србији и свуда, где су нашле на индивидуалан породични живот.[2] С тога се одлагање кодифи-

[1] В. његову брошуру: Le nouveau code civil du Monténégro. Paris 1888. (На по се из Comptes rendus de l'academie des sciences morales et politiques) стр. 6.

[2] Смешно изгледа кад *Ардан*, кога г. Дучић (в. чланак: Нови метод кодификације грађ. права у „Браничу» год. II.

цирања наследног и породичног права у Црној Гори може само поздравити.

Сходно тежњама савремене науке и духу времена[1] Богишић није могао обићи, а да у имовински законик не унесе наређења међународног приватног права, која ни ми не можемо оставити неспоменута, и ако се већ овај одломчић прилично растегао. За успешно уређење овог дела законика кодификатор је био потпуно надлежан и то како с гледишта савремене науке у опште, тако и што се тиче особитих прилика Црне Горе.[2]

стр. 789 и след. назива „ученим", пишући о законику вели, да је изостављање породичног права из Имовинског законика „разложио ушљед мјеснијех прилика, т. ј. *с недавнога уласка Црне Горе у европски покрет и с њезинијех чешћих одношаја са сусједним земљама*"! Како је убитачно било наследно право франц. грађ. законика за Француску, показао је још пре 15 година *Le Pley* F. у свом чувеном делу: La reforme sociale en France (в. нарочито гл. XVII.). Види уз то и *Токвиљеву* Демократију у Америци књ. I. гл. III.

[1] В. наш помињати чланак: Важност међун. прив. права и т. д. у „Браничу" год. III.

[2] Већ год. 1874. Богишић је писао у уводу к свом зборнику (стр. XLIII.) „За све оне научнике, било словенске било иностране, који се баве изучењем човјека у друштву... веома је важан огромни број најразличнијих група сусједа славенског земљишта....; важни (су) најразличнији политички одношаји и свезе са тим нашим сусједима, у којима се ми негђе налазимо као управљачи над њима, негђе они над нама, а негђе живимо готово успоредно....; важна особита историја постања, умножавања и ширења наших градова и њихови одношаји к ратару сељаку, који је свагда представљао главну основу у свијех словенских племена. Разуме се да је све то.... с најразличнијим историјским судбинама и развитком појединих племена и земаља, требало да произведе и произвело је беспримерно богаство облика обитељског, приватног, друштвеног, државног и међународног живота у свима

Ми ову новину у законику можемо поздравити тим пре,[1] што су савремена европска законодавства у овом погледу још врло оскудна,[2] и ако је теорија у велико на чисто с тиме, да одредбама међународног приватног права треба што пре дати законску норму и силу. По-

могућим стадијама и облицима њихова развитка". Међународним приватним правом чисто словенске природе бави се познати Богишићев чланак: Станак по Дубровачком законику, штампан у књ. XLIV. Гласника Српског Ученог Друштва (од год. 1877.) а за тим на немачком језику у књ. II. Јагићевог Archiv-a für slavische Philologie. Да „станак" није био чиста дубровачка установа (полатињен „stanicum") види се и од туда, што се ми с њим срећемо не само у одношајима Црногораца са странцима, већ и у спољним одношајима племена једног с другим у самој Црној Гори, особито приликом преговора о мирењу крви и т. д.

[1] Кад велимо *новину*, ми тиме мислимо на новину у духу савремене науке, јер се клица међународног приватног и кривичног права налази и у ранијим црногорским законицима као и у правним обичајима. Чл 91. Даниловог законика гласи: „Ускок сваки, док ступи у нашу слободну земљу (по савјету св. Петра, бившег господара црногорског) безбједан је, и нитко му не смије ништа чинити, кад се он поштено и по нашему законику влада и управља, *којег правицу уживa исто као и сваки наш брат Црногорац или Брђанин;* за сваку пак сагрјеху *судиће се и ускоку, како што овај законик* изговара", а чл. 92. завршује се следећим речима „....сваки иноплеменик и иновјерац може слободно живјети и ону слободу и *ону нашу домаћу правицу уживати како и сваки Црногорац и Брђанин што уживa*". — Како се у Црној Гори гледало до скора на странце, види се поред осталог и из спомињате *Медаковићеве* књиге: Живот и обичаји Црногораца, стр. 67.

[2] Изузетак од овог чини у неколико само саксонски грађ. законик, а мање цириШки. Француски и аустриски грађ. законици с тим страшно натежу, а већ наш да и не спомињемо, јер он цело ово право збија у три члана (§§ 45—47).

вим положајем Црне Горе, као равноправног члана у заједници европских држава, та је новина постала неопходном потребом тим пре, што Црна Гора није имала у овом погледу са суседним државама никаквих уговора.[1] Али се та новина оправдава нарочито изласком Црне Горе на море и тако већим развојем њене трговине са страним светом.

Ми овде наводимо најважнија наређења међунар. прив. права по законском тексту.

«Црногорски закон и правила владају у опште у цијелој црногорској држави, те вриједе за имовинске послове не само Црногораца, него и иностранаца који се у овој земљи налазе или суде (чл. 5).

«Трговина и саобраштај с иностраним свијетом доносе са собом неке прилике, за које се допуштају изузетци општему правилу претходнога чланка. Према томе, бива случајева, кад црногорски закони уступају иноземнима у самој Црној Гори, као што их има, кад закони црногорски и у другим државама мјерилом служе (прва алинеја чл. 6).

[1] «Црна Гора није имала капитулација са вањским силама, дапаче нити са својим могућим сусједима, с Аустријом и с Турском. Најмањи пријепор приватноправне нарави, у који би се уплео њихов држављанин с Црногорцем, постао би међународним пријепором, који би се претресао путем мјешовитих повјеренстава или станака, гдје би поузданини црногорски и инострански сједали да га ријеше, те настојали, да углед једне и друге државе не би код тога трпио, да се не би изврнуо погиби међусобни мир». Кнез Војновић l cit. стр. 77—78. — Како је у Црној Гори био слаб промет, особито са страним светом, види се и из *Медаковића*, l. cit. стр. 141 до 144.

„И у случајевима за које се узимљу мјерилом... закони туђе земље, црногорски ће се судови, по својој службеној дужности, обзирати само на оне иностране законе, за које им то нарочито налаже какав међународни уговор или наредбени закон црногорски.

За све остале иностране законе, кад се двоуми о њихову садржају, судови ће претпостављати да су једнаци са црногорскима, док саме стране не докажу да је друкчије и како је друкчије (чл. 7).

„Инострани се закони неће никако признавати у црногорским судовима, кад су противни црногорским законима јавног реда и јавне обезбједе (сигурности); неће се признавати ни они инострани закони који би били противни благонарављу, или би повлађивали какву нечовјечну установу (н. пр. ропство) која се не трпи у Црној Гори“ (чл. 8).

Из нарочитог одсека „о узајамој примјени земаљских и иноземских закона“ (чл. 786 – 800) у коме је у главноме усвојено начело lex rei sitae наводимо следећа важнија наређења:

„Права и дужности које долазе *од уговора*, потпадају под законе мјеста које су уговорници одредили, или се по природи посла или по другим приликама види да су они при уговарању науму имали, или би били имали да су о томе мислили.

То мјесто може бити: или мјесто гдје је уговор углављен, или мјесто гдје га треба извршити, или мјесто гдје се суди посао који од уговора потјече, или најпосле мјесто које се иначе

према приликама може сматрати да је као средиште посла о коме је уговор. Ипак, ово опште правило вриједи само за дуговинску страну посла, док сва стварна права која отуда потјечу остају свагда подвржена закону онога мјеста гдје се ствар налази (чл. 792).

«Пресуде иностраних судова неће се ніпошто у Црној Гори признавати у овим случајевима:

а) ако у парници подигнутој против Црногорца није му био дан приличан начин... да се може правилно бранити у правди која је том пресудом довршена;

б) ако се инострани суд, вршећи свој посао, није обзирао на то, колика је имовинска својевласт Црногорца, и која му права отуда долазе; и

в) ако пресуда излази на нешто, на што се по законима црногорским нико натјерати не може, или иде на плаћање глобе... између Ц. Горе и државе, којој тај суд припада» (чл. 797. прва алинеја).

При том ваља имати на уму још и следеће наређење чл. 9. уводних правила и наређења, које је према особитим црногорским приликама овде добро дошло поред своје административне и државно-правне природе. Тај члан гласи:

„Кад би каква држава својим наређењима чинила разлику у имовинским пословима између својих држављана и Црногораца, а на штету овим потоњим, Министарство ће Правде у договору с Државним Савјетом издати наредбу, да буде узајмица с држављанима те државе, т. ј. да се једнака разлика прави и у Црној Гори њима на штету»·

У законику се налази велики број наређења из грађ. поступка, али су она оправдана, и у њему неопходно потребна све дотле, док се за Црну Гору овај последњи законик не изради. С друге ипет стране у њему нађи на наређења морално-наравствене природе без особите правне вредности и силе, као што су следећи:

«*Опште је правило*: сусједи, већ ради тога што су сусједи (!) и ради потпунијег уживања својих добара, треба да вршење свог власничког права, колико је год више могуће, тако удесе, како неће један другога узнемиривати нити му какву штету наносити (чл. 141) и

«*Правило је такође опште*, да и сусјед коме сам закон, на основи правила о угодби, признаје какву повласт, дужан се старати, да намирујући потребу своју, што мање стеже власничку слободу сусједову« (члан 142) и т. д.

Али су ова наређења и сувише правна и сувише оправдана, кад их упоредите с наређењима старијих законика, међу којима се поред осталих (у пруском земаљском праву) налази и следеће: «Свака здрава мати дужна је сама дојити своје дете»; она су много умеснија и оправданија од § 522. новог пројекта грађ. законика за немачко царство, по коме се „отказивање закупљених непокретности допушта само 1. Јануара 1. Априла, 1. Јула и 1. Октобра"! С друге стране је кодификатор увек имао на уму земљиште и друштво, за које је свој законик израђивао, те се отуда задржао само на оним односајима, које је у народу нашао, чиме се објашњује и краткоћа, управо лаконизам, којим је поред осталих делова обрађена actio Pauliana само у једном члану (492). Њено опширније разрађивање би имало за последицу само то, да поучи народ о установи, које он нема, но

која би му се тако натурила можда пре, но што ће овако доћи постепеним развитком. С друге стране опет ни сам пројекат за немачко царство не обрађује све делове приватног права, већ велики њихов део оставља уређењу особитим законицима.[1] Приметити је, да ми и овде имамо посла с друштвеним приликама и чињеницама, које се налазе у прелазном стању и у стању развијања, као што су породични фидеикомиси, рударско право и т. д.

II

Од кад се зна за правну науку као такву, од тада је и питање о односају између писаног закона и правног обичаја непрестано на дневном реду. Питање је о томе: како се има решити, ако у појединном случају писани закон дође у сукоб с правним обичајем?[2] а друго

[1] Види Pfizera l. cit. стр. 7.

[2] С овим питањем се ми срећемо у првим зачецима римског права. Силвије Јулијан, који је кодификовао преторски едикт као «edictum perpetuum», говори о обавезној сили обичајног права, и долази до следећег ресултата: «rectissime illud receptum est, ut leges non solum auffragio legislatoris, sed etiam tacito consensu omnium per desuetudinem abrogentur». (l. 32. § 1. Dig. de leg. I. 3.) Противно овом наводу којим се, као што се види признаје дерогативна моћ обичајнога права, или боље, привидно противно, изражава се један од рескрипата цара Константина (l. 2. Cod. quae sit longa consuetudo VIII. 53.), у коме се вели: Consuetudinis usuque longaevi non vilis auctoritas est: verum non usque adeo sui valitura memento, ut aut rationem vincat aut legem». Ова lex је била камен спотицања правницима свих векова, и већ се у Акурзијевим лосама налазе шест разних покушаја, да се она измири с горњим Јулијановим мишљењем. Од тог доба су стотинама правника покушавали, да реше ово замршено пи-

и тако исто важно, ако не и важније могло би се на следећи начин формулисати: какав положај треба да за-

тање, а у томе су се особито одликовали Немци, који, као што се зна, иду у својим истраживањима често и сувише далеко са својим цепидлачењем. Ми овде припиштавамо најглавнија позната начелна мишљења. Тако 1. једни (Пухта, Буш, Глик, Томазиус, Бриц, Шмит и т. д.) држе, да између једног и другог наређења нема никакве противности. По њиховом мишљењу Константин је имао да одговори само на питање: да ли се ранији обичај претпоставља познијем закону? и царев одговор је био одричући. 2. Други не поричу противност ова два наређења, али ипак држе, да се она може отклонити, да се ова могу измирити и то: а) ближим одређењем речи „lex“ (Фриц, Сајферт, Штурм, Савињи, Вангеров и т. д.), б) ближим одређењем и проширењем значења речи „consuetudo» (Клецер, Пухта, Данц, Виндшајд: „der Macht der Thatsache, welche sich eine längere Zeit hindurch zu behaupten im Stande gewesen ist, vermag sich kein menschliches Gemüth zu entziehen; was lange Zeit gewesen ist, erscheint uns bloss deswegen, *weil es gewesen ist* — das Recht», Гроције, Барон и т. д.), в) покушаји, да се речи lex и consuetudo боље објасне и за тим доведу у бољи склад (Гестердинг, Гије, Донелијус, Мерлин, Савињи, Тилије и т. д.). Противно свему овоме држе опет 3. други (Вехтер, Деренбург, Макелдеј и т. д.) сваки покушај на овом пољу узалудним, јер је по њима дотична места са свим немогућно измирити. Не могући се овде дубље упуштати у ово занимљиво спорно питање (које је у осталом у последње време с историјске тачке гледишта врло лепо разрадио *Esser F.* у својој: Die derogatorische Kraft des Gewohnheitsrechts. Berlin 1888. в. нарочито стр. 4—47) ми не можемо пропустити, а да не споменемо још само следеће: Сами класични правници, међу којима на првом месту Улпијан, доказују дерогаторску моћ обичајног права (в. l. 27. § 4. dig. ad- l. Aqu. IX. 2). Сам цар Јустинијан говори једном приликом (l. un. pr. Cod. de cad. toll. VI. 51.), да је lex Papia per desuetudinem abolita, а Константинову constitutio de naturalis liberis назива он (у 89 новели 15 глави) „non utendo perempta». Тако исто је по Ј дато право на legis actio појединим општинским магистрату,

заузме законодавац према обичајном праву у тренутку кодификације у појединој земљи?

Још је *Аристотело* рекао да су «закони, *који потичу из навика и обичаја* од већег утицаја но писани закони« а Цицеро додаје »Consuetudinis autem jus esse putatur it, quod voluntate omnium sine lege vetustas comprobavit.[1] Историја је у осталом за ово најбољи доказ. Стотине и хиљаде година пре, но што је човечанство дошло на мисао, да пише своје законе, образовали су се, кристалисали су се и владали су свим међусобним односа-

рама и то на основу «longa consuetudine» (l. 4. Dig, de adopt. I. 7., l. le Cod. de emanc. VIII. 49.).

На исту борбу наилазимо у црквеном праву западне цркве, као и у лонгобардским правним споменицима. Али би нас ближе обележавање њиховог становишта одвело далеко у појединости, чега се ми овде морамо строго чувати. Ово последње и обзир на простор у једној примедби били су узроком, те смо ми и код до сад помињатих писаца давали само имена, изостављајући њихове дотичне списе. — Па ипак је наш читалац могао видети и из ових збијених и кратких напомена, у коликој је мери питање о односају обичајног права и писаног закона спорно, што у исто време сведочи и о тешкоћи његовог решења, — а ако је то постигнуто, онда је и ова примедба испунила своју скромну дужност.

[1] *Bentham*, који је, као што смо у једној примедби у уводу приметили, велики обожавалац писаних закона, не може на ино но признаје следеће (I. 262) «Il y a des lois faites pour être plus aisément connues que d'aufres. Ce sont des lois *qui sont conformes à des attentes déjà formés*, les lois qui reposent sur des attentes naturelles. Cette attente naturelle, c'est-à-dire, *produite par les premières habitudes*, peut être fondée sur une supperstition, sur un préjugé nuisible.... n'importe: la loi qui s'y trouve conforme, se maintient sans effort dans l'esprit..., Mais une loi coutraire à cette attente naturelle a beaucoup de peine à pénétrer dans l'intelligeance et plus encore à s'imprimer dans la memoire» и т. д.

јима у друштву правни обичаји. Ми смо раније видели, да су се они одржавали и поред писаног права, на често и на његову штету, а врло је лако појмити, да њихово неблаговремено и насилно рушење може бити од врло штетна утицаја и то како у моралном тако и у социјалном погледу.[1]

Новија законодавства заузимљу са свим различан положај према обичајном праву. Познати кривични законик Карла V. у Немачкој оставио је такозваном салваторском клаузулом (den) «rechtsmässigen und billigen Gebräuchen» велики простор; Codex Maximilianeus Bavaricus civilis наређује, да почем правни обичај има vim legis (законску силу), то се њим укидају старији писани и неписани закони. Само римско право увукло се код Немаца у главноме обичајем, а кад су «учевни« судије почели по немачким градовима судити, онда они ради свог комодитета уносе у законике појединих градова наређење, да ће се обраћати пажња само на оне правне обичаје, који су унети у писане законе, и не сећајући се, да су последњи тим већ изгубили свој карактер обичаја. Француски грађ. законик је са свим противан опстанку (а још више развитку) правних обичаја; при његовом увођењу

[1] У објашњењу к руским «судебнымъ уставамъ« од 20. Нов. 1864. год. (Навод у Богишића: Zbornik стр. XXVI) ми наилазимо и на следеће разлагање. «Извесно је, да се сељаци у својим одношајима у главноме руководе обичајем. То нарочито важи за њихове имовинске и домаће одношаје. Према свему нарушење тих обичаја било би то исто што и растројавање породичних односа у оном облику, у ком су се они у сељака образовали од незапамћених времена, и то тим пре, что дѣйствующіе законы о семейственныхъ правахъ въ многихъ случаяхъ, а законы по имуществу и вовсе, не имѣютъ примѣненія между крестіянами, на практикѣ же ихъ замѣняли обичаи».

за покрајине на левој страни Рајне издан је особити законик, по коме од датог дана „les lois romaines, les ordonnances, *les contumes générales ou locales*, les statuts, les reglements, *cessent d'avoir force*“. Још неповољнији положај према обичајном праву заузима саксонски грађ. законик, по коме (§ 28) се последње како contra тако и praeter legem забрањује и укида, и допушта се само као интерпретационо средство за вољу партија. У аустријском грађ. законику се налази наређење (§ 10) „да се на обичај може само онда обраћати пажња, ако се какав закон на њ позива“, чиме се не само спречава свако даље образовање обичајног права contra или praeter legem, већ се и стари правни обичаји укидају, почем се сам законик позива на њих само у два случаја, у §§ 389 и 501. Отуд и § 10 нашег грађ. законика гласи: „Ако би се случај какви на суду појавио, за који нарочитог законог прописа не би било, онда ће се исти по општим (у овом законику постављеним) основима *или опште познатом досадашњем обичају* разумно и савесно решавати, никако не испуштајући из вида законе прописе за подобне случаје“. Доцније пракса је код нас ишла у главном са свим против одржању обичајног права, трудећи се, да све доведе под законску форму.

Неће, сигурно, бити с горега, да још с две три речи окарактеришемо положај пројекта за немачки грађ. законик пре, но што пређемо да говоримо о овој ствари у самом имовинском законику. По § 2. немачког пројекта за грађански законик могу „gewohnheitsrechtliche Rechtsnormen nur insoweit gelten“ у колико „das Gesetz auf Gewohnheitsrecht verweist“. Из мотива к овом члану видимо, да је ово наређење потекло „из искључиво практичних обзира“ (I. стр. 6—7). И тако је „велика борба историјске школе, да прибави опет обичајном праву паралелну моћ са законом, свршена поразом у западној

Европи (изузимајући Енглеску) и задња битка би сада изгубљена код израђивања грађ. законика за немачко царство" (кн. *Војновић* l. cit. стр. 39). Можда ће овај губитак у Немачкој бити у толико неосетнији, у колико ће се тамошњи надлежни органи у будућности трудити, да правну народну вољу што боље изучавају, па да јој према томе увек према потреби у згодном тренутку даду законску одећу, што би у осталом било чисто признавање силе обичајног права, и ако у другом облику. У овом смислу има сигурно да се разуме и решење пете скупштине немачких правника по коме „eine *umfassende* Gesetzgebung (кодификација) hat die derogatorische Kraft des Gewohnheitsrechts nicht anzuerkennen", које је у осталом претходило поменутом наређењу у пројекту. Можда би се поступак немачке комисије оправдао нарочито погледом на ту околност, што се обичајно право образује и развија нарочито на ужим и мањим земљиштима са што сличнијим животним приликама, тако да би с тачке гледишта немачког јединства значило сигурно учинити корак у назадак, а у исто време би јединство законодавства постало илузорним, ако би се допустило да помесно обичајно право дерогира писане законе. Па ипак су се у Немачкој чули врло озбиљни протести против овог истискивања обичајног права.[1]

[1] Ми ћемо у потврду овог навести само речи већ поминатог *Pfizer*-а (l. cit. стр. 11—12) „Могло би се мислити, вели овај писац, да „одлични правници" нису никад видели чувени Савињијев спис „Vom Beruf unserer Zeit" и т. д., јер да су то учинили, онда сигурно не би говорили с таквим багателисањем о обичајном праву, спречујући једном за свагда његов утицај на законик". Писац признаје да обичајно право игра скромну улогу поред органа законодавства у данашњој држави, али ако ипак једном прокуља „врело сакривених дубина", онда га сигурно ни дванаест „одличних правника" неће моћи задржати тиме, што ће покушати, да на њ метну

Богишић је већ године 1874. у често помињатом уводу к његовом »зборнику« расправио питање о одношају обичајног права к писаним законима. Он је том приликом претресао en maitre и све теорије, које су до тог времена о датом питању у науци постојале, а нарочито Пухтину теорију, који је у првој половини овог века васкрсао и препородио науку о обичајном праву и његовом одношају према писаним законима. Како је писац у главноме тим својим погледима дао законски живот у имовинском законику, то их ми овде из просте уштеде у простору мимоилазимо и то тим пре, што ћемо на место њих навести дотичне чланове законика, из којих ће се ти погледи најбоље и видети.

«У пословима *за које се не би нашло правила у овом законику* (ни у додатцима његовим), треба се владати по правилима која *у добрим обичајима* живе (чл. 2).

«*Обичај* и његово правило, бива, у законском смислу, оно правило које се држи и које влада у народноме и судском животу, *а није ушло међу правила писаног закона* (чл. 779).

«Кад се примењује правило обичаја, а ради се о послу *за који има посебних обичаја* (у кругу људи који се по занату или иначе баве таком врстом послова — трговци, занатлије и т. д.), треба се владати по обичајима тога особитог круга, у колико нијесу у опрјеци са законом или са благонарављем (чл. 780).

своје руке. Кад у народу сазри извесно правно уверење, онда је готово и обичајно право а већ с тим самим уништен противан закон. И с тога је § 2. (пројекта за нем. грађ. зак.) мртво слово и т. д.

„Ријеч *закон* у овоме закону означује најприје свако правило које законотворац редовитим начином постави.

Али ријеч *закон* може обузимати, такође, и правила која законодавна власт поставила није, а опет се врше као да су и изречно постављена; така су н. пр. *правила обичаја* (в. чл. 2). Ријеч *закон* означује још и збир правила за какву цијелу врсту послова; означује, шта више, *и правила правде у опште*. — Свако се од тих значења, у осталом, разабире само по себи, из смисла реченице у којој се ријеч *закон* налази (чл. 783)".

И ако не спадају строго овамо, ипак ми не можемо да пропустимо а да не наведемо ради потпуности и боље карактеристике још и следеће законске чланке:

„Ако за неки особити посао или случај не буде ни у законима ни у обичајима одређена правила, ред се је владати *по подобју* других сличних правила, или пак ријешити случај по општим основама правде и правице (чл. 3).

„Темељ је (разумије се) и закону и закониту обичају, правда и правица, те кад судац суди по правилима, узетим из закона или из законита обичаја, он свакако ради на основи правде и правице. Ипак, правила по којима он суди, већ је законодавац *и народни живот* отуда извео. Тек, кад ни у закону ни у обичају нема прилична правила за неки посао, а није га могуће ни подобјем наћи, *правда и правица постају за судца непосредним изворoм*, из кога он прâвце треба да прпи своје правило, према особитој природи посла који се суди. Та се радња и зове: *суђење по правди и правици*.

У такоме суђењу судија треба да, оцјењујући са сваке стране прилике посла, пази особито на то, *што часни људи држе да је право, и што је у складу са јавним вјеровањем и поштењем* (без којих не може бити уредна саобраштаја међу људима). И ако судија то све ради по души и савјести, он опет треба да пази, (колико је год могуће), и на разум и мишљење народа или разреда људи којима су обични послови те руке. (Прве две алинеје чл. 782).

„Кад се год какав закон тумачи, најприје ваља одредити, у колико треба, прости разум и смисао самих ријечи.

За тим се претражују и разбирају (у колико је потребно и могуће) све прилике, пригоде и утицаји при којима је постало законско наређење. По томе, треба се постарати: да се пронађу узроци који побудише законодавца да постави тај закон, као и то, што је њиме постићи желио; да се проучи, у којој је вези тај закон с осталим правилима једнаке или сличне врсте; да се дозна да ли је узаконитељ имао на уму управ таку врсту послова, какав је онај о коме је ријеч и т. д.

Сву ту радњу треба вршити просто, природно, без натеге, без завртице, без икакве помисли у напријед зачете. Треба, такође, непрестано и то на уму имати, *да у законодавца није могло никако намјере бити да повлађује какво суђење којим би се ма коме, на темељу каква нејасна правила, неправда чинила* (чл. 776).

„Ако се на основи такога проматрања покаже, да узаконитељ није, при постављању правила, мислио о врсти послова о којој је ријеч,

бива, као да о томе ни правила у закону нема. [У такоме је случају судцу поступати по ономе што је наређено у чл. 2. и 3. овога законика, али, у колико се год може, имајући пред очима општи смјер и дух осталих закона који се баве пословима једнаке или подобне руке]» (чл. 777)

Према свему овоме види се, да је у општем имовинском законику правном обичају остављено широко поље, чему се нимало није чудити, особито кад се узме на ум, да је овај до сад био скоро једини законски извор. Но не само да правни обичај може допуњавати закон, већ га он може и изменити (в. чл. 856 и т. д.). Оба извора стоје један с другим напоредо и оба прожимају један други и то не само квалитативно већ и квантитативно. Увек је дата могућност неспреченом даљем развијању, а право и у духу законика као и по Колеровим речима треба да буде «ein lebendes, sich fortbildendes und kein todtes».[1] Кодификатор нам сам вели на стр. 13. већ поменутог писма пријатељу (поводом црног. грађ. зак. и т. д.) да „треба да има увјек на уму сва правила обичаја исто онако, као кад би та правила била саставни део његова законика«, а већ погледом на улогу, коју је обичај имао у животу народа у Црној Гори, јасно је, да његов рад ваља да уђе пре у врсту инкорпорационих но кодификационих радова, почем је главни карактер првих *„да се свагда допуњују неписанијем правом»*.

Наш кодификатор је сигурно до данас био најбољи познавалац историје југословенског права. И њему се сигурно није измакао ни следећи факт из наше правне историје: *„До законика Стефана Душана обичај је* (у Србији) *био норма, којом су опредељивани сви правни односаји.*

[1] Навод у *Дикела*, l. cit. стр. 58.

Уговори са страним државама и хрисовуље српских краљева садрже с једне стране у себи *много обичајнога права*, а с друге га измењују или допуњују, опредељујући такве одношаје, који су се дотле или ретко појављивали или их никако у обичају није ни било.... *За допуну како законима издатим на саборима тако и месним служио је обичај*«.[1] Но то је у исто време карактеристика, с којом ћете се срести не само на словенском југу, већ у правној историји свих словенских народа.

С каквом је опрезношћу и с колико познавања правног духа црногорског становништва кодификатор покушао да измири народне правне погледе и његова народна предања с човечношћу и напредним духом савременог законодавства, види се особито (поред многих осталих) из следећа два члана законика:

«Кад је човјек погинуо нечијим незаконитим дјелом, *и ако је за вазда забрањено искати плату за неоцјењиву крв човјечју*, — ипак, насљедници су погинулог власни тражити од кривца накнаду трошкова око лијечења и штете од дангубе, ако је покојник боловао пред смрћу, као и сав трошак око укопа његова (чл. 578).

«Ако је погинули имао чељади, коју је био дужан хранити, издржавати или одгајати, тада, свако од њих има право искати накнаду од кривца, у колико су од насилне смрти покојникове штете имали.

[1] Из *Зигелової* Законика Стефана Душана (св. I. Петроград 1872. стр. 15—16) навод у нашем чланку: «Јустинијанови закони» и старо српско право, „Бранич" год. III. стр. 229. Пореди уз то и *Венцелове:* Beiträge zur Quellenkunde der dalmatinischen Rechtsgeschichte im Mittelalter као додатак Archiv-у für Kunde öster. Geschichtsquellen од године 1850 и 1851.

Суд ће, према своме увиђају, умјерено одредити, колику ће накнаду кривац дати онима, који су је власни искати, и којим ће начином то бити. Суд одређује, пошто темељито разабере све прилике, које се страна тичу, као: колика је моћ течења умрлог била; колико је у средњу руку још могао живљети; које су имовне и друге прилике онијех, који имају право на накнаду, као и оне самога кривца и т. д. (чл. 579).

Поред већ напоменутог читалац ће у овим наређењима видети и срећан прелаз између приватног (имовинског) и кривичног права, једна особина, која оскудева многим европским грађ. законицима, а којом се не може похвалити ни пројекат за грађ. законик немачког царства, као што је то Ф *Лист* у већ поменутој расправи доказао. Међу тим то питање прелаза битно је и врло важно како за науку тако и за позитивно законодавство.

III

У „општем имовинском законику“ наћи ће и теоретичар и практичар велики број научних и практичних оригиналности. Да се све оне изрећају требало би и више времена и простора, но што је овим редовима намењено. Па ипак ми не можемо на ино, а да се овде не задржимо, и ако у најкраћем обиму, на две три особито важне законске установе.

Да почнемо с правом *преч е купње*. Законик о њој наређује следеће:

«Право преч е купње, *које је од давнина у обичају* међу ближиком (т. ј. између братственика, међаша, сељана и у опште племеника), при продаји непокретних добара, остаје и у напредак у својој потпуној снази. По томе, ко ће год да про-

даје какву земљу или другу непокретну ствар, (па и ако му је слободно продати је коме било Црногорцу који му највишу цијену даје, он ипак) треба да најприје, обичним редом и начином, понуди сву ближику која то право поредовно има, неће ли је ко од њих купити. — Кад ни један од ближике, од оних који су први на реду, неће да купи добро које је на продаји, или неће по цијену и под увјетима које даљи даје, тад га власник може и даљему продати. Ако га пак нико од ближике хтио не би, он може своје добро продати коме драго иноплеменику (чл. 48).

«Првенство ближике у праву пречe купње иде овим редом: најприје долазе на ред продавчеви братственици првих шест пасова; послије њих, међаши онога добра које је за продају; за њима долазе сељани продавчеви. А најпослије остали племеници, у колико не припадају ни једноме од наведених разреда. — Братственици пак међу се долазе на ред по близини братственичког рода с продавцем. Братственик који је у томе једнака степена с другима, а уз то још и међаш, има првенство пред њима. — Између' међаша нема никаква првенства, осим случаја, кад би неки међаш био уз то још и продавчев сељанин: он тад ступа пред сваког међаша, који сељанин није. Нема никаква првенства ни међу сељанима самим по себи, као ни између племеника који су даљи првих шест пасова.[1]

[1] У чл. 107. се међу осталим наређује да «*сувласници*, који су још у заједници остали, имају у праву пречe купње кад га заједнички траже, првенство пред свом ближиком, ако је ствар нераздјељива; иначе они долазе на ред тек послије

„Кад је више њих ближике, који су у једно на реду, те сваки хоће да врши своје право (н. пр. братственици истога паса), тада, ако се међу се погоде, могу купити добро заједно, те га или држати у заједници или га подијелити. Ако ли се не погоде, а нико између њих не уздаје вишу цијену, тада одлучује продавац коме ће га од њих продати (чл. 50).

„Онај од ближике који се из своје постојбине за вазда исели, нема више права преče купње које сам закон ближици признаје (чл. 52).

„На непокретним добрима, *која се промјеном уступају*, ближика не може вршити права преče купње. — А промјена бива и онда, кад се уз непокретну ствар, која се даје у замјену, *још*

братственика првих шест пасова». Овамо долазе још и ова два важна наређења: „Ако је при продаји уговорено: да купац, кад би послије стао продавати ствар коју сада купује, најприје ју понуди своме продавцу, ред је да у таквоме случају то и учини... Уговорно право преče купње, да би вриједило, треба да је писмено утврђено. Ако се то право непокретне ствари тиче, те је уговор судом потврђен, тада то право има првенство пред сваким правом преče купње које закон ближици признаје (254). Ако купац препрода ствар која је подложена уговорноме праву преče купње... продавац је властан, давши новоме купцу цијену, коју је платио за ствар, натраг је узети. То ипак он може само онда, ако је тај нови купац знао за то право кад је ствар куповао; за непокретне је ствари доста, да је уговор с тим правом био у суду правилно потврђен. У свакоме случају, кад је осујећено нечије право преče купње кривицом онога с ким је углављено, ималац је тога права властан искати од њега накнаду штете“ (255). По чл. 256. може право уговорне преče купње трајати највише 50 година, а кад уговорници никаква рока не одреде, то право истиче по свршетку 30 година од дана, кад је уговор углављен.

нешто и у новцу придаје (али само ако новчани прид не прелази вриједност ствари, којој се додаје» чл. 57).

Последњим наређењем се, као што се лако може видети, могу изиграти ранија. Наводимо овде још само следећа два члана (61—62), који нам се чине врло интересантним и од општијег значаја.

«Другосељанин или другоплеменик који законито купи или иначе стече цијело добро, на коме је уступилац живио, постаје само онда удиоником у пашњи, води, гори и у осталом што већ буде у општој сеоској или племенској заједници (комуну), ако се његов предшаственик исели, а он се на његово мјесто постојано насели, и узме на се све јавне терете (као стражење, грађење путова, плаћање бира и т. д.), онако како их је тај предшаственик његов носио.

«Само кад другосељанин или другоплеменик купи добро од човјека који је нудио сву ближику, па нико не хтио да купи то добро ни за цијену коју по процјени, само по себи, ваља, он ће добити удиоништво у општој сеоској или племенској заједници, па баш да се стално и не насели на мјесто свога предшаственика. Али опет, да би добио то право, треба да се сви остали увјети који се у претходноме чланку помињу, потпуно изврше».

Наш грађ. законик је такође имао наређења (§ 670 до 676) о праву прече купње. Најглавније од ових (§ 670) гласи: »Што се непокретних добара тиче, као миљкова и баштина, закон даје неким лицима право да имају првенство на куповину. Таква лица су смесници или заједничари, родбина најближа, која би право наследија

у продатим добрима имала, која би по закону наследила, и суседи први или комшије». Али већ 14. Маја 1847. године, код нас је издато решење «да се право првенства на куповину непокретних добара укине» и тако од тада по том решењу дотични параграфи имају и своју законску силу само за смеснике или заједничаре и за касателну (!) најближу родбину».

У црногорским законима налази се наређење о праву преče купње већ и раније. Ми се с њим срећемо у чл. 15. Петровог и у чл. 45. и 46. Даниловог законика. У једној расправи, штампаној у једној од последњих Годишњица Чупићеве задужбине *Новаковић* је покушао да објасни како чланке нашег тако и црногорских законика утицајем римског права. Ми смо већ раније били слободни свратити пажњу на погрешност овог мишљења,[1] држећи да је право преče купње како у Црној Гори тако и у Србији средњега века проста последица племенског живота нашег народа, и да је према томе ова установа израсла на нашем друштвеном организму са свим независно од римског права. За потврду овом нашем мишљењу је сигурно један од врло јаких доказа то, што се ми с овом установом срећемо као с једним од битних обележја свих Словена и то пре, но што је утицај римског права код њих могао превладати.[2] Али још већи доказ тој

[1] Нама је вдло жао, што за сад немамо при руци ни Новаковићевог чланка, нити нашег реферата на дотичну књигу Годишњице, штампаног у јулској свесци „Отаџбине" од године 1888.

[2] У Чешкој је при продаји непокретности био неопходан услов пристанак сродника. Продаја без овог пристанка сматрала се за неважећу. Већ у XIV. веку је сопственик могао слободно продати своје добро, но у том случају саплеменици су имали право преče купње. У развитку чешког права у XIV. и XV. веку ми видимо, како с опадањем племенског

поставци лежи неспорно у том факту, да ми ту установу налазимо код народа, који с Римљанима нису имали никаква додира, код којих је она дакле у датом тренутку историјског развића тако рећи са свим органски изникла.[1]

живота најпре слаби, а за тим и ишчезава право преče купње. Већ после хуситске војне о њему нема помена у чешким правним изворима. Право преče купње постојало је и у Пољској и то још до самог XVII. века и познато је било под именом prawa blizkosci или blizszosci (jus retractus). У Русији то начело влада још и данас с обавезном силом, а исто је правило постојало и код Срба и Хрвата, као што се из старих наших споменика може видети. Но ми се с њим срећемо код Германаца, где се такође дуго одржало. — Види поменути *Зигељев* чланак о законику l. cit. стр. 71. Чудновато је, да се овај одлични писац мало доцније поводи за *флоринским* (Т. Памятники законодательной дѣятельности Душана. Киевъ 1888. стр. 482—484. и 489—491.) тврдећи да је право византијско «имѣло грамадное, можно сказать подавляющее вліяніе на весь строй общественнаго быта Сербовъ...« Ово тврђење по овом питању је тим нејасније, што сам *Зигељ* раније вели, да је право преče купње „вытекало из идеи общей родовой поземельной собственности», Навод Захарије Ф. *Лигентала* Innere Geschichte des grich.-röm. Rechts. Leipzig 1856, II. изд. Berlin 1877.) за потврду византијског утицаја на старо српско право тим је чудноватији, што тај писац на више места признаје огромни утицај слов. права на византијско, особито што се тиче сеоских односаја. Кнез *Војновић* је (стр. 67) примио ово мишљење без икакве критике.

[1] Као код Словена и у старије време код Германаца, тако се право преče купње налази у Тезавалеми, једном тамулском зборнику обичајног права из год. 1707. Тамули су једно племе, које живи на северу Цејлона (*Mayne*: Hindu law and usage. London 1883. стр. 206.). С истим појавом срећемо се и у Бирми, где сродници имају право, да и доцније откупе од туђинца непокретност њиховог сродника, платив му само исту цену, коју је он за добро дао. (*Kohler* у: Zeitschrift für vergl. Rechtswissenschaft књ. VI. стр. 206—207).

Право прече купње доиста и није ништа друго, до социјално-физиолошка појава, која прати опадање племенског живота и прелаз к индивидуализму, и која се појављује као консервативни елеменат за одржање првог.

Докле ће се и колико одржати одредбе општег имовинског законика о праву прече купње, није тешко одговорити. Дејствујући консервативно на племенски и породични живот, ово право ће живети све дотле, докле породица и племе буду у стању, да у Црној Гори очувају свој колективни карактер. Противно духу нашег грађанског законика кодификатор је дотичним наређењима циљао на очување и подржавање тог племенског живота, и ми се пред таквом тежњом само можемо поклонити.

У овом истом духу су писана и истим духом су прожмана и наређења о кући и одношајима укућана, у колико је неопходно било потребно унети наређења ове природе у законик. При претходном проучавању прилика и одношаја у Црној Гори, кодификатор је дошао до следећих како теоријски тако и практички врло важних закључака (в. *Инокоштина* и т. д. стр. 35—37):

„а) отац, живећи у једној кући са својим одраслим синовима, нема права да располаже породичном имовином без њихова пристанка;

б) у инокоштини отац, док се год не подели, не може располагати породичном имовином ни mortis causa без пристанка својих синова;

У исламитском праву се право прече купње већ у неколико ослободило свог првобитног карактера и узело сасма независан правац. Овде само савласник и најближи сусед имају право прече купње (*Kohler* l. cit. стр. 272 и след.). У Пенџабу у овом погледу стоји на првом месту породица, па онда савласник и сусед. (*Kohler* l. cit. књ. VII. стр. 183 и след.). Ни с једним од ових права није римско право долазило ни у какав додир.

в) у таквој породици отац је обично старешина, али у важнијим пословима он вазда тражи одобрења од својих (пунолетних?) синова. Осим тога отац може бити замењен као старешина једним од својих синова, чим се, ма из каквих разлога, покаже неспособан за свој задатак. (У осталом ова промена бива обично тек услед моралне пресије, којој се старешина тим мање противи, у колико његова улога у сеоској породици није само какав одмор ни беспослица, већ озбиљни посао и тежак терет);

г) синови кад одрасту, а нарочито ако су жењени, могу тражити деобу имовине, баш и за живота очева и поред наређења чл. 47. Даниловог законика од год. 1855. (који, као што је раније напоменуто, није никад ни ступао у живот с тога, што је у основи противан народним правним обичајима). Значајна је црта, да отац при деоби узима равни део са својим синовима; и најзад

д) после смрти очеве ствари иду у инокоштини као и у задрузи: све остаје in status quo, само ако браћа као што у опште бива, остану у заједници, из које још за живота очева могаху изаћи. По смрти очевој само се старешина мења, ако је отац управљао заједницом до смрти; у противном случају никакве промене нема".

Ове поставке, којима се констатује колективизам породице у Црној Гори и онда, кад је она састављена из најмањег броја чланова, кад је као што се обично вели: инокосна, служиле су кодификатору основом и полазном тачком при његовом кодификаторском раду. И тако се објашњују и следећа наређења законика.

[2] Види поред многих других, нарочито најновије дело познатог на овом пољу *Post-a* A. H. Studien zur Entwickelungsgeschichte des Familienrechts. Oldenburg und Leipzig 1890 стр. 275—288.

«Свака се *кућа* т. ј. кућна заједница сматра самосталним имаоником, што се год тиче домаћих добара и имовине[1] (чл. 686).

[1] Из последњег дела, где су објашњења, вадимо из §§ 964—966 следеће важније црте: «Кућа т. ј. домаћа заједница у својој цјелини ступа на мјесто чланова куће. Кућа је дакле, као неки одлучени појам за обитељ; која се сматра да је носилица укупна домаћег рада и имовине... Док је год у домаћој заједници имање, живљење, радња, тециво, кућа је неподијељена, те се она сама и сматра имаоником.... Тиме што се *кућа* сматра имаоником, нити се бркају ни крње права, која поједини кућани, мушки и женски имају према домаћој заједници... Тим се мање бркају права појединаца на особину, у колико је ко има и властан је да је има». — Као што читалац већ види, кодификатор употребљава свуда израз *кућа* место до сад уобичајеног назива «задруга», зашто је он дао објашњења у већ често помињатој брошури о Инокоштини. Доиста, израз *кућа* је саобразнији духу нашег језика, а он је и историјски оправдан. Поред осталих споменика наших ми налазимо и у даровној повељи кнеза Ивана Црнојевића манастиру Цетињском, писаној 4. Јануара год. 1785. назив кућа у смислу задруге. Тамо стоји у тачци 2. «**И еще да даю црьквы свака коукы по г. крьблевина...**» и т. д. (Pisani zakoni стр. 85 у *Miklosich-a* Monumenta serbica, Wien 1858. стр. 530 и след.). — Кућа с колективном имовином, одн. задруга, сматрала се до скора код нас као чисто југословенска или бар словенска установа. Данас је наука с том заблудом на чисто. Следећа белешка једног од старијих француских писаца (Coquille у: Questions sur les coutumes N. 58) даје опис кућевних *нивернејских* односаја у Француској. Ces familles ainsi composées de plusieurs personnes, qui toutes sont employées chacune suivant son âge, sexe et moyens, sont regies par un seul, qui se nounne *maître de communauté, élu à cette charge par les autres*, lequel commande à tous les autres, va aux affaires. qui se présentent ès villes ou ès foires, et ailleurs, a pouvoir d'obliger ses parsonniers en choses mobilières qui concernent le fait de la communauté, et lui seul est nounné ès roles des tailles et subsides. Par ces arguments se peut cognoistre que ces communautez sont vraies familles

«Домаће је добро све, што кућа има од старине *и све што домаћа чељад својим радом стеку*, осим особине појединих чланова (прва алинеја чл. 687).

„*Ни мушки ни женски чланови куће немају у опште, сами по себи, права, да трудом својим себи теку особине*, јер сав добитак, који долази од њихове радње, док су у заједници, припада кући. — То право може имати само оно домаће чељаде, коме га кућа нарочито удијели, и под увјетима, под којим му га удијели. (— Ипак оно, што девојка себи руха и накита изради, бива њена особина, и без те нарочите кућне дозволе) (чл. 688). — Даљи изузеци у чл. 689.

«Пунољетна кућна чељад могу са свим слободно својом особином располагати (прва алинеја чл. 690).

«Домаћин заступа кућу и домаћу имовину пред судом и према осталоме свијету. Што год он као старјешина законито са трећима углави, бива да је то урађено за саму кућу, тако да она од тога и постаје дужитељ или дужник (чл. 691).

«Што се кућни старјешина промијени (или што је пријашњи одступио или умр'о) тим се према

et colèges qui, par considération de l'intellect sont *comme un corps composé de plusieurs membres*, combien que les membres soient separez l'un de l'autre; mais par fraternite, amitie et liaison economique font un seul corps... Et ainsi de tous àges et de toutes façons ils s'entretiennent comme un corps politique, qui par subrogation doit durer toujours». Навод из једног R. *Dareste*-свог чланка у Journal des savants. Свеска од Фебруара 1886. По једном месту у *Гају* (Inst. II. 157) овај писац с правом држи, да је првобитна римска породица морала такође бити колективне природе.

осталом свијету права и дужности куће ни у чем не мијењају (чл. 693). А: за све оне послове, које старјешина може сам главити са иним свијетом, он може сам одређивати себи замјеника по вољи, мушко *или женско*, туђе или кућно чељаде (чл. 694).

«Ни један кућанин није властан продати, ни другим каквим уговором коме уступити дио, који има у домаћем имању, док год неодијељен живи у домаћој заједници (чл. 695). — За дугове појединих кућана, учињене без овласти старјешине и куће, одговара сам кућанин дужник; за такве дугове кућа никако одговарати неће, *и ако је и у колико је од тога какве користи имала (!)* (чл. 696).

«Кад би се који од кућана бавио трговином, а домаћин знао и непротивио се томе, узеће се, да, док је неодијељен, то бива приволом куће; али ако се двоуми, је ли домаћин о томе знао, треба да докаже онај, који то тврди. По томе, гдје год не дотјече особине и дијела, који би допао тога члана трговца, (о чијој је трговини домаћин знао), кућа одговара укупном домаћом имовином за све, што је он дужан незломислену дужитељу. — Такоме дужитељу одговара кућа непосредно, т. ј. без обзира на особину или дио таквога члана, ако је он трговао у име и за рачун куће (чл. 698).

«Кад је год кућанин... дужан одговарати за некакав дуг, он га подмирује одмах од особине, ако ју има, а за тим од дијела свога, чим одијељен буде. — Ако кућа не би хтјела одијелити таквога члана — дужника, она већ самим тим узимље на се сав његов дуг, и колико год он

прелазио вриједност његова дијела, треба да га кућа за њ потпуно намири од скупног домаћег иметка (прве две алинеје чл. 703).

„*Кад кућа опет прими к себи у заједницу каква већ одијељена члана*, који је већ међу тим потрошио нешто од свога дијела или сав свој дио, она треба да приличним начином огласи, с којим се имањем и под којим увјетима тај члан у домаћу заједницу повратио, како би остали свијет могао знати мјеру имовинског вјеровања, коју таки члан заслужује. — Не изврши ли кућа то наређење, сама ће одговарати... за дугове такога члана онако, како би одговарала; док се још од ње није одијелио био (чл. 705).

„*И кад кућа спадне на једно једино чељаде*, било мушко или женско, она све једнако придржава своје дотадашње имаоништво. — Али у такоме случају ово чељаде може слободно располагати свим кућним имањем, као што би својом властитом особином, *све док умножењем кућних чланова* с нова не постану примјењива правила... која стежу ту слободу. Само жена, која се није у тој кући родила, него њеним чланом удадбом постала, а самохраница је, док је год у такоме стању, може располагати тек плодовима и дохотцима од кућње имовине; али сама имовина треба цијела да остане... [чл. 707). — и

„Изложена... правила *вриједе у опште и за варошке куће*. — Ипак свакој је варошкој кући слободно и иначе уредити своје домаће везе и прилике, и у опште, што се њих тиче, по другим се правилима владати... (чл. 708).

Сходно духу досадашњега и сходно животу у Црној Гори, ова наређења се проширују и на племе, јер се и ово сматра правим имаоником за све, што се тиче опште племенске заједнице, комуна. Племенским ће имањем управљати племенски збор, или онај кога збор договорно за то одреди А ниједан племеник не може ни продати нити иначе уступити одјелито своја права на племенску неподијељену имовину (709—715).

Сва ова наређења као и пређашња, потекла су из доброг познавања друштвених прилика земље, за коју су писана, чиме се на жалост не могу похвалити многи ранији кодификатори, а које је тако рећи апсолутно недостајало Бентаму кад је писао (l. cit. стр. 338): „Нема противнијих установа начелу утилитаризма од задружности у добрима, нарочито тамо, где степен заједнице није ничим одређен, већ где све припада сваком појединцу. То је 1) непресушни извор размирицама ... 2) Ова неподељива својина губи велики део своје вредности за сваког појединца, јер како она не служи *личном* интересу, то је пренебрегнута, и ничим се не побољшава и не усавршује. Зар ћу ја учинити известан издатак кад знам, да тим терет пада на мене, док ће добит бити подељена? (!) 3) Привидна једнакост ових уређења служи само на то, да прикрије стварну неједнакост...“ и т. д. Живећи у Лондону и Паризу, где је индивидуална иницијатива све и сва, при том у добу, кад је економни либерализам био тако рећи у моди и у јеку свог развитка, а поред свега овога лишен етнолошких истраживања, која чине један од главних добитака савремене науке, овај велики мислилац је резоновао са свим правилно за круг друштва, у коме се он кретао, али је близу памети, да његово резоновање не може издржати критику, нити може бити меродавно за друштво, које он није познавао, а које међу тим стоји на са свим другим основима од оног, за

које је он стварао своје теорије. Но из овог узгредног примера се види у исто време, како је опасна практика оних, који за полазну тачку свог рада усвајају поставке теоретичара, писане на са свим другим друштвеним основама и по са свим другим појмовима од оних, на које оне треба да се примене у данашњици. Данашња је наука уз то на чисто с тим, да ниједан народ није у стању, да дише духом другога, особито са свим страног народа, и да мисли његовом мишљу, јер смо ми данас на чисто с тим, да су народи индивидуе свога рода, које се међу собом разликују тим већма, у колико су веће разлике међу њиховим саставним деловима, појединцима. Начела црногорског имовин. законика у погледу на кућу, која су само последњи остатак од живота, који је у раније време био својствен свим Словенима, за што је лако наћи доказа у њиховим правним и другим културним споменицима, та се начела данас ни пошто не би могла применити на приватно-правне одношаје западне Европе. Пренета наређења из законика ових народа само би направила забуну у свим приватно-правним одношајима и заплетима у Црној Гори, и ишла би у прилог рушењу и уништавању породичног живота, као што су то учинила у своје време у Србији, Војводини итд. Кодификатор је познавао и сувише добро убитачни утицај таквог поступања у земљама, где је он до сад примењиван, с тога се свим средствима трудио да Црну Гору сачува од сличних болести.

„Општи имовински законик“ је особито богат наређењима и то већином чисто народног карактера. Од ових ми наводимо следећа *о сирези и супони.*

„*Супона* је, кад неколико *кућа* своју животињу или дио ње измијешају, па раздијеливши је на струке [млâд, овце, козе, волове и т. д.) свакој струци постави по пастира, те их све уједно

отпреме на пашу, гдје сав гној од помијешане стоке бива за супоничку заједницу (чл. 892).

«Кад се неколико ималаца стоке усупоне, узимље се, *да им је само гној заједнички*, а да припаша, млијеко и сваки други плод остаје као и до тада онима, чије су и поједине главе животиње. — Сваки супоник треба да храни свога пастира, и да му даје све што иначе треба (других се супоника његово издржавање не тиче). — Сваки је супоник дужан за свој дио стоке со давати. Ту со треба да предаје на вријеме, свакоме пастиру, у чијој струци или врсти има његових глава животиње, како би он могао у одређено вријеме со давати цијелој повјереној му стоци. — Гној се међу супонике дијели по уговору, а гдје о томе није било погодбе, према мјестноме обичају. То исто буди речено и о дијељењу плодова, који потеку од каква тежачка рада, у који је супонички рад уложен био» (чл. 442—445).

Ко се, читајући ове редове, не сећа бачијања на Копаонику и по другим југоисточним крајевима у Србији, како га је описао г. Милићевић у разним својим списима? У Бугарској се нарочито код планинског становништва срећемо такође са сличним установама нашем бачијању, а да о Македонији и Старој Србији и не говоримо. Колико је нама познато, код нас у овоме погледу не постоје никаква нарочита наређења, а у пракси се на ове одношаје примењују сигурно §§ 723—758 нашег грађ. законика, у којима су наређења „о ортаклуку".

«*Спрега*[1] бива, кад двојица или њих више

[1] Под овом речи вели Вук у свом речнику «У Србији људи, који немају читавог плуга волова, спрегну по два и по

саставе уједно своју прежну или товарну животињу, особито волове ради заједничког орања земља свијех спрежника, или ради других заједничких послова, подобне врсте (чл. 893).

„Кад двојица или више њих волове спрежу, узеће се, да с њима треба да сору све земље, које су те године у спрежника за орање *без икаква обзира на то, у кога је више, у кога ли мање земље*, коју сорати треба. — Којим ће редом волови орати у појединих спрежника бива по томе, како они сами договорно нађу, да је свакоме и свима укупно најзгодније, али се у опште узимље, да радња иде редимице по данима, т. ј. данас у једнога спрежника, сјутра у другога и т. д. док им тако све земље соране не буду. — Ако један спрежник има више волова у спрези него ли други, тада и радни дани изасобице иду према броју волова. — Колико се год земље соре у једнога спрежника више него у другога, за онај се вишак не даје никакве накнаде онима, у којих је ораницâ мање, осим ако је изречно иначе погођено. (Ипак без нарочите погодбе спрежници не разоравају спрежним воловима своје ледине). — Ако би каквом несрећом погинуо какав спреж-

три, а спромаси и по четири (јер се обично оре на 8 или 6 волова?) заједно, па тако ору и преко читаве године раде којешта и вуку са воловима. Гдјекоји буду у спрези по неколико година. Који спрежник има више волова у спрези, ономе више и раде". — Због разних утицаја тај је обичај данас у Србији већ ређи, но кад је Вук о њему писао, и ако ће се још увек наћи, особито по југозападним крајевима наше отаџбине. Као што се већ из овог види, он није карактеристичан само становницима Црне Горе, већ се може узети као обележје целог нашег народа, односно његовог економског и друштвеног стања.

нички во, а без кривице једнога спрежника, штета пада на онога чији је, и ако ће да спрега с њим траје, треба да погинулог вола надомјести. Ипак, ако се несрећа догоди, док су спрежници на плугу, или се спремају радњу да започну, а тај спрежник и при најбољој вољи другога вола набавити не може, ред је да му остали помогну сорати, што је за орање, те кад би до потребе било, да за ту орбу на заједничке трошкове вола замјеника нађу.

Ако није одређено било, колико ће спрега трајати, тад је сваком спрежнику на вољу, кад ће осталима јавити, да он излази из спреге; али треба да то учини најмање мјесец дана прије, нег што ће нова орба започети. *Спрега се распрећи не може, док се започета орба не доврши*, н' ако би њену трајању врло замашних запрјека било" (чл. 446—456).

Не мање важне и оригиналне су: радња у помоћ на узајмицу и без узајмице (чл. 341—347), натапање земаља (чл. 122—132), давање животиње у наполицу, под кесим, на изор (чл. 313—328) и т. д. али се ми за сад морамо задовољити до сад изложеним.[1]

IV

Једно од најважнијих питања, које је Богишић морао ставити себи одмах, у првим почецима свога рада, било је: како да напише законик, па да га сваки и најпростији Црногорац разуме? Јер тек ако он овако буде

[1] Ко не би могао набавити законик, о последњима може читати у кн. *Војновића* l. cit. стр. 68—73).

састављен и написан, право ће моћи *у народу* да живи и да се развија. Иначе ће оно, бар у својој писаној одећи, неизбежно постати монополом нарочите класе људи, која ће се, nolens-volens, убрзо развити, па разумевала она закон или не.

Питање о језику у законима није ново. Још пре три ста година писао је Бакон, да у законима „omnia fusius explicari debent et ad captum vulgi tanquam digito monstrari" (De augm. scient lib. VII. apti. 68). Монтескије такође није могао мимоићи ово питање. Доказавши потребу простоте и одређености у законима *Монтескије* додаје (Esprit des lois књ. XXIX гл. 10) „Закони не треба да су субтилни; они су прављени за људе средњих способности, с тога они не треба да буду дело логике, већ прости као разум обичног домаћина". *Бентам* је такође (l. cit. III. стр. 432—434) за краткоћу и јасноћу. Речи законика треба по њему да се бирају и мере као дијаманти. „Састав законика ће бити у толико учевнији, у колико буде требало мање науке, да се он разуме. У делима укуса савршенство вештине се састоји баш у томе, да се сакрије вештина. У законику, који се обраћа народу и његовом најпростијем делу, савршенство науке ће се састајати у томе, да се она не примети. Племенита простота је њено најбоље обележје". Мало даље он даје обележје по њему идеалног законика у овом погледу. «Домаћин или отац породице моћи ће га, вели он, сам, без других тумача, објашњавати својој деци и тако прописима приватног дати моћ и достојанство јавног морала". *Порталис* (Rousset: La science nouvelle књ. I. стр. 107) такође полаже особиту важност на јасност. „Није доста, вели он, да народ зна, да известан закон постоји. Он треба да зна и да разуме његову садржину, а то ће рећи, да закон треба да буде јасан и сообразан двострукој природи законодавца и народа".

Савињи захтева „eine glückliche Mischung von Kürze und Weitläufigkeit“, а по *Сварезу* се степен јасности извесног законика мери по степену способности оних, који ће имати да га читају, разумевају и примењују“.

Али, ако у теорији, или бар код њених најмеродавнијих представника, владају чисти и здрави појмови у овом погледу, практика је од њих са свим далеко, а збрка у овој последњој на западу није могла остати ни код нас без осетних последица. „Ја мислим да законик цара Душана, Винодолски законик и Пољички статут надвишују у том погледу законе садашњега времена. Ти су стари закони бољи у томе погледу... виши органички производи, а нови су више механички“ — вели Богишић.[1]

Погрешно би било мислити, да техничке термине израђују и стварају само стручњаци за стручњаке. У реченицама најпростијег језика налази се гомила техничких термина за све гране човечјих радња и односаја, а значење тих термина је јамачно разумљиво народу исто као и стручњацима. Правни назив „дуг“, најам“, „уговор“ и т. д. налазили су се у народном језику пре, но што је и једног правника на свету било. Па ипак има случајева, кад се од самог народног језика не може ишчекивати, да он сам ствара себи дотичне појмове одн. називе, и тада ће законодавац бити принуђен, да их ствара вештачким путем. Богишић (l. cit. стр. 11.) за ово наводи следеће примере:

„а) У сваки, ма колико било систематски састављени законик улазе неминовно нове уредбе, које до тада

[1] Технички термини у законодавству. Превео с руског писаног изворника Н. Дучић (прештампан из „Бранича“ год. II. Београд 1887. стр. 8. — У овом одељку ћемо ми цитирати нарочито из ове брошуре. Из ње је наведено и Порталисово мишљење.

нијесу биле народу познате, или их он није знао бар у њиховим новим облицима. Јасно је дакле, да у народном језику није могло бити ни термина, који им одговарају. Пошто су уредбе у живот уведене, требају за њих... нови тачни називи. Разуми се, да није могућно чекати, док народни језик сам створи те термине и док их обичај утврди. Такође је немогуће, да се свагда описују цијелијем, више или мање дугачким реченицама. Не остаје дакле друго, до изнаћи за њих подесну ријеч или кратак израз.

б) Колико је год добро клонити се апстракција у законодавству, опет кад се пожели довести у систем повећи број правила, тада се не могу мимоћи неке категорије и извесна генерализација, без чега се не може ни замислити ни један систематичан закон.

в) Како у народном језику има синонима, то у њему има и таквих случајева, да се једном и истом ријечју означавају различне ствари, одношаји и у опште различни појмови... У таквим случајима не остаје ништа друго, до наћи тијем различнијем појмовима прилагодне термине«. — При свим овим разним поступцима кодификатор је усвојио за главно правило: «Чврсто се држати народног живог језика, а кад је неминовна потреба одступати од њега, *онда се чврсто држати његова духа*». Нове термине треба нарочито и што је могуће прецизније објаснити.[1]

[1] Објашњења се по њему могу извести на следећи начин: а) Нови се термин може објаснити у своме тексту онде, где се први пут нађе. б) Сама реченица, у којој се неологизам најпре нађе, може бити тако састављена, да би се, прелазећи од познатога непознатоме, нови термин објаснио оним редом, којим речи једна за другом долазе, и то сасма овлаш. в) Сви неологизми, који су ушли у законик, могу се објаснити у засебном и за то одређеном делу. Тај се начин употребљава у Енглеској, о чему се можемо уверити готово из

Овом објашњењу је наш кодификатор посветио цео један део (VI), највећи део у законику, који износи пуне $^2|_5$ овога (§§ 767—1031), и који је важан нарочито за правнике (а и филологе) словенскога југа. Али се посвећење особите пажње баш овоме делу законика објашњује нарочито особитим стањем ствари у самој Црној Гори, где, као што се зна, нема стручних правника, већ закон треба да читају, примењују и објашњују лајици у најстрожијем смислу те речи. Отуд се објашњава и понављање, где је оно изгледало кодификатору неизбежним као и опширност, која стручњаку може на први поглед изгледати са свим излишном, каквом се поред осталих одликује н. пр. чл. 871. Но при суђењу о овом питању не треба изгубити из вида, да према особитим приликама Црне Горе законик не треба да буде само законик, већ у исто време и уџбеник. Г. *Ђорђевић* је већ у поменутом чланку посветио нарочиту пажњу језику у општем имовинском законику. Његово се мишљење сигурно може узети за најмеродавније од до сад изражених, с тога га ми овде и наводимо.

„Простота и напредна јасноћа стила г. Богишићевог, вели он, то је што вас плени, кад читате овај законик. Вук и Даничић доказали су нам сву лепоту и гипкост српског језика, чим се Србин доиста може поносити. Али исто тако национални српски понос распламтиће вам се, и кад ушчитате овај законик. И тако овај рад г. Богишићев је, према радовима Вуковим и Даничићевим, нужна допуна целине.... У погледу на језик можемо с

сваког броја „Parlamentary papers", а према овом угледу и у Сједињеним Северо-америчанским Државама, где о томе постоји нарочити закон. Но то је већ са свим стара пракса. У Јустинијановим Пандектама ми налазимо нарочиту главу, посвећену овом питању под насловом: *de verborum significatione.*

пуним разлогом рећи, да је овај законик надмашио све досадашње законике своје врсте. — Срам те било римски патрицију, што не знаш закона своје државе, по којима ти ваља живети и вршити своје грађанске дужности! рекао је понтифекс Сцевола Сервију Сулпицију Руфу. С обзиром на јасноћу и лепоту језика црногорског законика могао би се сваком Црногорцу сличан прекор с правом учинити, ако се не би састарао, да овај законик упозна«.

Други меродавни судија о овом питању, кн. *Војновић* (l. cit. стр. 45—46) вели, «да му (Богишићу) је био гледе тога успјех најсјајнији. Богишићу има захвалити хрватски или српски језик, да је на најтруднијему и најбогатијему пољу законарства продро до прозрачне бистрине, спојене са најтачнијом техничком сигурношћу, какву сами француски Code Napoleon пружа. ... Труд Богишићев тим је био већи и заслужнији, а по успјеху што га је постигао, драгоцјенији, што се је радило црпити, колико је год било могуће, из народа језик у дјелу, које је по својој нарави пуно апстрактних појмова«.

И ако смо ми далеко од тога, да се сматрамо у истакнутом питању меродавнијим од наведених писаца, а још мање од Богишића; и ако ми потпуно делимо њихово мишљење, да су технички називи у »општем имовинском законику« неоцењива добит како за српски и хрватски језик у опште, тако за нашу правну књижевност посебице,[1] ми ипак мислимо, да нам се неће заме-

[1] Овим поводом кн. *Војновић* (l. cit. стр. 104—106) изјављује жељу, »да би се хрватски и српски правници првом згодом прегледања својих законика, прије посаветовали уз припомоћ најотменијих филолога једнога и другога племена, како се по могућности сложити у том важном послу». То се у осталом покушавало још год. 1849. у Бечу кад је аустријско министарство правде било сазвало југославенски

рити, што ћемо се у овом погледу у неколико ограничити. По нашем мишљењу је склоп реченица у законику

одсек ширег одбора, да састави сходан правни и државнички речник за сва словенска наречја у аустријској царевини. У том су одбору поред осталих били и Вук Стефановић — Караџић, Иван Мажуранић, Божидар Петрановић и Фр. Миклошић. Плод њиховог заједничког рада била је Јуридичко-политичка терминологија за словенске језике у Аустрији (Juridisch-politische Terminologie für die slavischen Sprachen Oesterreichs. Wien 1853.), на основу које су бар у Хрватској понарођени управа и правосуђе; те се ова бар у овом обзиру избавила ланаца германизације. Ако том приликом није могло доћи до потпуног споразума између српских и хрватских правника, ипак се слога показала на тако широкој основи, да нам се нехотице намеће питање: јесмо ли му били ближе тада или сада, после 36 година? У предговору к поменутом речнику ми читамо следеће: „У опће, вели се тамо, колико је највише било могуће, држали смо се чисто пучкога и опће разумљива начина говорења, гдје смо узимали особит обзир на опаске г. Вука Ст. Караџића (*који је по свом словјенском ученом свјету познат као први језикословац нашега народа у том правцу.*) Ако за какав израз нијесмо под нипошто могли наћи сходне пучке ријечи, утјецали смо се осталим славенским нарјечима, и ако смо за то нашли какву ријеч, које је коријен разумљив и Југославенима, примили смо је, промијенивши је полаг духа *југославенског језика.* Но ако за то нијесмо нашли ни у једном словенском нарјечју сходна назначења, онда стопрам хватали смо се новоскованих ријечи, уведених већ у хрватски пословни слог. Но прије него што смо их примили, испитивали смо их точно, да ли су начињене по духу нашега језика. У противном случају биле су забачене и замијењене другим ријечима сходним овоме начелу“. Да су наши правници при стварању закона код Срба и Хрвата као и у својим списима могрили на ова упуства, онда сигурно наш стручни језик не би био пао на степен простог „посрбљавања“ и „похрваћивања“ страних речи, на ком се још и данас у главном налази, већ би ми имали прилично приуготовљену правну терминологију, а тиме би био олакшан посао и сваком новом законодавцу, па и самом г. Богишићу,

доста незгодан већ с тога, што глагол готово по правилу долази на крају, што никако не одговара духу нашег језика. Уз то се ми срећемо — и ако не много — с изразима, који нам се ипак чине натегнути, и који си-

који сигурно чини неправду Вуку, чинећи му у овом погледу извесне примедбе (в. Инокоштину), јер Вук нити је био социолог ни правник, већ прост етнограф и то из почетка овог века. —

Пошто је констатовао велики напредак, постигнут на пољу законодавства, науке и књижевности за ово последње време код Срба и Хрвата, кн. Војновић завршује „Не би била превише смиона жеља, нити превеђ тешка задаћа, да би нам се службени језик ујединио, како се без разлике државних граница ујединио у Немачкој, а би се с малим разликама ујединио и у Италији, док је још била расцијепкана у толико државица. А први би корак тому потхвату био, *да се правно-цивилна терминологија сложно уговори*, што не би било пуно тешко, кад се промисли, да је српс. грађ. законик већом страном био састављен по калупу аустријском, те му је и терминологија подобрано слична хрватском законику. Пошто се правна знаност развија и код Срба и код Хрвата, свакому пада у очи, каква би била полуга напретку јуриспруденције заједничко схваћање и изражавање знанствених појмова. А к успјеху могао би пуно допринијети имовински законик за Ц. Гору, у којему је Богишић толиком помњом и вјештином израдио јуридичке термине«.

Саопштавајући ове назоре уваженог загребачког професора, ми мислимо, да би се његов предлог могао на заједничку корист усвојити и у дело привести само заједничким радом с обе стране. Тај би посао према постојећим приликама могао узети један одбор, у ком би били представљени: краљ. академија у Београду и југославенска академија у Загребу, правни факултет беогр. Вел. Школе и загребачког свеучилишта и најпосле правничко удружење у Загребу и адвокатско у Београду. (На место последњег које је угинуло без икаквог шума, дошло би «Српско Правничко Удружење», засновано ове године, које је и иначе у свој програм унело сличан задатак. — Примедба при коректури).

гурно неће бити у стању, да продру у правни књижевни језик, и чија ће ревизија бити потребна. Они се можда и могу објаснити баш тиме, што кодификатор није био у стању, да до краја изведе свој план, по коме је о сваком правном изразу требао да се саветује са својим пријатељима, филолозима, при чему ипак морамо приметити да у томе није можда кривица до самог Богишића, већ до прилика и околности, које су биле са свим независне од њега, у које на сваки начин долази на прво место Даничићева смрт. —

ЗАКЉУЧЦИ

I

Досадашњим редовима био је задатак, да читаоца упознаду с главним особинама „општег имовинског законика“ за Црну Гору, с оним, што га чини особито важним и занимљивим не само за теоретичара, већ и за сваког правника, па и за сваког образованог члана данашњег друштва у опште. Нити смо се ми могли упуштати у потање испитивање појединих установа законика, нити је то био циљ овим редовима. Где је то ипак учињено, то је увек бивало само у општим потезима, задржавајући се само на главним и на највиднијим му карактерним знацима. Па ипак ми мислимо, да је и ово доста, те да се побуди пажња у читалаца, који у закону не виде само гвозден параграф с његовом искривљеношћу и неопредељеношћу, већ рационално и подесно мерило и целисходног регулатора друштвених одношаја, а нарочито да им се покаже, да тај тако природан задатак законодавства није ништа неостварљиво. С тога ће се писац ових редова сматрати најсрећнијим, ако они буду били у стању, да побуде његове читаоце на размишљање о истакнутим питањима, а нарочито на читање самог „општег имовинског законика за Црну Гору“.

Од свог изласка па до данас овај је законик био предмет студија и проучавања код свих образованих европских народа, о чему се читалац већ узгред могао уверити и из досадашњих редова. Ми мислимо да нећемо учинити на уштрб ни нашем српском попису нити самој ствари о којој је реч, ако овде наведемо у кратко мишљења оних писаца, чији су нам радови дошли до руку до данас. Читалац ће према тим мишљењима моћи сам судити и о оправданости и умешности нашег рада.

На крају свог изврсног чланка (l. cit. стр. 550) вели *Спасовић*: „Ја мислим, да ће се сва мишљења о „општем имовинском законику“ свести на то, *да би било врло корисно имати и црногорски законик при руци, кад се буде израђивао грађ. законик за Русију*“. Црногорски законик већу похвалу није ни ишчекивао нити му је већа могла бити учињена. — Истога мишљења је и већ поминати *Зигељ*.

Од француских писаца ми смо већ имали прилику да наведемо *Ардана* и *Дареста*. Последњи је у Француској ауторитет првог реда. Он завршује приказ законика у већ поменутом чланку (одн. брошури) следећим речима: „Ово дело служи на част како учевном правнику, који га је створио, тако и владаоцу, који је био његов покретач“.

У својој често поминатој књизи „О општем имовинском законику и важности његових основа за кодификацију у опште с примедбама о новом пројекту грађ. законика за немачко царство“, берлински судија *Дикел* је просто опијен овим закоником. Ми наводимо само једно место из његове расправе. „Богишић је створио законик, вели он (стр. 109—110) који се, поред свих обзира на најбоље постојеће законике, може сматрати за најоригиналније кодификаторско дело. Њему је пошло за руком, да многе од својих оригиналних мисли приведе

у дело, чувајући се ипак сваке лажне оригиналности; њему је пошло за руком, да сачува у животу постојеће право у народу, па ипак да уз то помогне уласку у њ европске науке и културе; он је успео, да свој законик обуче у што конкретнију и што простију одећу, па ипак да уз то у њему одржи строгу научност. С тога ће црногорски законик сигурно наићи на добар пријем како у европској правној науци, тако и код законодаваца, и ма да будућност покаже и коју слабу му страну, што је у осталом неизбежна судбина свих људских умотворина, он ће ипак заузети сигурно и угледно место међу кодификаторским радовима у Европи". — Овај овако неограничен и нимало нерезервисан суд берлинског судије мораће на сваки начин изгубити мало од свог ефекта, кад се примети, да Дикел не зна не само српски но ни један словенски језик, а у тренутку кад је он своју — иначе врло добру — расправу писао, законик — бар у целини није био још преведен ни на један од познатијих европских језика.

Кн. *Војновић* је велики обожавалац законика. Цела његова расправа се поред све њене научности може читати као панегирик патриотизма и љубави к своме народу и свему што је његово. По њему је „вјештој руци и бистрој глави кодификаторовој пошло за руком наврнути на народно стабло калем западне правне образованости са примјером, којему до сада нема пара у својој врсти, и који пред просвјећеном Европом доказује, да Славен може привести у дјело законарски похват, у којему се свјетла и западна правна образованост и народно право".

Г. *Ђорђевић* (l. cit. стр. 516) држи, да ће овим радом Богишић „извојевати себи најсветлији нимбус правничке славе, име мудра законодавца".

Ово су само неколика мишљења о законику, али она су врло важна, јер сва потичу из стручних и према томе најпозванијих пера. Ми немамо при руци реферате, који су изишли на пољском, чешком, словинском и бугарском језику, али су колико смо могли дознати, мишљења у њима изражена, у главноме слична досадашњим у својој хвали. Аустријска дневна штампа доносила је такође опширне извештаје о законику, а у овоме разуме се, стоје на првом месту српски и хрватски прекосавски листови. Њиме су се занимали: Париска академија друштвених наука (реферат г. Дареста), берлинско (Дикел) и петроградско (г-ђа Јеврејинова) правничко друштво и т. д.

II

Кад су запитали Солона: да ли је он саставио за Атињане најбоље законе? онда је овај узор законодаваца одговорио: «Најбоље међу онима, *које су они хтели примити и могли разумети*». И бар колико се нама чини, с ове тачке гледишта треба судити о свим законодавним и кодификаторским радовима. Можда је и Богишић могао створити ремек дело научности и законодавне вештине. Такво дело би му могло, по светским академијама, стећи славу и обесмртити га у науци, али оно Црној Гори и Црногорцима — нек нам се допусти тривијалан израз, не би вредело ни луле дувана. Но вештина кодификаторева и састоји се баш у томе, да он, како је већ у уводу наглашено, створи законодавно дело за један нарочити народ, за специјалну друштвену групу. А с ове тачке гледишта има да се суди и о Богишићевом раду.

„Општи имовински законик за књажевину Црну Гору“ рађен је *нарочито за Црну Гору*. Он је имао да се

бави питањима својине и обавеза сходно *нарочитим црногорским приликама*. Његова кућа, задруга, спрега и супона, и т. д. на првом су месту установе, створене или очуване и санкционисане законом *за чисто црногорске прилике*. Ма како да је питање о одношају између писаног закона и обичаја занимљиво, и ма како да га је фино Богишић разрадио, у законику оно има на првом месту црногорске прилике у виду. Изузимајући терминологију, која може узети и шири обим, све је остало у закону у главном чисто црногорско, и ми не само да за то кудимо законодавца, већ баш у томе видимо величину његовог дела. „Општи имовински законик“ је *одлично дело за Црну Гору*, и он неће изгубити од своје важности, баш и ако се покаже потреба, да се у њему у недалекој будућности штогод и измени.

Све ово треба имати нарочито на уму, кад се говори о важности овог законика за друга, а нарочито за законодавства југословенских земаља. Искушење је доиста велико, а прошлост иде такође у прилог том искушењу, да се тако угледно законодавно дело брзо усвоји и пренесе на ново, нарочито њему сродно, земљиште. То би била погрешка, која у свом замашају не би изостајала иза слепог примања аустријског грађ. законика, а можда би била још већа. Доиста, садашњи српски грађански законик дејствовао је на српски друштвени живот и на нашу породицу разоравајући; он је у томе ишао у неколико с духом времена и *само подржавао* развитак индивидуализма; усвојив слепо „општи имовински законик“, онако од корица до корица, значило би са свим заборавити наш живот од пуних педесет година и са свим се испречити на пут његовом природном развијању. За друштвени живот се никад не може рећи, да ће „тећи вода куд је текла“. Јаком галванском струјом ви можете за тренут оживети жабу, али је то само при-

видан живот. Но ако се покуша, да се помоћу научености оживи каква правна установа, која је по својој унутрашњој изнурености готова да пропадне и ишчезне, онда се од таквог покушаја не може очекивати ништа паметно. Таква установа не може оживети на дуго време; она ће бити на терет и штету народу, а моћи ће бити од користи једино — адвокатима.

Још једном: Општи имовински законик је извршено дело. Оно треба да служи законодавцу у Србији, и у осталим земљама словенског југа, као углед увиђавности, оригиналности и марљивости. Наш законодавац га може узети за углед и што се тиче система и језика, али он не сме из њега преписати ни једно наређење, па ма какво оно ђенијално било. За сваку установу и за сваки законски члан треба проучавати нарочите прилике у Србији, и према њима стварати закон. А само при таквом поступању ће се такав закон моћи упоредити с „општим имовинским закоником", и што је још главније и много претежније: само тако израђен законик ће моћи бити добар за Србију.

31 — XII.-1889.
Лондон.

Др. Мил. Р. Веснић.

КРАЉЕВСКО-СРПСКА

ВЕЛИКА ШКОЛА

ЗА ПЕДЕСЕТ ЊЕНИХ ГОДИНА

ГОВОРИО

У СВЕЧАНОЈ СЕДНИЦИ АКАДЕМИЈСКОГ САВЕТА 4. СЕПТЕМБРА 1889. ГОДИНЕ

РЕКТОР И ПРОФ. ВЕЛ. ШКОЛЕ

СВЕТ. НИКОЛАЈЕВИЋ.

Прошле јесени навршило се педесет година како је установљена Велика Школа, и Савет Академијски, покренут осећајима, какви се намећу на крају једне тако дуге и заокругљене епохе у развићу највишег земаљског просветног завода, решио је, да на данашњи дан прослави, свечаном седницом, њену педесетогодишњицу; а мени је уступљена часна дужност да на овој свечаности говорим; и дата ми прилика, да пред овако лепим и просвећеним скупом изнесем неколике мисли о школи, којом, по поверењу својих поштованих другова, управљам ове, њене педесете године.

Велика је Школа основана у исто време, кад је полаган темељ државноме животу Краљевине Србије, и они, што су је основали, везали су за њу многе велике и патриотске желе. Људи из 1838 год. очекивали су од Велике Школе, да она спрема Држави образоване и стручне

чиновнике у каквим је онда била велика потреба; а после, да спрема добре раднике за научне и књижевне послове; да распростире по народу светлост и просвету;[1] да помаже утврђивању чедности и лепих народских врлина, којима је, како се чинило Шумадинцима оног доба, а особено кнезу Милошу, претила велика опасност од судара с погледима и навикама, унашаним споља.

Тој важној и великој задаћи одређеној јој при њеном постанку, а нешто суженој у току времена, служила је Велика Школа педесет година.

За све то време, она је, скоро једина, давала најважнију умну снагу, потребну Држави за њен опстанак, а Народу за његово напредовање; те се с правом може очекивати, да се њој призна један део заслуге за оно, што у нашем културном и политичком животу има вредног хвале, као што мора *она* понети и велики део одговорности, ако се налази, да Краљевина Србија за педесет година није напредовала онолико, колико је напредовати могла; ако се налази, да наша Отаџбина у питању образованости, књижевности, утврђења правде и безбедности, јавне моралности, установа хуманих, богаства народног и државног, не стоји онако, како би требало да стоји држава народа разборитог, који живи у слободи и има педесет година своју Велику Школу.

Како је Велика Школа одговарала, збиља великом задатку, у првој половини свог првог столећа; да ли је њен утицај, као једне важне културне установе, на живот народа био довољно снажан и добротворан? Да ли се могло од ње надати чему вишем и бољем? То су питања, на која се може различно одговарати. Али је једно јасно; да је успех Велике Школе могао бити само она-

[1] Види 46, бр. «Српских Новина» од 1838. год.

кав, какав су јој одређивали њено уређење, њене наставничке снаге и пажња поклањата јој од стране државе.

Свакако у историји наше Велике Школе биће највише објашњења за оне, који нису задовољни с њеним прошлим радом, као што ту има и одговора за оне, који би јој желели, да њен рад буде обилнији а њен утицај на културни живот нашег народа јачи и бољи.

За то ћу молити, да уђемо мало у историју наше школе. То ће нам бити корисно и за то, што ћемо тако добити прилике да по којем вредном раднику на Великој Школи, из прошлости, одамо заслужену пошту.

Ја ћу бити кратак, и задржаћу се само на главнијим моментима у педесетогодишњем животу наше школе.

Постанак Велике Школе изазвала је, на првом месту, потреба Државе да има образованих чиновника, нарочито судских и просветних. Та се потреба особито живо осетила кад су Србији, после Адријанопољског мира (1829 год.), призната права на независну унутарњу управу и њено самостално судство.

Истина, у Србију је, још из раније, прелазило из Војводине доста људи с извесним образовањем; а после 1830 год. настала је, као што причају савременици,[1] права навала с те стране. Али изузев неколико доиста образованих људи из преко Саве који су се у оним тешким данима нашли на услузи Србији и њеноме владаоцу, и умели својим радом заслужити пошту код савременика и код доцнијих нараштаја, ти дошљаци, својим полутанским образовањем, својим лаким животом и навикама, а нешто ваљда и претераним за оно време пожудама за унутарњом слободом, више су штете него добра чинили својој новој отаџбини. То је увиђао кнез Милош, и колико му је год времена давала ондашња борба с опозицијом, која је

[1] Види Кунибертове мемоаре.

тражила ограничење његове власти и установлење држ савета (1830—39 год.) он је смишљао како ће се отрести дошљака, и како ће спремити чиновнике и судије од синова своје земље.

Вук Караџић му је световао, још 1820 године, да отвори једну школу у којој би могло учити 15—20 ђака историју, граматику, земљопис, рачунање и законе; али је истом 1830 год. дозват, опет по Вуковој препоруци, Исајиловић, професор учитељске школе у Сомбору, да отвори прву гимназију у Србији. Та је гимназија отворена у Београду, одакле је заједно с њеним управником премештена, крајем 1833 год. у Крагујевац.

Доцније, по савету Вуковом отворено је неколико таквих школа; и Вук је био први (год. 1832.), а после њега Хаџић (1837.) који су световали Милошу да оснује и једну школу за више образовање, и да позове за то учевне људе из Војводине.

1838 год. Србија је имала до 80 основних школа, три гимназије, једну богословију (од 1836 год.) с три разреда, уређену врло добро заузимањем наученог и вредног митрополита Петра; имала је директора основних школа (од 1836.) и министра просвете у лицу Тенке Стефановића (по Сретенском уставу од 1835.), своју државну штампарију, у којој је печатано дотле 8 књижица (4 буквара) и своје «Српске Новине« (од 1834.). Те године у Јуну месецу Кнез Милош саопштава своме министру просвете да је намеран гимназију крагујевачку «узвисити на Лицеј» и заповеда му, да нађе два професора, од којих ће један бити и управник Лицеја а, један од њих инжињер по струци.

У архиви мин. спољних послова налази се под Бр. 1866, 1838 године, нешто од преписке, коју је 1838 год. министарство просвете водило с неколико учених људи из Војводине, преговарајући с њима да дођу у Србију за професоре Лицеја. Из те преписке види се, да је

најпре нуђено Јакову Гершићу, директору карловачке гимназије, да се прими једне катедре у „философским класама новога Лицеја“ а и „ректорства“ у тој школи, с платом годишњом од 1200 форината и 200 форината ректорског додатка. За Гершићем, који је својим школским радом и класичком образованошћу био чувен, нуђено је исто под истим условима професору карловачком Лазићу, највећем ондашњем српском научењаку и природњаку. У писму упућеном из министарства просвете Гершићу напомиње се, да ће 1. Октобра те 1838 год. Лицеј почети радити. Но ни Гершић ни Лазић нису се одазвали понуди. У исто време, кад и они, понуђен је био да се прими професуре за катедру Математике, Практичне геометрије и вештачког цртања, и то на сву прилику по савету Хаџићевом, Атанасије Николић, који је у то време био у служби код Чарнојевића, у Арадској вармеђи. Николић је прешао у Србију истом у лето 1839; а под јесен, те године, постављен је за ректора и професора Лицеја у ком су, међу тим, у првој његовој години (Окт. 1838—39) учила два професора узета из других звања, по потреби, Петар Радовановић и Атанасије Теодоровић.[1]

1839 год. Лицеј је имао један разред *философије*; 1839 два разреда. 1841 заведен је први разред *права*, 1843 други разред. Предмети учени били су: *философија* у свим њеним деловима, Општа историја, Математика, Природно право, Статистика Европе, Вештачко цртање, Немачки језик, Елементи француског језика, Тумачење евангелија, Физика и Практична геометрија (од Окт. 1839 год.), Архитектура (од 1841.), Политичке науке (од 1842). Професори су били: Ат. Николић (од 1839.), архимандрит, доцније епископ, Гаврило (од 1839.), Исидор

[1] Њих су у току те саме године заменили К. Бранковић и Исидор Стојановић.

Стојановић (од 1838), Коста Бранковић (од 1838), Алексије Околски (од 1839.), Јован Ст. Поповић (од 1840), Игњат Станимировић (од 1840), Јован Рајић (од 1840), Сава Јовановић (од 1840), Ђорђе Мушицки (од 1840, на место Арнота који је умр'о), Сергије Николић (од 1842), Ђорђе Петровић (од 1842), Сима Прица (од 1842), Др. Јанко Шафарик (од 1843.), Максим Симоновић (од 1843) Арх. Сава (од 1844.).

За све ове прве наставнике Лицеја може се рећи, да су били људи лепог образовања. Већина од њих били су доктори философије и права с пештанског универзитета. Неки су између њих песничким радовима већ пре доласка у Србију стекли нешто гласа као н. пр. Ат. Николић, Јован С. Поповић, Јован Рајић; а неки ће доцније по нешто урадити на пољу школске књижевности; али ни за једног се не може рећи, осем можда за Макс. Симоновића, да је био човек стручног образовања. Сви су они били доста познати с писцима и песницима класичких народа; сматрали су да се образованост састоји у знању правила реторике, поетике и дефиниција из наука философских; да је важнија задаћа школе да васпита него да образује. У својим предавањима држали су се немачких школских књига, из којих су скомрачне изводе диктовали својим слушаоцима на језику још пуном славено-српских речи, а у стилу за какав је требало специјална објашњења, тако да је 1844. год. министарство просвете нашло за потребно препоручити професорима Лицеја да сами уче језик српски и на чистијим језику предају. Један професор је предавао више предмета. Један Атан. Николић имао је да спрема сам самцит инжињере Држави. У рукама једног или двојице професора било је образовање будућих судија и државника. У називима предмета који су прописани решењем министарским од 26. Септембра 1838. да се предају, и који су доцније указима додавани, једва су се могле познати оне науке које су под тим именима а

у оно доба на туђим вишим школама предаване и изучаване.

Не треба ни да спомињем, да у Крагујевцу није било ничег што би давало пострека професорима и ђацима. Никакве књижнице, никакве збирке још није било. Ако је професорима пало на памет да набаве какво издање Шилера или Гетеа, морао је најпре академиски савет донети решење, па се после писати молба попечитељству. Школа је била сабијена прве године, у једну ниску и мрачну собу; а друге године, у две собе у једној другој кући, опет неудесне. Ђаци су из гимназије долазили сасма неспремни за слушање и онаквих лекција какве су у Лицеју, и били су пука сиротиња, тако, да је држава, у првој години, морала давати месечно, из почетка 130 а после 530 (1842) талира благодеања, на 25—30 ђака.

Јадни професори жудели су за Београдом где се могло боље живети и где је било бољих прилика за њих и за ђаке; за то су писали молбе министарству у којима су наводили све разлоге какви се навести могли за премештај. Између других разлога наводили су и тај, што је у Београду штампарија, те би им било удесно да пишу и печатају књиге; што у Београду има образованог света у чијем се друштву човек може чему научити; и што тамо има више срестава (књига) да професори одговоре жељи министровој, саопштеној им, званично, да пишу у «Српским Новинама» и њиховом додатку »Подунавци» и т. д.

1840|1. год по свршетку школског рада, пресели се збиља и Лицеј у Београд за другим вишим надлештвима која су неколико месеца раније пресељена, и буде смештен у једну кућицу општинску до садање »Читаонице« одакле је 1844 премештен у бив. конак кнеза Милоша; ону кућу, у којој је данас касациони суд.

1844 год. 22. Септембра, изашао је закон о уређењу јавне наставе, који обухвата и Лицеј или »Велику

Школу“ (Велико училиште). Главније тачке тог врло непотпуног закона јесу ове: Велика Школа има два оделења, *Философско* и *Правословно*. За професоре се бирају и постављају људи, који се како наукама и способностима тако и добрим наравима и примерним владањем стикују. Професора има 9. Четири за философско оделење а три за правничко; и још, један професор за веру и канонско право, а један за француски језик. Ректор се бира у савету проф. на свршетку сваке године, и има 100 талира додатка. Ректор, осим других дужности какве му као старешини завода долазе, има да заседава на испитима ђака место изасланика министрових који су до тог времена на испитима заседавали. Тим законом укинуте су батине на Вел. Школи. Министарство одређује које ће предмете који професор предавати; оно прописује и програм (систему) предавања свакоме професору. Професори су дужни израдити своје предмете за штампу. Поред Ректора бира се сваке године и један „деловодитељ“ који ће записке седница водити и библиотеком Лицеја руковати.

Тај закон утврђује и распоред предмета по отсецима и класама (годинама); и у том распореду ми видимо неколико нових предмета, *Естетику* и *Општу Филологију, Историју Срба, Филологију славенску с погледом на естетику, Вишу математику* (у философском отсеку); *Канонско право источне цркве, Јавно право Србије; Јавно право народа.* За неке од ових предмета биће истом доцније постављени наставници.

Од 1848 настаје живљи покрет у свеколиком раду просветном у Србији. Одушевлење оних година борбе за слободу и права народња прешло је и на школе, професоре и ђаке, учене људе и књижевност. Свуда, и на сваком пољу, настаје неки младалачки полет, пун наде и поуздања. У књижевности српској класицизам је капитулисао. Остао је још Светић, последњи његов борац. У питању

језика, већ и Српско Учено Друштво поклонило се пред Вуком, и моли (5. Новембра 1848 године) Владу, да укине уредбу кнеза Милоша од 1832 године, која прописује каквим ће словима смети државна штампара печатати списе; и тражи дозволу за употребу новог правописа, а „у име слободног развитка и већег напретка наше књижевности". У реформама школским почиње се од стране државе више бриге водити о *народним потребама* и више трошити на школе. За нашу Велику Школу особита је срећа била, што су се тада почели враћати с универзитета западних први државни питомци; они су донели на катедре нашег највишег просветног завода и више љубави за науку, и бољих и ширих погледа на њу. Они су истом унели у школу говор на место диктовања; а с говором ушле су у употребу катедре место равног стола. Добри наш учитељ и професор Бранковић вели, у беседи коју је говорио на прослави двадесетопетогодишњице Вел. Школе, да је и то заслуга младих саотачаственика, који су тада дошли с наука, из страних земаља, „што је покренута већа пажљивост владе" на највишу земаљску школу, јер су они умели и могли на Владу утицати".[1]

Као доказе те веће пажње поклањате од стране државе вишем образовању и Великој Школи, у тим годинама, навешћу: Указ, којим се тражи, да сви професори спреме предмете своје за штампу; и одређује Учено друштво да оцењује вредност тих списа.[2] Указ, којим се правни отсек диже на три године; даје му се још једна катедра, и прописују још предмети ови: *Јустинијанове институције*, скраћена *Јустинијанова Пандекта*, *Право административно или Наука о управи државној*.[3] Указ, којим се поставља про-

[1] Беседа К. Бранковића 1863. год.

[2] Од 3. Септембра 1848. год.

[3] Од 4. Фебруара 1849. год.

фесор за Историју народа и књижевности српске.[1] Дозволење Височајше[2] по ком је колегијум проф Вел. Школе могао послати једног преставника свог на Народну Скупштину држану у Крагујевцу 1848. Тај преставник био је Исидор Стојановић; и он је тамо покренуо с успехом питање о повишењу плате професорске. Као знак оног времена споменућу и то, да је савет професорски 1850 год., на предлог свог младог друга Дим. Матића, молио владу, да изради код Аустрије признање компетентности српскоме Лицеју, како би се и млади Срби из суседне монархије могли на њему учити.

Но како је прави напредак школе могао доћи само од људи који су у њој радили, то треба, пре свега, с хвалом забележити, да су и Влада српска оног времена и Вел. Школа биле врло срећне у избору нових наставничких снага. Од 1848 год. ми већ почињемо на Вел. Школи сретати људе, који се убрзо истичу на глас као отлични професори, а доцније као изврсни писци и мудри државници. Тако је *Е. Јосимовић* дошао за професора математике 1846; *Коста Цукић* 31. Јуна 1848 (остао у школи до 17 Августа 1851.) за професора народне економије; *Димитрије Матић* 30. Јула 1848. (остао у школи до 14. Августа 1851.) за професора грађ. закона и судског поступка; *Ђорђе Ценић*, 12 Нове. 1850 за криминално право и судски поступак; *Вук Маринковић*, 7. Јула 1849. за катедру физике (остао у школи до смрти 1859.); *Рајко Лешјанин*, 30 Јула 1850. год. за римско, а од 1853 за криминално право (остао је у школи до 26. Јануара 1856); *Алекса Вукомановић*, од 11 Јануара 1852 год. за Историју српског народа и

[1] Од 18. Декембра 1851. год.

[2] Од 9. Јуна 1848. год.

[3] Од 29. Новембра 1852. год.

[4] Уредба којом се одређују периодичне повишице у плаћању професора, од 20. Октобра 1851 год.

књижевности (остао професор до своје смрти); *Владимир Јакшић* од Фебруара 1852 год. за Економију и Финансију (остао у школи до 1862 год.).

Не могу пропустити, а да овом приликом не искажем сажалење што су неколико од тих људи као: Цукић, Матић, Ценић, Јосимовић (отишао за проф. у војну академију) Рајко Лешјанин, после њиховог кратког а успешног рада, одазвани, на штету школе, у друга звања државна, и остављено да Вел. Школа бар с неким катедрама подуже времена рамње. Бавлење њихово на Вел. Школи оставило је лепу успомену на време којим се Велика Школа и њен правни факултет дуго поносили. Но Велика Школа, у то време, имала је и својих других невоља које су јој рâд кочиле. Осем тога што је философски отсек, по наукама што су се у њему училе још једнако могао давати својим питомцима само нешто општег, за живот некорисног образовања; што се у распореду његових предмета не виде још неке врло важне науке, као н. пр. природне науке; велика је штета долазила школи што је министарство просвете, у ког је по закону од 1845 год. била власт да распоређује предмете на поједине наставнике, сваки час мењало распоред предмета; те тако, не само да је на поједине наставнике долазила често по цела група наука да је на школи обрађује; него ни један наставник није могао бити уверен, да ће науке своје дуго задржати, и да му неће министар првом приликом њему омиљен предмет истргнути из руку, и натурити коју другу науку на коју ни мислио није.

У овом погледу, у време које је пред нама, особито су несрећни били наши професори из Војводине. Да се уступе катедре Шумадинцима, или као што их добри Бранковић зове «младим саотачаственицима» које су они волели, јадни Сергије Николић и Станимировић добијали

су сваки час друге предмете да предају. На научним срествима школа је била још увек врло оскудна. У једном инвентару инструмената физичког и инжињерског кабинета, из 1845 год., нашао сам поред метала, лопата, светњака и клупа школских, забележено две три справе за изазивање електрицитета, и два три модела од шмрка, један мали микроскоп, једну ливелу, једну бусолу, један ланац за мерење, два шестара и неколико мотака. У углу собе где су те ствари чуване, била је и једна гомила стена, нешто одређених нешто неодређених, што је барон Хердер на свом путу по Србији скупио и Вел. Школа из министарства финансије 1844. год. добила. То ће бити цео геолошки материјал што ће Панчић доцније затећи у школи. Са школском библиотеком стајало је боље. Деловодитељ је по закону њом управљао, и 1850 године имала је она 552 дела — 927 свезака.

Ми смо дошли пред 1853 годину, која у опште за школе у Србији па и за Вел. Школу има важности. Указом од 16. Јануара 1853 год. постављен је »Главни Иншпектор школа»[1] коме је, једним другим указом[2] из исте године одређена дужност. Он је имао да води непосредан надзор над свима земаљским вишим и нижим школама. Старешине свих завода, па и Лицеја, потчињени су њему. Он је посредник између министарства просвете и свих завода школских. Најважнија дужност Иншпекторова била је да се брине о вишим школама, најпре о Лицеју. Он је могао, по свом нахођењу потребе преседавати у академијским седницама Лицеја; а био је дужан да посећује предавања професора. У свима питањима унутарњег школ ског рада, Лицеј се морао обраћати само иншпектору.

Иншпектор се бринуо о људима, који би могли на

[1] Зборник зак. VII.

[2] Од 17. 1853.

катедре Велике Школе доћи; и предлагао их је Министру просвете. Он је председавао и у Школској комисији која је установљена јула 1845 год.

То важно место заузео је Платон Симоновић, који је дозван из Русије, где је некад био надзорник школа у неком срезу. Тај човек је био малог образовања; по нарави суров, и од главе до пете тип бирократе какав романсијери руски радо описују. Нити је његово место било потребно, нити је каквог великог добра просвети српској донео. У својим наредбама и пословима он је силазио, врло често, до смешних и досадних ситница, као кад је н. пр. прописивао како ће се професори и ђаци Вел. Школе бријати, или кад је заповедао школским послужитељима да бележе како професори долазе на часове итд. На том месту остао је Симоновић док оно у Октобру 1855 није укинуто.

Међу тим се закон о уређењу лицеја од 15 Септембра 1853[1] може сматрати као напредак према уређењу од 1844. године. Истина Лицеј, ни сад, нема никакве више ни шире задаће осем да спрема чиновнике Држави (§ 1) али се у њему заводи поред правног отсека једно *одељење за науке природне и техничке* на место философског отсека који сад постаје, под именом «Општег одељења», нека врста приправног курса, кроз који су морали проћи ђаци и једног и другог факултета; уводи се неколико нових предмета у том новом отсеку, као: *Физичка географија* и *Метеорологија*, *Јестаствена историја*, *Минералогија* с *Геогнозијом*, *Ботаника*, *Зоологија*, *Хемија*, *Технологија*, *Агрономија*; и школа добија нешто више, за бољи њен развитак, потребне автономије.

Сад је прешло на Велику Школу спремање и инжињера, за које је, од 19 Јуна 1846, постајала једна привремена инжињерска школа при министарству уну-

[1] Зборник закона и уредаба VII.

трашњих дела.[2] Главније су одредбе овог закона, осем реченог, још ове: Ректора бирају професори на три године. Одређује се у Савету акаемијском, анзбором, један професор за книжничара, с додатком 50 талира годишње. Савет професорски даје мишљење о кандидатима за професуре у Лицеју. Савет професорски сам брине се о набавци научних срестава за школу, и располаже сумама буџетом одређеним на то. Он предлаже министарству сиромашне а отличне ђаке за благодеање. Његова је дужност да размишља о начинима и срествима како се настава великошколска може поправити. Он оцењује документа кандидата за професуре у гимназијама и трговачкој школи. Ученици су морали сваке пола године радити по један саставак из наука што су слушали. У почетку сваке године давата је трећегодишњим ученицима по једна научна тема на израду. Те теме предлагали су професори редом, а савет их је бирао. Ученици, који су похвално какву тему израдили, награђивани су сребрном медаљом. Испити ученика држани су један пут у години, у месецу Јуну. Испити су били по листама које су ученици извлачили.

При Лицеју налазе се библиотека, физички кабинет, хемијска лабараторија, минералошки, зоолошки и ботанички кабинет, технолошки кабинет, и збирка махина и модела за примењену математику. Буџет је одређивао на библиотеку и све кабинете 800 талира годишње. Кабинетима управљају, у договору са саветом, професори дотичних наука. Ну колико овај закон уноси добрих новина у уређење Лицеја, њиме није могла бити уклоњена једна од најглавнијих сметања напретку и озбиљски научном раду на највишем просветном заводу. Професора је било (свега 14) мало, и они су остали претоварени учебним предметима. Тако се н. пр. самим тим законом

[2] Зборник III.

утврђује, да један професор држи лекције из Психологије, Логике и Педагогије; један, из Римског права и Криминалног права; један из Административног, Међународног права и Јавног права Србије; један, из Физике, Физичке географије и Метереологије; један из Зоологије, Минералогије, Ботанике и Агрономије; један из Више математике, Практичне геометрије, Механике и Грађанске архитектуре. Додати треба, да је по том закону један професор морао (под именом суплента) заступати другог професора, ако болешћу или каким послом буде спречен да држи лекције. И то се врло често дешавало. Које за то, а које што је Лицеј имао врло малу суму за набавку научних срестава, рад његов није много унапређен. Особито отсек за природне науке није се реформама од 1853 год. могао испети на висину свог позива; те је нешто за то, а нешто због тога што је ученицима правног отсека стајала отворена шира каријера, имао врло мало ђака.

У тим тако тешким приликама Велике Школе, ми се морамо са захвалношћу сетити оних њених светлих преставника, који се у том времену, до 1863 год., кад ће изаћи други закон о уређењу Вел. Школе, неуморно трудили, да бар неке науке одрже на лепој висини; да прикупе збирке научне; да улију бар по којем ученику љубави за самостално стручно образовање како на Вел. Школи нису могли лако добити. У Велику су школу, у тим годинама, дошли за наставнике: *Панчић*, у јесен 1853 год. за Јестаственицу (остао до смрти, 1887). *Рашковић* за професора Хемије и Технологије Септ. 1853. *Никола Крстић*, за професора Енциклопедије и Историје права, 10. Септ. 1853 (остао до 19. Априла 1862 год.). *Цукић* је враћен за проф. државне Економије и Финансије, 12 Декембра 1853. (и остао у Вел. Школи до 28. Јан. 1856). *Стојан Вељковић*, за проф. Римског и Криминалног права,

14. Фебруара 1856., (и остао у школи до 27 Јан. 1864) *Милован Јанковић*, за катедру коју је Цукић имао, 18. Фебруара 1856 (и остао проф. до 1858). *К. Јовановић* 6. Окт. 1858 за Екон. и Финансију (остао до 14. Нов. 1862). *Даничић*, 26. Дек. 1859 на место Вукомановића који је умр'о у Октобру те године (остао у школи до Јан. 1865.). *Панта Срећковић*, Септембра 1859. за катедру Историје опште и српске, коју је дотле држао *Јанко Шафарик* од Јула 1840 год. Шафарик је сад добио да предаје Физику, која је 1859. остала упражњена смрћу вредног и за нашу школу заслужног Вука Маринковића. *Стојан Марковић*, за проф. Енциклопедије права и Законознања, Октобра 1862. *Алковић*, за проф. Физике (која није имала наставника од 1861 год., кад је Шафарик постао библиотекар Народне Библиотеке), Новембра 1862. *Д. Нешић* 1. Новембра 1862. за професора више и ниже Математике

Брига свих тих људи и њихових старијих колега, Бранковића, Вука Маринковића, Сергија Николића и Станимировића, била је управљена на то, да се махне Вел. Школе поправе. На првом месту тражили су, и то често, од министарства, да се науке изодвајају и да се више професора постави; да се школа боље преуреди и снабде снагама и срествима како ће моћи спремати, не само чиновнике Држави, него и раднике науци; тражили су да се одреде буџетом већа средства за кабинете и лабараторије. У давању тема ђацима професори су вазда имали на уму, да се ђацима омили озбиљан научан рад и изучавање домовине. Ја ћу, на дохват, узети из школских записника, за пример једну или две теме какаве су ђаци израђивали. 1854. год. у Јуну месецу, професор Вукомановић предлаже савету професорском три теме за ђаке, из Историје српске књижевности, и савет усваја тему која гласи: „Рајић и његове заслуге за историју и

књижевност српску у опште. а) живот његов; б) његова књижевна радња с прегледом и оценом његових списа, колико је могуће потпуније; в) општи дух времена за његова живота и колико је он у своме раду од овога зависио». Ако се не варам, и ове, 1889 год. дата је од професора српске историје та иста тема, само са нешто мањим захтевањем, ђацима који мисле конкурисати за награду Краља Милана. У седници савета професорског од 17 Маја 1854 год. професор Станимировић предложио је три теме, од којих је савет изабрао ову: «Каква разлика постоји између државине, притежања и сопствености; како се притежање у сопственост претворити може; шта има сопственик да против притежаоца открије и докаже; како ли се овај противу онога бранити може; и у којим је предметима код нас сопственик законом ограничен?» У седници академијског савета од 14. Декембра 1862 год. између три теме које је проф. Панчић изнео на избор, усвојена је ова: „Објаснити минералошке и геолошке одношаје у Србији у колико су они познати из списа Буеа, Хердера, и из лицејских збирака«. Пред исту седницу проф. Даничић је изнео три теме:

1. Илијада и Одисија, народне песме грчке.

2. Радња књижевна Вука С. Караџића, шта је у историји књижевности српске.

3. Језик српски по гласу ђ и ћ најстарији између језика словенских». Збор професорски изабрао је другу тему.

С доласком у Вел. Школу Панчића и Рашковића 1853, отпочето је прикупљање материјала за кабинете јестественичке; а у физички кабинет почео је Вук Маринковић, још из раниіе, у колико му је дозвољава мала сума каква је за те ствари стајала Вел. Школи на располежењу, уносити по нешто. Заузимањем њиховим добивено је од министарства 1855 год., поред утврђене буџетске суме од

500 талира за књиге и научна средства на Великој Школи, још 6200 форината аустр. вредности, за набавку најпотребнијих ствари кабинетима, физичком, математичком, јестественичком, и хемијској лабораторији. Први материјал јестественичког кабинета састајао је се из збирке стена што је прикупио Хердер на свом путу по Србији; из збирке прикупљане од дужег времена у Војној болници, која је на захтевање савета академијског пренета у Вел. Школу 1854 год; и из нешто приморских зоолошких објеката, које је Вел. Школи, на молбу Панчићеву, дошиљао К. Николајевић, српски посланик у Цариграду, Геолошки одељак јестественичког кабинета већ је 1862 године био толико богат на примерцима из Србије, да се могло дати ђацима да опишу «минералошке и геолошке одношаје Србије на основу збирке кабинета Лицејског». За овај кабинет, поред Панчића, има заслуге и професор Рашковић. Он је 1857 године био одређен од Државе да у време ферија летњих испита минералне воде у Србији; а тај посао одвео га је изучавању геолошких прилика наше земље. Он се до смрти своје најрадије занимао хемијским испитивањем рудних стена.

Као што је споменуто, професори Лицеја тражили су често, у тим годинама, да се Лицеј друкчије и боље уреди; и 1863 год. израђиван је у колегији професора, четири месеца, пројекат за ново устројство школе. Најпрэ су отсеци Лицеја поднели мишљења и предлоге о том шта је требало у нову организацију Вел. Школе унети. Пошто се у неколико седница о том дебатовало, изабран је ректор Бранковић да изради пројекат на основу саслушаних и обележених мишљења. Бранковићев пројекат је, после, претресан тачку потачку. При питању како ће се звати највиша српска школа, било је бурног говора. Већина је хтела, и решила, да се највиша школа зове *Универзитет*. Вељковић је желео да се зове *Мајор-Мишин*

Универзитет, јер је велики патриота, тада, већ био уступио своју палату за смештај Вел. Школе. Даничић је тада изјавио, да жели, да се забележи, како је од три гласа што су пала противу назива «Универзитет», један био његов. Претрес пројекта био је довршен у Јуну месецу, и одмах је послат министарству с примедбом, ако министарство не би могло усвојити све што је у пројекту, оно да усвоји бар оно, што је тамо предложено о техничком факултету.

Нешто од тог пројекта ушло је у „*Закон о устројству Велике Школе или Академије*» од 24. Септембра 1863. који је, са доцнијим изменама и допунама, остао у важности до данас. По њему је Велика Школа *Завод за више и стручно образовање.* У њој има три факултета: философски, технички и правни. Курс философског факултета траје 3, а курс друга два факултета по 4 године. Курс се дели на два семестра. Академијски савет води старање о свему што школу унапредити може: он израђује програме за предавања, располаже сумама одређиваним буџетом на кабинете; одређује распоред испитима, бира декана, распоређује благодеање ђацима, даје министру мишљење о кандидатима за професоре и *супленте.* Ректора поставља владалац на предлог министра. Министар може поставити и *доценте*[1] за предавање наука, вештина и језика. Испити се држе на крају семестара. 1864 год. (Марта месеца) додата је том закону одредба *о хонорарним професорима,* која је 1868 допуњена.

Да не застајемо на том, што је овим устројством од 1863 год. одузето Вел. Школи, без икаква разлога, њено право које је од свог постанка имала, да сама бира свог ректора, и тим јој њена автономија на штету напретка школског ограничена; у њему је било других врло ве-

[1] Марта 1864. штампана су правила за доцентска предавања.

ликих недостатака и празнина. Њиме није одређено, какве се способности траже за наставнике Велике Школе. Распоред предмета, утврђен чланом 4, ишао је на то, да ђацима у свима факултетима добави више неког општег него стручног образовања, и потирао је оно, што је првом тачком истакнуто као задатак школе. Сваки је факултет имао по неколико предмета за опште образовање, а ни један није имао све, ни најнужније, предмете за стручно образовање ђака. Међу наукама прописаним не налазимо више Немачког језика, Науке хришћанске, Естетике, Енциклопедије права и Историје права, Физичке географије и Метерологије, Архитектуре, Науке о трговини с књиговодством, Педагогије; а налазимо катедре за *Читање латинских и францеских класика* (у философском факултету) од чега ђаци нису могли имати никакве користи, јер су на Велику Школу долазили без знања језика чије би класике требало да слушају. У техничком факултету налазимо унешену науку *о Грађевини на суву и на води*, У правни факултет је узета као нов предмет *Судска медицина*. Кад се овоме, што рекох, дода, да је по закону о хонорарним професорима министар могао давати, сâм, без питања савета академијског, поједине катедре предмета важних за стручно образовање, људима који су у другим државним дужностима били и никад онолико ни времена ни љубави за науку нису могли имати колико то захтевају школа, катедра и наука сама; и да је министар, збиља, често тако радио; кад се дода, да су наставници Велике Школе, и после овог устројства, остали претоварени многим предметима; да буџети годишњи нису давали веће суме за књиге и научна средства него што се имало од пређе; онда се може с правом рећи, да је закон од 1863 год. много назаднији од оног из 1853; и да Вел. Школа са таквим уређењем није могла ни издалека одговорити позиву своме. За то су на скоро после узакоњеног тог

устројства Вел. Школе, почеле преставке савета академијског Министру да се оно измени и да се буџет школски увећа.

У записницима Вел. Школе нашао сам, да се већ од 1866 год. почела у седницама академијским водити реч о реформама какве би требало у школи предузети. У седници од 4 Маја 1868 године решено је, на предлог ректора Марковића, да се преставе министру све махне саданњег уређења школе и да се изради пројекат за преустројство који ће министру бити предложен. Пројекат је израђен и претресан у седници од 1 Јула те године, а у спроводном писму ректора којим је тај пројекат послат министру, набрајају се све рђаве стране устројства од 1863. год. и износе оскудице Вел. Школе какве је практика од неколико година показала. У своме писму вели ректор „Садашњи технички факултет не може по свом уређењу стручно да спреми своје слушаоце ни у једној грани техничких наука. Он не одговара ни циљи којој је намењен, ни потребама наше земље». У главном не каже се тамо ништа боље ни за друге факултете. Жалосна исповест на крају 30 година од кад Велика Школа постоји! Тај пројекат Савета академијског, и ако његов одељак о установљењу једне *државничке школе* уз правну школу, по моме мишљењу, није могао бити поткрепљен великим разлозима, — био је у главном добар. Њиме би се најважније оскудице Велике Школе збиља поправиле. При изради овог пројекта ишло се на то, да српска Велика Школа постане, да употребим речи ондашњег ректора, „Престоница наукама, како у свеколиком Српству тако и у целом Југословенству»; да она даје стручну спрему младићима потребну им за живот; да спрема људе за науку и књижевност. Према такој задаћи, на Великој Школи би требало, по том пројекту, уредити четири школе (факултета) *философску, правничку, државничку*

и техничку, којима би се могла додати и *богословска*, а кад временом буде могућно, и *лекарска*. Ђаци философског факултета имали би да бирају групе наука сродних, из којих би се спремали и испит полагали. Група природно-математичких наука метнута је у технички факултет. Технички факултет, због још недовољног броја катедара, умних снага и састава, имао би да остане само *школа за сарему инжињера*; док држава не буде у стању да поред ове заведе техничку школу за грађевине. У правном факултету имало би да се заведу нове катедре за *Енциклопедију права*, *Општу историју права*, *Историју словенских права* и за *Политику* као науку о држави. У философском факултету имало би да се отвори катедра за *Историју уметности*, *Грчки језик и старине*; Историја словена и њихове књижевности подељена је, по том пројекту, на две групе. У једну би групу долазио *Бугарски језик*, *Историја јужних Словене* и *Историја њихове књижевности*. Још се, тим пројектом, уноси у фил. факултет *Општа словенска историја* и учење нових језика, особено *немачког*. Даље се заводи нека врста државног испита; полагање матурантског испита при улазу у Велику Школу; скраћују периоде по којима иду повишице плата професорских итд. Жеља је Савета академијског још била, да Држава српска ангажује за своју највишу школу најучеиије људе и највеће књижевнике југословенске.

У Министарству је овај пројекат, из ових или оних разлога, бачен у архиву. Школа је остала како је била; само што је, још од 1865, буџет државни одвајао веће суме на збирке научне. Истом 1871 год. одпочето је законским «изменама и допунама« мењање устројства Велике Школе од 1863 год. Законом од 24 Сэпт. 1871 год. опредељено је какве се квалификације траже од људи који компетују за катедре на Вел. Школи. Законом од

12 Декембра 1873 враћено је Вел. Школи право да бира свог ректора. Законом од 20 Декембра 1873, одређује се које ће се науке на Великој Школи учити и распоређују предмети на факултете. Философски факултет сад добија два отсека, један за историјско-филолошке науке, а други, за природно-математичке, и неколико нових предмета: *Статистику, Анатомију и физиологију, Педагогију, Јелински језик* (отпало је *Административно право* и *Јавно право Србије*). Технички факултет је добио: *Припремно цртање, Нацртну геометрију с геометријским цртањем, Науку о махинама*; а изгубио је *Зоологију, Ботанику* и *Политичку економију*. У правни факултет унесен је *Стецишни поступак, Трговачко и менично право* с погледом на наш трговачки закон, *Опште државно право, Историја Срба и Словена осталих*, а избачене су: *Народна економија, Зоологија Ботаника, Минералогија са геогнозијом и хемијом*. Тим изменама које су узакоњене по предлогу Савета академијског од Априла 1873, Велика Школа се *сад истом* истиче као школа за стручно образовање. До сад она то (осем њеног правног факултета од 1853—63) није никад била. Но треба ће још много да се ради те да Велика Школа како ваља одговори свом позиву школе за више и стручно образовање.

Прво на чему је требало после овог закона од 1873 радити, било је, да се наставници ослободе од предавања више предмета; да се неколике науке распореде на више катедара и наставника И Савет академијски, морам са захвалношћу споменити, налазно је, од тог времена, вазда код Министара просвете, који су се махом из његове средине пели на владу, довољно предусретљивости; особито од кад се видело, да се катедре могу кроз Народну Скупштину проносити просто буџетском цифром одређиваном за потребе Велике Школе. Мислим да је овај пут први увео Стојан Новаковић 1873 год. Тако је Септем-

бра 1873 год. од Филологије, одвојена *Општа историја литературе* с погледом на словенску и српску; и добиле су обе дисциплине своје професоре; Септембра 1873 од Историје Срба одвојена је у засебну катедру, Историја општа; Фебруара 1876, од „Историје опште литературе" одвојена је Историја српске и југословенске књижевности; Октобра 1877, установљена је катедра за руски језик и литературу итд. Таким, буџетским путом, добила је Велика Школа, 1874, субвенцију годишњу од 1400 талира за инсталисање и издржавање ботаничког врта. 1875 год, (8 Јануара) поднео је Савет академијски Министарству просвете — не знам, зашто у облику пројекта, за ново преустројство Велике Школе — неколико нових предлога којима се, у главноме, тражи већа автономија школе у питању избора професора; распоређење учебних предмета на више катедара: подела професора на редовне и ванредне; и повишење плата професорских, тако, да редовни почну са 800, а ванредни са 600 талира; да прва петогодишња повишица буде 100, а свака друга, 150 талира; да се за учење језика могу постављати предавачи (учитељи) с платом; да Ректор има 300 талира годишњег додатка. Плата професора била је тада (по уредби о регулисању плата професорских од 1858 год. у почетку, 600 талира, после 10 год. 700, после 15 година 850, после 20 година 1000, а после 25 године 1200. На скоро после овог времена изашао је закон, којим се плата професора регулише (Закон 28 Фебруара 1875) тако, да она почиње са 600, и сваке пете године повишава се на 150 талира. А 1880 год. изашао је закон (од 25 Јануара 1880) којим се, за сада, дефинитивно, утврђује распоред предмета по факултетима. Тим законом, који је до данас у важности, утврђене су оне катедре, које су од 1873 год. буџетским путом завођене; и уводе се неколике

нове науке, које је Савет академијски тражио,[1] као *Археологија, Упоредна географија и Етнографија, Астрономија с Метеорологијом, Наука о грађењу мостова и тунела, Историја словенских права.* Овим се законом утврђује трајање курса у философском факултету на 4 год., као што је било и у другим факултетима; а француски језик с литературом, чини необавезним за слушање. Но најважније је у њему то: што је, утврђеним распоредом наука по факултетима, дато право Великој Школи на неколико нових катедара, од којих су неке, од оног времена до данас, попуњене: и што је, једним чланом (чл. 12) његовим, остављено Савету академијском и Министру просвете, да они *договорно* отварају нове катедре за науке које нису законом уведене на Великој Школи. За ову законску одредбу Велика Школа дугује захвалност ондашњем Министру просвете г. Стојану Бошковићу. Корист од ове одредбе за Велику Школу до сад, била је, да је она добила једну катедру за *Нижу математику* једну катедру за *Примењену механику*, и два (место једнога) наставника за Општу историју.

Док се, овако, од двајестину година овамо, науке на Великој Школи постепено одвајале, и настава, и ако врло лагано, приближавала настави једне високе и стручне школе, дотле јој је она стара невоља, *несталност професора*, јако оспоравала рад, и слабила успех.

Може бити да неће бити излишно, да наведемо неколико дата за илустровање тог што рекох:

Тако су радили на Великој Школи као професори:

Коста Јовановић, не пуне 4 год. (1858 Октобра — 1862 Новембра).

Никола Крстић, 8 година и $^1|_2$ (1853 Окт. — 1862 Априла).

[1] Протокол седница Академијског Савета од 19 Јула 1879 год.

Владимир Јовановић, 5 месеца (1863 Септембра — 1864 Јануара).

Чедом. Мијатовић, 2 год. и 10 мес. (1865 Окт. — 1868 ов. год.).

Др. *Медовић*, 8 год. и 7 м. (1879 Април — 1887 Нов.).

Ђока Павловић, 6½ год. (1864 Августа — 1871.

Мих. Петковић, 16 год. и 8 м. (1864 Септембра — 1881 Јуна).

Стојан Вељковић, 8 год. (1856 Фебруара — 1864 Јануара).

А. Чумић, 5 год. и 5 м. (1865 Јула — 1870 Дек.).

Ђ. Даничић, најпре 5 год. и 3 м. (1859 Новембра — 1865 Јануара). Поново 2 год. и 10 м. (1873 Априла — 1876).

М. Кујунџић, најпре 1 год. и 9 мес. (1866 Јан. — 1867 Окт.). Поново 9 год. (1873 Окт. — 1882 Окт.).

Гершић, први пут 1 год. (1866 Септембра — 1867 Септембра). Други пут 15 год. и 2 м. (1868 Октобра — 1883 Декембра). Трећи пут 1 год. и 8 м. (1886 Априла — 1887 Декембра) Четврти пут 8 месеца (1887 Мај — 1889 Фебруара).

Стеван Р. Поповић, први пут 10 и 7 м. (1868 Окт. — 1879 Априла). Други пут 1 месец (1887 Нов. — 1887 Дек.). Трећи пут 9 месеца (1888 Маја — 1889 Фебруара).

А. Васиљевић, први пут 9 год. и 10 м. (1868 Нов. 1875 Августа). Други пут 8 месеца (1875 Септембра — 1876 Априла).

Е. Јосимовић, први пут 9 год. и 4 м. (1845 Септ — 1854 Дек.). Други пут 8 год. и 8 м. (1869 Нов. — 1878 Августа).

С. Новаковић, први пут 1 год. и 7 м. (1871 Септ. — 1873 Априла). Други пут 9 месеца (1873 Дек. — 1874 Новмебра). Трећи пут 4 год. и 9 м. (1876 Фебруара — 1880 Октобра).

Стојан Бошковић, најпре 1 год. и 4 м. (1874 јуна — 1875 Септ.) други пут 2 год. (1877 Март — 1879 Март)

Дим. Стојановић, 5 год. и 8 месеца (1874 Септ. — 1880 Јун)

Мих. Вујић, најпре 7 год. и 7 м. (1879 Окт. — 1887 Јун); други пут 8 мес. (1888 Мај — 1889 Фебр.)

Др. Докић, 10 год. и 10 м. (1878 Нов. — 1889 Феб.)

Д. Данић, 1 год. (1886 — 1887).

Не желим, ни из далека, умањити заслугу за Велику Школу већине тих људи, који су јој, или као добри говорници с' катедара, или као вредни радници на науци, оставили лепу успомену; али морам поновити, и то баш мислећи на њих, да је несталност професора на катедрама веома штетна и за школу и за науку, јер и једну и другу истински унапређује само сталан и дуг рад људи оданих им.

Из овог прегледа историје наше школе види се да је она, преко 30 година, била, изузев њен правни факултет, и то у извесним годинама, *мало што више од једне велике гимназије;* и да се истом од десетину година почела претварати, полагано, у вишу школу за стручно и научно образовање. Таква, каква је била већином у првој половини века, она није могла давати народу потребне му стручне снаге, нити је њен утицај на живот народни, на науку и књижевност, могао бити добар и велики. Културни живот народа унапређују радници солидног стручног знања и искуства, а из наше Велике Школе могли су излазити људи само с неким лаким и површним образовањем. И ако између 1300 ђака, који су свршили факултете Велике Школе, од 1838 — 1889 год., а који своје образовање нису допунили на каквој туђој вишој школи, има по који светао пример добро образованог човека и радника; таквих је примера врло мало за пола века како постоји Велика Школа, и сувише

мало за народ, пред којим стоје врло велики културни и политички задаци да их врши.

Можда је овако тврђење, данас, кад славимо педесето-годишњицу наше школе, нешто неудесно; али, зашто бисмо крили истину? И зашто се неби једном ослободили оне навике, која чини ми се, нама, народима на истоку, највише уди: да се само именом варамо?

Велика се Школа за педесет година још није попела на висину свог имена и позива. То је истина која се може лако потврдити и малим бројем способних људи које је она народу дала, и слабим радом у књижевности нашој, и многим чим из нашег друштвеног живота.

На коме је одговорност за то?

На свима онима који су за педесет година овом земљом управљали, и који њојзи никад нису поклањали онолико пажње, колико је као највиши просветни завод заслуживала. Ако се признаје, да народе само памет, ум, унапређује; онда се несме застајати пред жртвама новчаним, ма како се чиниле велике, за онај завод из ког народу долази памет; онда прва и највећа брига државника треба да је вазда посвећена томе заводу.

На жалост, у прошлости је наша школа махом била пасторче за српске државнике, а њен је буџет био вазда поље, на ком се најлакше и најрадије штедило.

Надајмо се, да у будућности неће тако бити; и да ће се све чинити да наша Вел. Школа на путу свог усавршавања, којим од десетину година иде, што скорије постане у истини школа за више и стручно образовање. Пред Министром просвете стоји, (има три године), пројекат Савета академијског за реформе, какве би требало унети у устројство Велике Школе. Ако у том пројекту има чега што у садање време, и према садањим приликама, није остварљиво — као н. пр. установљење лекарске школе — он има ту добру страну, да се у његовим одељцима оства-

ривати може; и да је обухватио многе услове за јаче и стручније образовање младића, у разним групама наука; да појединим факултетима даје већу автономију и право да бирају своје професоре; да тражи више од кандидата који компетују за катедре Велике Школе; да прописује ђаче испите за ђаке који сврше школу и т. д.

И ја ћу завршити своју реч, у нади, да ће будућност наше школе бити боља од њене прошлости; и да ће се Краљевина Србија, у скором времену, моћи дичити добро уређеном, катедрама, кабинетима и добрим наставничким снагама богатом Великом Школом; а завршићу је и с поштом и захвалношћу наспрам свих оних вредних наставника наше школе који су, у борби с највећим тешкоћама, а с малом наградом, савесно вршили своје дужности учитеља и радника на науци; са захвалношћу и поштом наспрам свих оних, који су се трудили, за прошлих 50 година, као министри или добротвори, да рад највишег српског просветног завода, ма колико, унапреде.

ДОДАТАК.

Велику Школу свршило је, по свима факултетима, за педесет година, оволико ђака:

школске године	ФАКУЛТЕТИ				Свега
	Философски. *Мудрословни* (1839—1853) *Филолошко-историјски* (1863—1889)	Природњачки. Јестаствословни (1853—1863) Природно-математички (1863-1889)	Правни	Технички	
1839—40	14	—	—	—	14
1840—41	11	—	—	—	11
1841—42	9	—	9	—	18
1842—43	3	—	—	—	3
1843—44	8	—	8	—	16
1844—45	16	—	4	—	20
1845—46	24	—	7	—	31
1846—47	11	—	13	—	24
1847—48	12	—	11	—	23
1848—49	5	—	9	—	14
1849—50	5	—	5	—	10
1850—51	2	—	4	—	6
1851—52	17	—	6	—	23
1852—53	15	—	2	—	17
1853—54	—	9	10	—	19
1854—55	—	6	17	—	23
1855—56	—	7	6	—	13
1856—57	—	3	8	—	11
1857—58	—	2	4	—	6
1858—59	—	2	15	—	17
1859—60	—	4	6	—	10
1860—61	—	3	6	—	9

школске године	ФАКУЛТЕТИ				Света
	Философски. *Мудрословни* (1839—1853) *Филолошко-историјски* (1863—1889)	Природњачки. Јестаствословни (1853—1863) Природно-математички (1863-1889)	Правни	Технички	
1861—62	—	3	16	—	19
1862—63	—	2	20	—	22
1863—64	3	—	22	3	28
1864—65	7	—	30	3	40
1865—66	5	—	32	2	39
1866—67	6	—	31	6	43
1867—68	3	—	23	4	30
1868—69	3	—	30	5	38
1869—70	7	—	25	4	36
1870—71	2	—	39	6	47
1871—72	2	—	34	3	39
1872—73	5	—	33	2	40
1873—74	6	1	21	4	32
1874—75	3	1	28	3	35
1875—76	8	4	19	1	32
1877—78	14	7	18	4	43
1878—79	5	2	16	2	25
1879—80	3	4	6	2	15
1880—81	3	3	3	3	12
1881—82	5	2	5	6	18
1882—83	5	1	14	2	22
1883—84	8	8	28	4	48
1884—85	5	9	16	2	42
1885—86	4	17	22	—	43
1886—87	5	5	16	2	28
1887—88	4	13	27	7	51
1888—89	7	6	32	4	49
1889—90	4	12	39	4	59
Свршило 1839—1889	284	136	825	92	1337

КОЗЕРИЈЕ

из

КЊИЖЕВНЕ ЕСТЕТИКЕ

од

Свет. Николајевића

Еп, Лирика, Драма

I.

Колику моћ на човека има оно што је у природи, животу и уметности лепо? За њим се чезне и трчи у свакој прилици: и кад се излази у природу, и кад се прелистава песничко дело, и кад се зида и уређује кућа, и кад се иде на куповину. Оно се тражи у сваком делу људских руку и у свакој радњи човечјој. Оно је врло често примамљивије од *истине* и од оног што је *добро;* нешто зато, што је теже увидети истину и добро, него *лепо* осетити, а још више за то, што лепо има дражи каква — особито у савршеним примерцима — изазива у радњу свеколике душевне човечије способности. Ако уживање — физиолошки говорећи — није ништа друго до увећање мождане активности, онда се лепо цени, што оно даје највећег и најпотпунијег уживања.

Али, и ако лепо у животу толико вреди; и ако ће се, у једном времену, људи једног образовања сложити

да нешто зову лепим; опет је, вазда, врло тешко било одговорити на питање, шта је лепо? У чему се лепота једне природне појаве, једног дела уметности, једне радње људске састоји?

Узимало се одавна, да су главни елементи који чине нешто лепим, ово: разноликост, хармонија, сразмерност, јединство, јасност; или све то скупа речено, *разноликост* и *јединство*.

Да, заиста лепог, кад се нарочито одвоје оне лепоте што специјално зовемо *узвишенима*, не може бити без ових или неких од ових погодаба.

Разноликост, у једном предмету, даје особеног и трајног занимања осећајима и души човечјој. Она је физиолошка потреба. Око се умори гледањем у један хладан беживотан предмет; дух отежа ако се бави једном мишљу. Промена олакшава и даје прилике, кад није нагла, за пријатан одмор органима осећања и раду душевном. У комбиновању боја и гласова има више дражи него у једној боји или у једном једноставном гласу. Једна дуга права линија није лепа као линија крива. У оном што чини лепоту једног предела, најјачи је елеменат разноликост црта у којима се, на видику, распознају планине, брегови, равнице, реке, потоци; и раскош у бојама од шума, ливада, планина, стена.

Лепоте нема ни онде где нема *хармоније*, или слагања и узајамног допуњавања између различних делова каквог предмета. Она је потребна у сваком делу вештине; у музици, на слици, у поезији, скулптури, игри, ношњи. Хармонија делова у организмима животиња чини, у највише прилика, сама њихову лепоту. Онај чаробни вео што даљина догледа изаткива од светлости и сенке, те покрива предео, ублажава јаке разлике његове и стапа их у једну хармоничну целину, важан је елеменат у лепоти природних сценерија. Опора разноликост,

дисхармоничност, врећа нам око и уво. То је факат, који се може тумачити физиолошки, радњом наших естетичких органа (ока и ува), или философски, теоријом о утврђеној и наслеђеној навици, да само у хармонији налазимо задовољства.[1]

Врло је важан услов за *лепо*, *сразмерност* у питању пространства, дужине и јачине делова из којих је предмет састављен. У архитектури, сразмерни однос међу деловима грађевине, увеличава ефекат лепоте. У сликарству је велики, а у тканинама једини услов лепоте, умети удесити боје по сразмери њихове јачине. Музика и поезија не би имале чари, кад различни тонови — високи и ниски, кратки и дуги — не би били у подесној сразмери.

Исто је тако важна погодба за лепоту, *јединство*, или правилност у којој се сви различни елементи и различни делови једног предмета или једне уметничке композиције састају тако, да дају изглед, ефекат, једне целине.

Јединство, чини да разноликост својом бујношћу или величином не надмаши моћ распознавања, уображења и мишљења нашег. Оно даје конкретности предмету. Оно је што чини лепоту схватљивом, приступачном човечјој души.

Додајмо још, да је потребно, да нам је дело лепоте или дело уметности *јасно*. У јасности и лакоћи увиђања или схватања човек је вазда налазио задовољства, које, сдружено с другим особинама предмета, увеличава ефекат његове лепоте. Нејасноћа и завијеност у исказивању мисли многог је, иначе отличног, писца или песника учинила неприступним и непопуларним. За то стари Хора-

[1] A. Fouillée Critique des systèmes de morale p. 323 „Er réalité, c'est nous qui nous sommes peu à peu adaptés par l'évolution à la variété et à l'unité de choses" итд.

ције, у оном знаменитом писму, што је писао једном младом пријатељу који је, како изгледа, покушавао доста несрећно да пише песме, желео, пре свега, метнути на срце да буде јасан.[1]

Свега тога што набројах, и што Хорације своди на троје, *јасност*, *хомогеност*, *јединство*, треба да има у делима уметности; и у највише прилика те погодбе, складно састављене, чине збиља лепоту.

Али у највише прилика, а не увек.

Колико има кућа у нашим варошима на којима има и правилности и хармоније и сразмере, па нико пред њима неће застати; а колико има грађевина у Европи које су оскудне у којој од тих погодаба, па су опет на далеко чувене својом лепотом (н. пр. Лувр и Пантеон у Паризу).

Могло би се рећи, да су те погодбе правилности и хармоније, потребне објекту лепоте да може приступити једној душевној моћи човечјој — разуму; али да су недовољне да могу увек, у свакој прилици, освојити целу човечју душу; да у многим приликама лепота, дакле, има још нешто друго, осем правилности и хармоније, чим очарава, осваја осећање, уображење, мисао, те тако даје потпуног задовољства човеку. Недовољност овог старинског мерила (критерија) лепоте, коју су увиђали и Хорације[1] и Аристотело,[2] била је разлог оном неразложном изодвајању из круга лепота свих естетичких осећаја које зовемо *узвишеним*, *љупким*, *естетичким*, комичким; и предмета, који у нама таква осећања изазивају. По томе, најпримамљивији листови у Омеру, Мил-

[1] Ars poetica.

Хорације тражи од песника да им песме „не буду само лепе, него и слатке" — као да је та сладост нешто друго од саме лепоте.

[2] Аристотело узима за елеменат лепог још и *величину*.

тону, Вергилију, Есхилу, Псалмима Давидовим, не би били лепи, јер се лепота њихова не може објаснити само разноликошћу и јединством. Тако би требало нечим другим објашњавати онај естетички ефекат који има Милтонов опис хаоса, пакла, или рата на небу између анђела и отпадника, у његовом „Изгубљеном рају“; или онај познати опис Сатане у I књизи [1]

„Надмашао је све остале сликом и стасом, поносно високим; и стајао је као торањ. Лик му још није изгубио стари сјај; и није изгледао мањи од срушеног Архангела који је изгубио само сувишак од славе. Као кад сунцу, кад се роди, магловити ваздух отме само његове зраке; или као кад сунце, у промачењу, одонуд иза месеца, просипље страховити сутон на половину света и пропашћу прети и упрепашћује монархе. Помрачен тако, ипак је бљештао над свима Архангел. Муње су му дубоко испарале лице, а брига је седела на упалом му образу; али под обр-

[1] He above the reste
In shape and gesture proudly eminent
stood like a tower; his form had not yet lost
All her original brigthness, nor appeard
less than archangel ruin'd, and th'excess
Of glory obscured; as when the sun new risen.
looks through the horisontal, misty air,
Shorn of his beams; or from behind the moon
In dim eclipse, disastrous twilight sheds
On half the nations and with fear of change
Perplexes monarchs. Darkened so, yet shone
Above them all the Archangel; but his face
deep scars of thunder had entrech'd and care
Sat on his faded cheek, but under brows
Of dauntless courage, and considerate pride
Waiting revenge; cruel his eye, but cast
Signs of remorse; and passion».

Paradise lost I. 589.

вама, које су говориле о неукроћеној смелости, севало је сурово око и носило у погледима грижу и страст".

Што ову слику чини импресивном, то је *силно осећање величине* Сатанине, које у нашој души буди, асоцијацином мисли, његова *неустрашимост*, *смелост*, његово *мрњом опрљено лице*, његов *потамнели* али још *неугашени пређашњи сјај*.

Што слици Прометеа у Ескиловој трагедији даје естетичког ефекта, то је опет осећање величине, које у нама изазива његова *неустрашимост*, његов, и у највећим мукама, *поркос* громовнику Зевсу.

Што нас, очаране, веже поглед на Алпе, у чијој маси ништа осем грандиозности нема; или поглед на степе и мора, у којима ништа осем грдног монотоног пространства нема; то је опет оно неодређено осећање неке безграничне моћи, неке бескрајности која нам натура осећање наше немоћи.

«Ту на обали Мора — пева Бајрон — престаје сила и сујета човечја. На њему људска нога не оставља трага. Оно је преживело тврде градове и силне народе. На његовим обалама купале су се различне расе па их је давно нестало, а оно постоји у свој сили како је створено. Да, море је огледало, на које се огледа свемоћни у својој разјарености, и благости, у својој неограничености и узвишености. Оно је слика вечности, просто невидимог»

Старог философа Епихарма, у старости и пред смрт, износили су сваки дан ученици његови на обалу морску, јер је ту најбоље могао осетити и схватити неограничену моћ оне невидне силе што васионом управља. Но осећање величине није, само, саставни део оног естетичког задовољства које нам дају предмети узвишене лепоте. Оно је ту најглавнији елеменат, али је оно помешано у сваком естетичком уживању.

[1] Child Harold.

За то је Аристотело и узимао као општи елеменат лепог, *величину*. И шта у васиљони не говори о величини, и не буди осећаје величине? И оно што је ломно и мало, као и оно што је силно и велико, говоре подједнако о њој.

Лепота је цвета у бујности и живости његових боја као и у нежности његовој; али та нежност говори о његовој слабости, а његова слабост о вишој неограниченој сили. Ако би смо пошли тим путем, да анализујемо сва она неодређена осећања каква лепота, из природе и уметности, буди у нашој души; и да за свако поле разговетно, одвојено осећање, тражимо нарочиту особину у објекту лепоте и њим је објашњавамо, онда би морали, по примеру старих естетичара, класиковати, у сасма непотпуну поделу, лепо на различне класе, као *лепо*, *узвишено лепо*, *патетично лепо*, *љупко лепо*, *весело лепо* и т. д; онда би морали за сваку таку класу лепога тражити елементе, или оно што га таквим чини и што му његов специјални ефекат објашњава. Тако, многи естетичари и раде.[1] По томе би главнији елементи узвишене лепоте били: *Величина*, *Множина*, *Јачина* (у облику, гласу, и покрету). *Озбиљност* (н. пр. у боји, ритму) *Дрскост*, *Јасност* (у извршењу уметничких дела) *Покрет* (врло често увеличава ефекат узвишене лепоте, н. пр. кад се облаци крећу, кад се легиони војске повијају, кад море беснн). *Мир* (свечана тишина у шумској дивљини, узвишене је лепоте; а *тих* и правилан покрет у ходу, у ритму музике и песме, увећаће ефекат узвишене лепоте итд.).

Предмети, у којима све ове, или неке од ових погодаба, у удесном складу, налазимо, буде у нас осећања узвишене лепоте.

За *патетичку лепоту*, били би ово најглавнији еле-

[1] *George Harris* E. S. A. The Theory of Arts, or Art in relation to nature, civilisation and Man. London 1869. I 272.

менти: *слабост* (кад слаб човек, дете или жена страдају, наше саучешће је јаче, него кад јак и здрав човек страда), *страдање* (ово је најглавнији елеменат патетичког осећања. Страдање људи потсећа на болове какви га прате, и буди у нама — асоцијацијом мисли — саосећање тих болова): *доброта, лепота* (ако је онај што страда човек од врлина, наше је саучешће још силније); *незаслужност страдања или трпљења, сродство, или блискост* између нас и оног који страда (човек више сачуствује страдању човека него што сачуствује болу животиње), *Уверење да спас оног што страда од нас зависи* увећава наше патетично осећање. Кад се у каквом предмету уметности налазе у складу комбиновани ти елементи, онда је он *патетичке лепоте.* По овакој методи објашњавања естетичких осећања морали би, за весело у уметности, изнети неколике елементе са свим противне онима из којих се — по правилу — *лепо* састоји. *Лепота* је у складу мисли, осећања и предмета; а *смешно је у несхладном* сједињењу различних мисли и делова у предмету. Ту је нескладност (у извесној мери) главни елеменат естетичког ефекта. Озбиљан човек кад чини нешто што само деци доликује, буди у нас смех. У нескладности мисли, осећања, и рада Дон-Кижотових, и мишлења и гледања на свет његове савремености, веселост је Сервантесовог романа. Веселост комичне епопеје долази од нескладности озбиљног приповедања и маленкости догађаја о ком се приповеда. Веселост Молијерове комедије «Les femmes savantes« долази од супротности погледа на кућу и фамиљске дужности доброг Хрисала, Ханријете и његовог брата Ариста с једне стране, и Хрисалове жене, старије ћерке и свастике, с друге стране. Ове залуђене помодним, површним, занимањем с философима и песницима, гледају на кућу и кућне зхтеве као на нешто ниско и њих недостојно. Све ове особине, узвишеног, патетичног, ве-

селог, треба да се налазе у предметима који буде осећаје узвишене, патетичке, веселе лепоте

Ја сам навео неколико примера, у којима је *величина* главни елеменат узвишене лепоте. У овом пасажу, из Омера, *множина* је елеменат узвишене лепоте.

«Као кад прождрљиви пламен покоси грдну шуму на врху планине, и на далеко сија, тако је сјај од оружја њиховог, кад су ишли, преламао облаке и до неба допирао. *Народи су* из лађа и чадора *излили се на поље* Скамандра, и земља је страховито јечала под ногама њиховим и ногама коња њихових, баш као оно, кад се *читава племена птица*, ждралова или дуговратих лабудова, *разигравају у* Азијској долини око реке Кајистре, па у вељу весељу полећу и долећу, крилима лепршају и вреве да долина одјече.

И стали су на зеленом пољу Скамандра, *без броја као лишће и цвеће* што у лето ниче и т. д.« [1]

На слици Михел-Анђеловој *Страшног суда*, у Сикстинској капели у Риму, као и у описима страшног суда у Библији, налази се сједињено све што престави даје величанствености: *величина* и сила догађаја, јер се цела васиона креће, планине се тресу, мора кључају, планете, потамнеле, застају; *множина*, јер сви народи и све расе, мртви и живи, устају на глас трубе Архангелове; *достојанство* судије, који приступа да суди целом роду људском, праведне да награди, грешне да казни.

У делима патетичке лепоте треба да има опаквих елемената, какви ће у нас осећања жалости што силније будити. Трагедија има пре свега, задатак, да патетичко саучешће изазове; али и у свакој другој врсти поезије, и у неколико других уметности (као у сликарству, скултури велики вештаци су умели састављати све оно, што, у највећој

[1] Ilias II. 470—80.

мери, изазива саучешће. Шекспир је неисцрпан у примерцима чисте патетичке лепоте. За нас, овде, може бити довољан један пример. У «Отелу« је сједињено све, што патетичко саучешће до највећег степена пење. Ту су *младост*, *лепота*, *невиност*, *доброта срца*, *безазленост*, *љубав верност*, *образовање* сједињени у карактеру несрећне Десдемоне; и све то са њом *пропада*.

Слика Рафајилова „Убиство невиних», која се налази у Лондону, изредан је примерак патетичког у сликарству. На њој су разнолики елементи, *слабости*, *врлине*, *невиности* и *неправедног страдања* с изредном вештином изнесени на лицима поклане деце и тужних мајака.

Групе, *Лаокон* и *Нијоба* с њином децом, примери су узвишене лепоте и патоса у скултурној уметности старих Грка.

Могли би смо наводити још много примера из природе и уметности, у којима ћемо, кад пређемо да објашњавамо њихов естетички ефекат и карактер њихове импресије на нашу душу, увек, према том карактеру, наћи сједињене споменуте елементе. Али нам никад неће ти елементи, ма како они јасни били, сами објаснити цео естетички ефекат објекта. Том методом, анализовања оног што је лепо на елементе, може се донекле ићи, али не до краја. Она нам може објаснити главну импресију објекта; донекле и правац какав наша осећања узимају; али се ту, на површини, застаје. Дотле она може имати овоје практичне вредности, и бити у помоћи путнику који има само толико времена, да на брзу руку пројури кроз музеје и галерије у којима су смештена дела уметности; или критичару, који хита, да по првој импресије каквог дела свој суд изрече. Немоћ је ове методе у том, што она не може обухватити, ни из далека, сва дела (у уметности) која имају естетичког ефекта и на којима ми налазимо естетичког уживања.

Уметност не узима из природе и живота да престави само оно што је лепо. Песници описују, сликари сликају и рђаве карактере и ружне и ужасне радње; па и у таквим карактерима, каквих се у животу гнушамо; у таквим догађајима, какви нас у животу ужасавају, кад су пренети у уметност, ми налазимо задовољства. Све је то у уметности онако исто ружно као и у природи, али овде, ружни какви су, имају чари за нас. Мизантропа Алцеста, тврдњу Харпагона, у животу презиремо; а од страница Молијерових не можемо да се одвојимо. И ту има дакле нешто чаробно за нас, али није у предмету ни у елементима којим оно импресију чини, јер је тај предмет ружан, него у нечем другом.

Да идемо даље. Свако наше естетичко уживање јесте рад наше душе, њених свих моћи. Лепота објекта, спољa, само покрене, изазове у радњу оно што је у нама; она може дати јачи или слабији правац (и у том је општије мерило њене веће или мање савршености) нашем осећању и размишљању; а ова, могу тај правац, у свом даљем низању и везању, напустити, заборавити и изгубити се тамо, далеко од облика и предмета који су их изазвали. И кад се из средине тог душевног таког занимања вратимо предмету, какве ти ту још нећемо наћи нове елементе лепоте и чари, поред оних који су прву импресију на нас учинили? Кад не би тако било; кад предмет лепоте не би давао, увек, нове дражи; ми на њему не би дуго могли уживати. Оно што класична дела вештине чини бесамртним то је, што су неисцрпна у давању увек нове хране уживању. Колико год пута у животу прочиташ Омера, Теокрита, Вергилија, Шекспира; колико год пута, у животу, станеш пред дело Михел-Анђелово, Рафајилово, и других класичних сликара, откриће ш увек што ново, и уживаћеш.

Нема сумње, кад је, како сам казао, естетичко уживање рад наше душе, да онда и увиђање лепоте и задовољавање у њој много зависи од наше душевне моћи. Да не говоримо о том, што поједини људи могу имати непотпуне или неразвијене саме органе — око и уво — који слике лепоте души доносе; на уживање у предметима лепим утиче много васпитање, укус развијен у овом или оном правцу, јачина уобразиље и интелигенције. Човек необразован, који је одрастао у скученом кругу једностраног занимања; чије мисли никад нису ишле даље од најближих и најобичнијих предмета; укратко, један обичан човек или један сељак, уживаће на лепоти само у толико, у колико се она својом хармонијом, ритмом и правилношћу исказује. Његово око и уво задовољаваће се; али ће ту у чулима и првој сензацији, уживање престати. На најсавршенијим примерцима сликарске уметности, он ће видети и умети оценити хармонију боја, сразмеру у појединим деловима; у музици и песми хватаће ритам и налазити у њему насладе. За то и у својим пословима уметности н. пр. у тканинама и поезији, најнеобразованији народи достижу до извесне, често оригиналне ритмичке лепоте. За образованог, лепо васпитаног човека, дела лепоте и савршене уметности имају велику, чаробну силу; она му осећања узбуђују, *различна сећања буде*, изазивају рojеве мисли, које се, по закону о асоцијацији, вежу и нижу у бескрајност.

У естетичком уживању толику улогу има сећање и асоцијација мисли, да су по неки естетичари цео ефекат лепих дела утели објашњавати психолошким законом о *везању мисли*.[1] На пр. Једна развалина од старог замка, на којој је време порушило сваку симетрију, има лепоте по ономе само, што у нашим осећањима и мислима буди.

[1] Види, G. T. Fechner, Vorschule der Aesthetik I, II. Leipzig 1876.

Наше се мисли губе у прошлост, неизвесну или извесну, кад је тај замак постао. Од тог времена, кад су његови господари били у сјају и сили, прелећу оне на тешка времена, кад су том земљом силне војске непријатеља продирале, и кад су, у општој несрећи народној и становници тог замка страдали или можда изгинули. Како су се у њему некада слушали усклици весеља, топоти од коња, звека од оружја властелинског; а како опет доцније, јауци и вриска? И то је тај замак, тај једини торањ што још стоји, све видео; свега, и народне невоље и несреће својих господара био сведок. Па кад је то све било? И он још стоји ту усправљен! На њему су трагови од муња и ђулади, од времена и олуја, али он још стоји достојанствено, и пркосн. Колико ли ће још трајати и шта ли ће још видети? Ах и он, који је толико издржао; и он, који је толико пркосно, изчезнуће. Али ће и нас, раније још, нестати; он ће још коју генерацију видети итд. Куд нас још не могу однети мисли, и каква нам опет оне, у свом лету, неће осећања изазивати. Можемо дакле рећи, да од елемената, што чине лепоту једне развалине, мало има у самој њој (осем старине, каква увек носи извесног *достојанства*) а већина их је у нашем душевном раду.

Тако је, више мање, с ефектом сваког лепог предмета. У звуку од звона који нам, у сутон, допире из даљине, преко поља и брегова, с торња какве сеоске цркве, има особене чари за нас; јер нам буди сећање на наше детињство које је, ах, прошло, утонуло у вечност као што ће и тај звук у њу утонути. У лепоти какве песме или мелодије уживамо јаче, ако нам буде сећања на какве срећне или несрећне моменте из нашег живота. Ко је год кад љубио и у љубави несрећан био, уживаће у песми „Сунце јарко“, и у песми којом Јулија драгог задржава да остане код ње, итд. Али, и ако је, као што се види,

у естетичком уживању врло силно учешће сећања и мишљења нашег, опет је погрешно томе све приписивати, на то све сводити. Заслуга је опет самог објекта који у нама естетичка осећања буди и хране им даје. Један философ може много читати у малом комадићу камена који нађе на путу, у једној биљци која никаке лепоте нема. Спиноца је особитог задовољства имао да гледа у паука кад испреда своју прђу; врло би често ту пред њим остао по неколико часова, и толико се раздрагао да би му од радости сузе капале. Питагора је осећао — и без сумње у том уживао — неку небесну музику коју изазива хармонично кретање планета у васиоиој. За Витрувија, знаменитог римског грађевинара, било је у складу архитектонске лепоте, неке мелодије, музике, коју је он осећао. Ну то су философи којима је дато да даље виде и много више виде од обичних људи, а ми с овима и њиховим способностима имамо посла.

Ако бисмо сад свели, у кратко, ово што довде казах, изашло би да се,

1) Лепо налази у извесној правилности и хармонији предмета и мисли, али не увек.

2) Да се лепо налази у специјалним особинама предмета, кад изазива осећања *узвишености*, *патоса*, *веселости*.

3) Да лепо, код дела уметности, врло често није у самоме предмету који нам даје естетичког задовољства.

4) Да у естетичком уживању има врло много нашег личног; да, ако могу рећи, лепо, при првом његовом раду на наше око или уво, добија нешто наше душе чиме је његов ефекат за нас већи или друкчији него за другога.

Са овим — као што се види — није још одговорено на питање стављено у почетку овог списа. Научан одговор на питање шта је лепо, треба да је кратак и јасан. Треба наћи и изнети погодбе у каквим се *лепо*

показује, у свакој прилици и у сваком његовом облику, у природи, уметности и радњи човечијој; без каквих погодаба лепог не може бити ни на једном ступњу његове јачине (импресивности), ни кад је само лепо, ни кад је узвишено лепо, патетичко лепо, љупко, нежно лепо итд.; и најпосле, у каквим ће погодбама *лепо* наћи људи свих могућих укуса, навика, способности.

У тражењу тих погодаба, чини ми се да је један стари писац, у једном свом класичком делу, био срећнији од многих естетичара после њега. Мармонтел, у свом спису „Елементи из књижевности"[1] узима, да су опште особине лепога ово: **снага** (разумевајући то у материјалном и моралном погледу као, постојанство, узвишеност, величина душе, смелост, јунаштво), **обилност** (и то у једном и другом смислу) и **памет** (какву објекат лепоте ма у ком погледу исказује).

Кад су ти елементи сви у чему складно састављени, онда је то — могло би се рећи — *најсавршеније лепо*; кад је који од тих елемената слабији или га са свим — у објекту — нема, онда имамо *несавршеније лепо*.

Неколико примера најбоље ће илустровати умесност ове поставке.

Да узмемо најпре *лепо* у природи. Шта је лепо у лаву или орлу? — *снага*. Шта је лепо у једној природној сценерији? *обилност* на линијама, бојама, облицима. Шта је лепо у човеку? *памет*, колико је показује удесност његовог организма за циљ који је природа човеку одредила.

Какву је намеру природа имала с човеком?

Да прочитамо једну лепу страницу из споменуте

[1] *Marmontel*, secrétaire perpétuel de l'academie française „Eléments de littérature", Paris 1859. I II и III vs.

[2] Види I v. p. 205 H.

књиге[2] «Природа је хтела, да човек буде способан за рад и борбу; да храни и штити свог нежног друга и своју нејаку децу. Све оно што у телу, и цртама човека, показује гипкост, окретност, снагу, смелост: гипкост и снажност органа; стас, у елегантности и висини ког нема ништа ломног, а у снажној солидности његовој ничег тешког ни масивног; сразмерност у деловима, симетрију, хармонију, равнотежу тако савршену међу њима, да цео рад механизма *буде* лак и поуздан; црте у којима се читају гордост, самопоуздање, смелост, доброта, нежност, саучешће; очи, у каквим се огледа душа блага и јака; уста за каква се може рећи да су готова да се осмејкују природи и љубави; све то велим, чиниће карактер *мушке лепоте*. Рећи о једном човеку да је *леп*, то је рећи, да је природа, кад га је стварала, добро знала шта ради и да је добро урадила оно што је хтела урадити. Жена је одређена да се допада човеку, да га ублажава и веже за себе и своју децу Ја кажем да га веже, јер је верност захтев природе. Инштикат, који је у човеку слаб и кратког трајања, не би га сам задржао код жене. Човеку, дивљем и луталици, треба друге везе осем везе крви. Љубав само испуњава завет природе; и лек противу несталности јесте чар лепоте. Ако се дакле хоће да зна, у чему је *лепота* жене, онда треба помислити на што је она одређена. Природа је њу начинила да буде супруга и мајка; да буде за мир и задовољство; да ублажава нарав човека: да га примами, уштоми. Све дакле у њој треба да се прелива у *благост*. Две су јаке чари љубави, жеља и чедност; карактер лепоте женине је дакле у *нежности и смерности*. Човек жели да му победа има вредности; он хоће да му је друг драга а не роб, и што нађе више врлине код оне која му се покорава, више ће уживати у слави старешине; *лепота жене треба да је у смер-*

ности и гордости. Али слабост веже човека кад показује потребу његове помоћи; у лепоти жене треба дакле да је и *плашљивости*; и да лепота буде чаробнија, треба да је душа њена у осећајима, који ће се сликати у погледу, видети на уснама, и који ће ублажавати све црте лица женског. Човек хоће да дугује све самој *наклоности*; он ужива у *отликовању*. У слабости, која му се потчињава, он хоће да види само отликовање љубави. Али свако вештачење, све ће му то срушити. Непорочност, безазленост, невиност, те дражи просте и искрене, које се показују кад се баш крију; она тајна, кришна оданост, каква се заклања и издаје у нежности осмеха, у сјају једног плашљивог погледа, у хиљади нијанса на цртама лица и у изразима очију: све је то говор лепоте. Кад је хладна лепота, она је нема.

Најпосле, да се одржи освојено срце; да се спасе од несталности; треба га занимати, треба га хранити свеновим чарима. Једна иста сваки дан, у очима свог драгог, жена, треба да му сваки дан буде нова. У том је сила оне живости која даје лепоти толико сјаја и живота. Гипка на сваки покрет уображења, духа, душе, *лепота* треба да све то као огледало слика и да све то улепшава.

Кад је Мармонтел писао ову лепу страницу свог дела, имао је пред собом слику Адама и Еве из Милтановог „Изгубљеног Раја“.[1] Нико није умео боље од Мил-

[1] Paradise Lost, VIII, 485 v.

„*Grace* was in all her steps, *haeven in her eys,*
«In every gesture *dignity* and *love!*
«, . . , . . Woman is her name; of man
«Extracted: for this cause he shall forego
«Father and mother. and to his wife adhere;
«And they shall be one flesh, one heart, one soul.
«She heard me thus; and though divinely brought,

тона описати лепоту жене, ваљада за то, што је у љубави и на дому био, као ретко ко, несрећан.

Лепоту у радњи људској, чини *снага* морална (разумевајући под снагом постојанство, величину душе, храброст и т. д.) и *јачина памети.*

Кад Брут, да дâ Римљанима пример озбиљне правде, убија свог сина; кад Синђелић, да сатре непријатеља, жртвује себе и своје; кад Леонида остаје на бранику отаџбине, решен да погине; кад мајка говори свом сину, дајући му штит и испраћајући га у бој, «донеси га или нека те мртва на њему донесу»; кад се Милош Обилић са својим друговима креће у средину силне турске војске да убије султана и да сам погине, и т. д. У свим тим примерима, оно што *лепоту* чини, јесте *снага* свести, воље, какву су ти јунаци морали имати да победе у души својој нежна или узбуњена себична осећања.

У списима, научним расправама, знаменитим открићима, савршеним справама, лепота је у јачини ума и логике, богаству памети оних, који су што лепо написали, открили, израдили.

У уметности, и то особито у вишој уметности, која нешто исказује (експресивној) а не у уметности чисто декоративној којој је циљ да дâ задовољства само оку и

«Yet *innocence*, and *virgin* — *modesty*
«Her *virtue*, and the *conscience of her worth*,
«That *would be woo'd*, *and not unsought be won*;
„*Not obvious*, *not obtrusive*, *but retired*,
«The more dezireable; or, to say all,
«Nature herself, though pure of sinful thought,
«Wrought in her so. that seeing me, she turn'd:
«I follow'd her; she what was honour knew,
«And with obsequious majesty approv'd
«My pleaded reason . . . . . .

уву (комбиновањем линија, боја, гласова, ритма и т. д.) оно што чини *лепоту* јесте *ђенијалност* уметника. *Наше уживање је у дивљењу његовим способностима.*

„Увек, кад један уметник под утиском ма какве импресије, физичке, моралне, душевне, изрази ову импресију на који начин: песмом, музиком, скултуром, сликом, грађевином, тако, да је натури душа гледаоца или слушаоца, дело је лепо толико, колико *памети* и *способности* уметникове исказује“.[1]

И онда, кад уметник описује природу, кад слика карактере из живота, његова је способност оно, чему се ми дивимо. Његова пажња, схватање, познавање људи, начин гледања на предмет који је пред њим; његова осећања каква му је предмет изазвао; труд или лакоћа с каквом нам је све то у свом делу изнео да видимо; његова наклоност или одвратност ка предмету итд. то су оне чари које нам дело уметности чине лепим. Шта из дела уметности ради, даље од ока и ува, на наше осећање и мишљење, то је сам уметник његовим узбуђењем, његовом мишљу. Догађаји се догађају, сви могући карактери и типови људски чешу се о нас. Ми им ни мало или врло мало пажње поклањамо. Треба да дође уметник, да нам те догађаје исприча и да узбуди наше осећање; да нам он опише, нама познате, типове, те да им се дивимо или смејемо. У предмету самом може бити примамљивости за нас, рецимо ако је радња која се описује морална. То ће нам оно задовољство, које нам дело уметности даје увећати, али предмет може бити и ружан па ће опет дело уметности, ако је уметник добар, имати лепоте.

У кратко, дакле, у свачему што је лепо у природи и животу; у свакоме делу уметности, ма која то уметност била, карактерне су црте лепоте, *снага*, *обилност*, *памет*.

[1] *Vernon*. Esthetique p. 109.

Да, треба нешто пиђенпозности наше; треба имати извесног образовања и спреме, да се те црте виде; треба имати душе да се у њима, у лепоти, нађе задоаољства, насладе. За необразованог је *лепо* као књига у сјајном повезу. Корице му се могу и допасти, али шта књига говори, то је за њ тајна. За то се и највише цени *лепота* и најбоље напредују уметности код народа образованих.

II.

Све уметности имају *један исти задатак*, да даду човеку извесног, вишег, душевног задовољства. То задовољство зовемо *естетичким*; и оно је, као што је већ речено, у *наслади* на оном што је у делу умстности лепо, или у *дивљењу* врлинама и талентима вештака; или, што је најчешће, у том обоме.

Но дела уметности могу имати и друге, друкчије, вредности. Статуе јунака и богова којима су улице и зграде старога Рима и Атине биле украшене, чувале су историјске успомене, буديле у младежи, а одржавале у људи, побожност и различне врлине. Архитектонска уметност има врло скучено поље, на ком нема да се обазире на *потребе живота* и да њима служи; а уметност сликарска у својој најсјајнијој епоси, с најсавршенијим делима оних знаменитих мајстора из XV и XVI века, била је у служби цркве. У делима поезије може бити различне *поуке за живот*. У њима могу бити, као у драмама Волтеровим или Алфијеријевим, популарисани различни погледи философски и политички; осветљавана, као у трагедијама Шекспировим, различна питања морала и психологије; расправљавана питања друштвена, као у причама савремених нам романсијера.

Али, та *практична корисност* уметности, с гледишта естетике, ка ком и ми у овим козеријама стојимо, *споредног је значења*; и ако стоји, да ће дело уметности бити савршеније, ако складно сједињава у себи — како жели и Хорације — *пријатно с корисним.*

Колико има песника, да узмемо њих за пример, с чијим се философским, моралним или другим назорима ми неможемо слагати, а у чијим делима налазимо сласти?

Ми можемо мислити овако или онако о материјалистичној теорији старог грчког философа Епикура, који поставља уживање за крајну мету човечијег труда и борбе. Без великог или без икаквог интереса може нам данас бити све оно, што Лукреције, популаришући науку тог философа у свом спеву «De Natura rerum«, говори о атомима, о постанку света, о души и њеној самртности, о неопузданости разума да открије истину, о законима који управљају хаосом, материјалним светом и људским животом; али тај спев Лукрецијев, у ком је све то детаљно изложено, има *нешто друго* радишта га и данас са задовољством читамо; нешто друго, што је песника, у оним годинама око рођења Христовог, чинило најпопуларнијим песником у Римској царевини, и што ће му очувати вечан спомен, како је прорекао други, опет велики, песник и савременик његов.[1]

То друго, и главно, у Лукрецијевом спеву, јесте оно *песничко одушевлење* с каквим он гледа на ствар и говори о њој; она *духовитост и енерђија*, какве ни код једног другог римског песника нема, у причању, у снимању карактера и ситуација; она *имаресивност* и *истинитост слика*, савршена *хармонија* музике, савршена ве-

«Carmina sublimis tunc sunt peritura Lucrecii
«Exitio terras cum dabit una dies

Ovidius

штина у описивању лепог у различним његовим облицима; као што се то види на нежној лепоти Венере (у почетку спева), која у свом лаком ходу по пољима и валима морским буди на све стране живот, радост, љубав; на узвишеној слици *предрасуде*; на *патетичком* опису куге и њене пустоши, у Атини, за време пелопонеских ратова.

Да узмемо још један пример.

Госпођа Кабалеро, шпанска песникиња, мало ком може омилити њене погледе на образованост, и натурити њено мишљење да је образовање штетно човечанству, да су науке и њена дела: жељезница, телеграм, донела несрећу човеку и помутила му рајско задовољство какво је имао у миру, наивности и незнању. Али се приче гђе Кабалерове радо читају; она је врло популарна; и доиста је велика уметница у оном што се од поезије, и то приповедачке поезије, тражи. Она је мајстор у снимању карактера; скоро ненадмашна у описивању идилских прилика из сеоског живота и природе, као и у описивању страсти љубавне. У њеном језику има лепоте, а у њеним делима радње и живота.

У кратко дакле, поезија има своје самосталне, не зависне моћи, да постигне циљ који имају све уметности. И она је јача од сваке друге уметности, јер може *непосредно* исказивати мисли и говорити разуму, што друге уметности могу само посредно. Служећи се најпослушнијим материјалом, говором, нема осећања, узбуђења, страсти, какве она неможе јасно, у свима нијансима, исказати; а уређеном речи, ритмом, стихом, акцентуацијом, она ривалише с музиком, као што у описима и снимању с природе и живота често надмашава сликарску вештину.[1] Илустровати ту моћ поезије на пољу епа, лирике и

[1] Vernon, p. 422

драме; и показати, примерима, успехе неколико највећих песника, био би задатак ових козерија.

Да застанемо, најпре, на **епској поезији**.

Биће потребно, да се, и преко воље, мало задржимо на самоме називу те врсте поезије.

Стари су Грци, још, делили своју песничку књижевност на три главне врсте, на *еп*, *лирику* и *драму*; и главна особина епске песме, као што јој то име каже, била је у том, да се она *говорила* (рецитовала); а главна особина лирске песме, да је *певана уз лиру*. Како се епска песма, — која се, у осталом, у најстарије време, код Грка, певала као лирска песма, — служила још од искони једним удесним јој стихом, *хексаметром*, то су Грци из доцнијих времена врстили у епску поезију све песничке продукте спеване у тој мери, не обазирући се на садржину и унутарњ. њихове особине. Тако су химне Омерове, које су по нашем данашњем схватању лирске садржине, ишле у епску поезију. И обратно, песме приповедачког карактера, ишле су у лирску поезију, ако су се служиле мером усвојеном од старијих лирских песника.

Ми данас зовемо *епом* сваку песму у којој је најпретежнија особина *приповедање* и *описивање*, — у стиху или још и по Аристотелу у прози — факата и догађаја; а *лириком*, зовемо поезију, у којој су исказана лична осећања или мишљења песникова.

Не упуштајући се у критиковање те, одавна усвојене, поделе и тих дефиниција, које су као и махом сваке дефиниције недовољне, ја морам, ради нашег бољег разумевања, расчистити овде с једним питањем. По тој од старине усвојеној дефиницији епске поезије, у ову долази свака песма, свака поетска прича о ма каком, важном или неважном, догађају; ту долазе и оне песме, којих сваки народ има у изобиљу, о својим јуначним или иначе важним радњама, о својим историјским или митолош-

ким јунацима и њиховим различним експлоатацијама. О тим ситнијим делима епске поезије, о тој баладској народној песми, ја не мислим говорити, и ако се и та врста поезије, код где којих народа, као код Шпањолаца, Срба, Скандинаваца, Скота, отликује оригиналним и великим лепотама и има особина каквима су и велики песници често, али махом неуспешно, подражавали. Ја ћу да говорим о оној вишој, уметничкој епској поезији, која има за тему догађаје или питања већег па и човечанског значења; о оним ретким великим уметницима, за које су требали векови да се роде. *Вилмен* је, на једном месту, разложно казао, да мора време бити удесно да се епски песник јави. Један народ, једна цивилизација носи у себи можда један само предмет за епопеју; морала би се вера изменити, друштво и свет обновити, те да се још друга тема добије.[1]

Таквих епопеја и таквих песника, европска књижевност има само неколико. Стари грчки свет имао је Омера; Римљани су имали Вергилија; Средњи Век и Католичанство, Дантса; Протестанство, свог Милтона; нова Европа, Таса; Португалија XVI Века, свог Камоенса; Француска XVIII Века, своју Хенријаду; Европа XIX век свог Бајрона Револуција свог Шелеја; Римска република Лукана и т. д. У делима тих таквих песника показала је уметност до какве се снаге, на пољу епске поезије може попети. Она стоје, на спрам обичне тако зване народње епске поезије, као монументалне архитектонске грађевине, на спрам сеоских колиба. Истина, по једним истим основним законима механике зидају се и колибе и палате, али је ове вештина дигла тако високо над

[1]) Litterat. XVIII. siecle I. 165.

онима, да је остала незнатна сличност између њих, и да је потребно било дати и име друкчије делима више уметности. У поезији, виши, уметнички епски спев има своје особено име, *епопеа;* своје специјалне дефиниције, као и своја правила. Аристотел каже за епопеу, да је *подражавање*, у причи, *какве занимљиве и знамените радње*, за разлику од *историје*, која прича а не подражава; од *драме* која слика у радњи; од спева дидактичког, који није ништа друго до сплет од поуке и прецепата. У избору предмета епопеа је неограничена.

Тасо је у своме спеву «Ослобођени Јерусалим« опевао знамениту крсташку војну и ослобођење гроба Спаситељева; а у тој борби Азије и Европе учествовали су готово сви народи европски, цео хришћански и мухамедански свет; и последице њене биле су врло велике за цело човештво.

Камоенс је у својим „Лузијадама» опевао пут једног смелог морепловца и великог свог саотачаственика, који је открио Индију европској науци и трговини; и пут којим се до ње лакше доћи може.

Ариосто је, у своме спеву „Бесни Роланд«, описао, у веселој и великој слици, живот властеоштва средњевековног; опевао госпође и властелу, оружје и љубав, уљудност и храброст јунака. У том времену које је предмет Ариостовог спева, била је младост свих западних европских народа, а младост је увек мила.

Лукан (песник времена Нероновог) пева једну епизоду из грађанског рата римског, борбу Цезара и Помпеа; али је, у ствари, предмет његовог спева, слобода коју је Цезар у својој победи код Фарсале сахранио. Докле год човечанство буде волело слободу а мрзило тиранију и насиље, дотле ће слобода моћи бити предмет епопее, и песник њен, ако је истинити, уметник, живети кроз векове.

Вергилије је у причи по себи незнатној о Енеу, како се после пропасти Троје спасао, и после дугих патња на мору и бораба с народима туђим у Италији, доселио у Рим и основао фамилију и државу, опевао Августа и његове велике савременике; прославио Августову очинску мудру владавину и велика дела његова и дела римског народа.

Милтон је, у узвишеноме спеву о отпадништву Сатане и губитку раја, описао трагички пад човека кад се пусти за страшћу и пороком, а глув буде на глас савести и разума.

Данте је у величанствене замисли спеву „Божанствена комедија“ описао тежак али прав пут којим се човек диже до свог савршенства и спаса, ако има вере у свој спас, и смелости да за памећу иде.

Важност предмета *Омерове* епопеје, бар за нас после две и по хиљаде година је у том, што нам износи у верној слици младићско — патријархално — време, кроз које су сви данашњи европски народи прошли, и које ће за све вавек остати чаробно; а можда и утом, што нам Омер илуструје једну велику истину, да су народи вазда кажњавани за страсти својих краљева. За старе Јелине предмет Омерових епопеа био је још од веће важности и занимљивости. Рат с Тројом на обали Азијској био је најстарији део народне историје, а Илиада и Одисеа, најстарији и најпотпунији уџбеници народне вере.

Но предмет, ма како по себи важан и занимљив, није главна ствар у епопеи. Главно је увек код епопеје као и код сваке друге врсте поезије, у *уметности песниковој*, каквом експлоатише предмет што је пред њим; каквом из неуређеног материјала, а силом свог поетског одушевљења изазива нов свет, који ће нас својим приликама, радњама, карактерима, ситуацијама, развојем и жи-

вотом очарати и на нашу душу силно радити, будећи у њој свеколика различна пријатна осећања.

Од времена Ренесанса, кад су се западни народи вратили изучавању класичког света, обилнијем читању и изучавању латинских и грчких списа, почело се у Европи угледати на старе песнике; и по Омеру и Вергилију прописивати правила, којих ће се епска поезија држати. На та два песника се, од тог времена, попски угледало. Епска је песма имала, као што је Вергилије тражио, да износи лепоту врлина људских и њихову победу. Она се морала починати као што се починьу Илијада, Одисеа и Енеида; и морала је причати, бар у главном, о оружју и јунацима. Свака главнија ситуација, и сви важнији карактери и типови Енеиде и Илијаде морали су имати истоветне прилике и типове у новим епопеама; па је чак и стара митологија, а ако је с њом тешко ишло, онда хришћанска митологија, морала имати свог места. На овом питању — митологије — Волтер је у XVIII веку, веку критике и неверовања, имао, при писању његове Хенријаде, највише муке; али ипак и он има *силазак у пакао* као што га Вергилије има, и своју *Дидону*, и своју *буру на мору* и т. д., јер све то има Вергилије, а од њега се удалити није смело.

Нема сумње, Омер и Вергелије, ти ненадмашни уметници у приповедању и описивању природе и страсти људских, ти дубоки зналци срца и наклоности човечјих нису могли бити непоуздане вође и рђави учитељи, али опет само уметницима и ђенијалним људима, који су умели опазити и осетити оно у Енеиди и Илијади, што је душа поезије, или епске уметности на посе, па с науком примљеном и напојени оним што је код учитеља лепо, ићи слободно по својој властитој инспирацији и памети.

Прва лепота епопее Омерове и Вергилијеве је у *достојанству стила*, ком су по где који нови песници.

особено Милтон, Камоенс и Шатобриан (у својим «Мартирима»), знали с великим успехом подражавати; у *тоалини приповедања*, у *занимљивости радња* (интрига), у *истини карактера*, у *јачини и импресивној јасности слика*, у *обилности таблоа* и *ситуација*. Епска поезија има ту надмоћност над драмском и лирском поезијом, да никакве границе уметнику не ставља. Песник може растегнути своју причу, и низати ситуације и прилике докле год може рачунати на стрпљење читалаца или публике. Он може изливати своја осећања слободно као и лирски песник; а комбиновати као драмски песник различне супротне интересе; доводити у судар различне страсти; и изазивати осећаје бола и туге, као и весеља и радости. Једино, што епски песник не сме изгубити из вида, то је: да у његовом делу, у свем шаренилу и обилности ситуација и прилика, *буде јединства радње*, а то је, да све што је у причи помаже или смета предузећу или јунаку. И у погледу на стил епске песме уметник није много ограничен. Истина, приповедање захтева извесно *достојанство стила* и оно је код великих песника једна од карактеристичких лепота; а Хексаметар код старих и александријски стих код нових песника најудесније носе то достојанство. Омер је, вели Хорације, показао који је стих најприкладнији да се у њему прича о рату и јунаштву вођа и краљева. Елегички је стих најудеснији да понесе бона осећања; брзи јамбички стих најбољи је за дијалоге и радње драмске; предмет комичан неспретан ће бити у тешким, трагичким стиховима. Но у епопеи стил може не губећи од своје озбиљности према различним приликама мењати тон, а стих мењати меру.

На тако пространом, а многим захтевима неограниченом пољу епске поезије, велики уметници су могли кретати се у свој слободи и бити неисцрпни у средствима

и начинима да раде на наша осећања и разум. На крилима своје маште, они су могли вијати се у рај, силазити у пакао, прелетати прошлост, залетати се у будућност; и свуда прибирати слике најразличнијег карактера и лепоте, на којима ће човек увек налазити насладе и уживања.

Аристотело још мисли, да је епопеа, по суштини својој, *трагедија* у *причи*; и да главне лепоте њене треба да су у карактерима и драмском елементу.

У свим тим захтевима они велики песници, чија имена споменух, изредни су уметници; и њихова дела богата су на примерима какви величину њихове вештине у сваком том погледу илуструју.

Да узмемо два три примера патетичке лепоте; и то најпре, једну или две странице, из Дантеове „Божанствене комедије.“

За оне моје читаоце који тај класички спев нису имали у рукама биће потребно, да се бар у неколико речи, опише Дантеов пут кроз Пакао, Чистилиште и Рај.

Сама замисао тог путовања величанствена је. Из једне шуме, у којој је песник, у мисли својој, залутао, и која је алегорија (представа) његових младићских заблуда, а у политичком погледу, слика поцепаности и раздора партијског у његовој отаџбини, излази он вођен од Вергилија, кога му је његова драга Беатрича озго из раја, где се налази међу блаженима, послала у помоћ; и долази на врата Пакла. Пакао треба замислити као грдну удубину, у облику левка, до средине земље. Цела та дубина је подељена на девет кругова или галерија. По тим круговима размештени су грешници, изложени вечитим и различитим мукама, према јачини њихових греха. Тако се улизице ваљају у блату; тврдице и распикуће, лупају се једни о друге и растављају у погрдама; насилници и тирани, кувају у реци од вруће крви; лицемери су обучени у мантије, споља позлаћене а изнутра

од тешког олова; лопови и змије краду једни другима лик, и мењају узајмно облике; издајице отаџбине, као људи без срца, залеђени су у лед који се никад не топи. и т. д. Велики грешници из светске историје, грешни савременици и познаници Дантеови, владаоци, папе, трговци, војници, жене, попови, налазе се размештени по тим инферналним круговима.

Данте на сваком кораку свог страховитог пута наилази на своје пријатеље и непријатеље, и даје нам слику покварености људи и нарави свог времена. На дну Пакла, у најтешњем крају удубине је с неба стрмоглављени сатана, Луцифер, који је, у паду, загњурио се до средине земље, и оставио иза себе простор за пакао. За Вергилијем, око Луцифера а кроз једну мрачну и дугу пећину испео је се Данте на ону страну земље, код подножја једног брега који се, као пирамида, диже до висине равне дубини пакла. То је брег чистилички. Като од Утике је чувар приступа од Чистилишта. Око брега су, опет, галерије издељене на подододељења; на дну су они, који су дуго оклевали да се поправе; у седам даљих кругова, испаштају и спремају се за рај, гордељивци, завидљивци, гњевљивци, тврдице, и т. д. према црквеној науци о 7 грехова, за које има наде да ће бити опроштени. И у круговима Чистилишта грешници су кажњени разним казнама, какве одговарају њиховим гресима. Горди су, ту, притиснути стеном. Завидљиви, имају мрежу гвоздену на очима, да не могу пуну светлост имати; Гњевљиви чуче у густом диму који из њих бесно сипа; Лењи, сад трче. Лакоми, тврдице, расипачи леже, лицем на земљи, јер је њихово срце било слепљено за земљу, и нису се умели дићи над земаљским и ићи за нечим вишим итд.

И овде срета се Данте с многим знаменитим људима из прошлости, и говори с њима. Кад се која душа очишћена, у ком кругу, испаштањем, вине у виши круг, цео

чистилички брег задркти, као што се цела земља потресла кад је Христос васкрсао.

На врху брега смештен је земаљски рај, у ком се на место наклене дреке и јаука чују песме анђела и блажених у похвалу творца свих светова и његове мудрости.

Песнику ту излази пред очи величанствена слика тријумфа цркве. Напред иду 24 човека у белом, дугом, руву с љиљановим венцима на глави. То су персонификације књига старог и новог завета. Поред њих су животиње евангелијске, што престављају четири евангелија. У средини су триумфална кола цркве, вучена од једног грифа чија су крила раширена у безкрајност. (Гриф је Христос). Ова кола су опкољена приликама, одевеним у бело, црвено и зелено. У њима су персонификоване *вера, љубав и нада;* а четири друге женске прилике престављају главне врлине, *мудрост, храброст, умереност, правичност.* Иза кола иду Апостоли. Цео се тај спровод пред песником зауставља. Цвеће се сипа с висина, а песма, „слава ва вишњих“ одјече.

Међу тим је Вергилија нестало; и док је Данте за њим плакао, чује глас своје Беатриче, зашто се тако доцне пење њојзи, кад је код ње вечито блаженство.

Довде је Дантеу био вођ *разум* (оличен у Вергилију); одавде, кроз седишта блажених, до престола Творчевог, само *љубав* може бити вођа смртноме човеку. Лебдећи на зраку ока Беатричина Данте се диже препорођен, озарен, у круг вечите светлости и тоне у њу. Ту, у светлости, на небу, је *Рај.* Слике блажених су ту етерски прозрачне и једна с другом стапају се, складно, као у музичком акорду. Данте се диже, с једне сфере на другу (према Птоломеовом систему). То пењање, са звезде на звезду, преставља унутарње човечје усавршавање и подизање до вишег сазнања љубави и блаженства. У свима

сферама се налазе блажени. У сфери Месеца, који се мења и има пеге на себи, седиште је оних који су хвалили Бога, али су ипак светским интересима служили. У сфери Венере, оних који су љубави служили. На Јупитеру, праведних владалаца и судија; на Марсу су борци за ствар Христову. Душе јунака из крсташких војни, састављају ту један зрачан венац. Ту Данте налази једног свог пранђеда који му прориче судбину и налаже, да свету *као пророк* објави истине које је сазнао на своме путу дотле. На Сунцу бораве душе мудрих.

Из сфере Сатурна баца Данте поглед на Земљу, која је тако мала да јој се смејати морао. Беатрича у пењању са звезде на звезду постајала је све светлија. Кад су стигли изнад планетарних сфера, показала је она Дантеу на тријумфални ход Христов у небесној сфери непокретних звезда. Апостоли: Петар, Јаков, Јован излазе пред Дантеа да га испитају. Петру исповела песник своју тврду веру у Бога који љубављу све ствара, креће и одржава; и да је вера, у суштини, присуство надчулног, вечитог, у души човечјој. Апостоли га грле. Сад се из Беатричина ока одбија зрак, који падаше од једне светле тачке. Песник од светлости обневиди. Светла је тачка та, из које се божанска сила расипа по васионој, и свим небесима и природом управља. Данте је, с Беатричом, утонуо у светлости, која је уједно знање, љубав, радост.

Као што рекох, из тог, величанствене замисли, спева, готово неисцрпног у најразличнијим поетским сликама, у описима страсти људске, верним снимцима с природе, у поукама и лирским изливима осећања, извадићу коју страницу *патетичне лепоте.*

У другом кругу пакла, у ком су они што су у љубави грешили, нашао је Данте Франческу, ћерку свог пријатеља Гвида из Поленте, који га је, док је као из-

гнаник по Италији лутао, примио у госте. Несрећни и нерасудни отац нагнао је своју ћерку да се уда за Јована Малатесту, а она је волела Јовановог брата Паола. Јован је, једном, затекао своју младу жену и брата у греху, и убио обоје; и сад се њихове грешне душе налазе загрљене у паклу и у мукама.

„Тако сиђосмо из првог круга у други. Он је мањи по простору, али је више туге, уздаха и плача у њему. Страшан стоји ту, Минос; шкљоца зубима, суди кривце и шаље их даље. Кад рђава душа преда'њ дође, исповеди му своје грехе, и онај, зналац сваких човечјих погрешака, види, које јој место у паклу одговара, па је шаље доле у дубине, а репом заврне. Грдан се народ ту гура на прагу; и један за другим излази сваки пред суд; каже, саслуша и завитла се на своје место. „Ти што долазиш у обиталиште бола“, рече мени Минос кад ме угледа и заста од свог великог посла, „гледај ком се повераваш — лако је унутра ући, врата су пространа — не превари се у наглости“. Мој вођа, на то, отповеди, „Нашто викање и грдња. Ништа не може зауставити на путу који је Бог одредио. Тамо ће се, где се може што се хоће. Не питај даље, наш је пут дугачак“. На скоро слушах како се јеци од туге разлежу, јер се бејах спустио и приспео у станиште несрећних; у средину вреве од кукњаве и јаука. Овде је светлост умрла. Мрачан простор јечи као море кад се олује дигну и у беснилу му површину заљуљају. Вечито беснило пакленог вихора хвата, носи и спушта у своме колутању мучене душе. Јауци, псовке, грдње, уздаси могоше се јасније чути, кад их год вихор доношаше ближе стеновите обале од провалије над којом стајах. Ја дознах да су грешници који ту трпе они, што су некад заведени варљивим осећањима, пошли за сластима, а не слушали глас разума. Као што, зими, збуњен у лету облак од чвора-

ка, тако се овде олујевита маса од грешника комеша тамо амо, горе доле, без икакве паде на станак и мир. Као што ждралови са висине на којој су нанизани у дуге редове, шаљу своју тужну песму тако видех да се у тужном јеку пред буром повијају сенке. «Ко су оно, учитељу, што олуја гони, а што толико жудно траже мира«? Вергилије му показује Семирамиду, многих језика царицу, која је законе за уживања и насладе прописивала; па раскошну египатску краљицу Клеопатру; па Јелену, што је била узрок рата тројанског; па Дидону чаробне лепоте краљицу картагенску, што се за Енеа убила и т. д.

«Са оним двема загрљеним, што су, тако лаки у вихору, желео бих радо, песниче, да проговорим«. Он ми на то одговори: «Пази, кад их ветар прикучи, тада их љубављу, што их носи, закуни; приђиће ти одмах«. Тек што су били допирени у нашу близину, а ја почех: „Мучене душе, станите, ако вам нико забранио није, и реците нам вашу тугу». Као што голуб и голубица ваздух секу, кад на раширеним крилима жудно хитају свом слатком гнезду, тако видех, како се њих двоје отргоше из јата Дидониног и пођоше к нама кроз олујину летети. „Ти што нас по доброти и нежности походиш у овој крвавој црној ноћи; нас, који смо земљу, по њеној кривици, крвљу напојили, радо бисмо молили за твој спас, кад би нас владалац васионе чути хтео; јер си се смиловао на наш јад. Говорићемо, слушаћемо те, ако само, као у овај мах — бура ућути. Ја сам на обали морској, у оној вароши, рођена, где По скреће свој ток к миру, и на скоро се с рекама пратилицама у мору губи. Љубав, која само добра срца тражи, очарала је овог, ког је лепота и милост красила. Он ми је отет, и још ме то боли. И ја сам њега љубила, и љубав моју ни муке пакла, као што видиш, уништити не могу. Љубав нас је

у један гроб послала, а Каина (оно место на дну пакла, где су убице и издајице својих милих) очекује оног, што нас је убио«. Сенка је то говорила тужно окренута к мени. Кад сазнах бо̂ бедних душа, спустих главу и сагох се. „Шта мислиш?“ чух песника, где ме пита. „Ох, у каквој ватри горе? Каквом су слатком осећању, каквом милом уживању отргнути, и допали у ово место мука? За тим се обрнух оној. Франческа, стадох јој говорити, „Твоја туга изазива ми сузу сажаљења; ал кажи ми, у време слатких уздисаја како, чиме вам двома, издаде љубав плашљива тиху жељу нежности?« А она ми одговори, „Та зар има већег бола, него се у несрећи сећати лепе прошлости. То ће твој учитељ знати. Али кад тако топло и жудно желиш да сазнаш, шта изазва љубав нашу; послушаћу те. Ми смо читали једном, јер нас је обоје то занимало, о Ланселоту, како се заљубио. Били смо сами, далеко од пажње. Књига нас очарала, узбудила. Наши су се погледи, застиђени, сретали; и ми смо често бледели. — Али једно је место било, које нас победило.

Quando leggemono il disiato riso
Esser baciato da contanto amante,
Questi che mai da me fia diviso,
le bocca mi bacio tutto tremante.[1]

Књига је била грешница и грешник ко је написао. Онога дана ми више читали нисмо. Једна је сенка то говорила, а друга се једва држала од плача; а мени је од жалости свест помрчала; побледео сам као смрт и као мртвац пао сам«.

Да узмемо још једну слику патоса из Дантеа; ону, за коју је Гете, који у осталом није много волео Дантеа,

[1] Vers 113—136.

рекао, да је нешто највеће што је поезија свих народа и времена, могла дати.

То је прича о Уголину и владици Руђиерију; трагична слика партијског раздора и беснила, у каком је отаџбина песникова била огрезла у његово време.

Гроф Уголин ослањао је се, као управник вароши Пизе, на гвелфску партију, за што су гибелини те вароши, на челу владике Руђијерија, били његови противници. Пиза је била у рату с Ђеноом. Уголин је раније, после једне несрећне битке, уступио вароши Луци неколике тврдње (због тога га Данте као издајицу отаџбине меће у пакао), и кад је постао, доцније, подестом у Пизи, управљао је тирански тако, да је његовом противнику лако било дићи народ противу њега. У једном, за гибелине згодном часу, они се дигну и потуку противнике. Уголин је у бегству ухваћен и са своја два сина, Гадом и Уголичином (Хугом) и два његова унука бачен у једну кулу, што се доцније кула глади звала. У тој кули, после 7 месеца, умрли су Уголин и деца му од глади. Кључеви од куле бачени су у Арно. То је било 1289 год. Кула је била на пијаци варошкој, и нико се није сажалио на беднике, и ако се, данима и ноћима, слушали јауци несрећника. Данте меће Уголина у пакао као издајицу отаџбине, а његовог супарника Руђијерија као убицу деце; или као издајицу невиности.

У IX круг пакла метнуо је песник издајнике отаџбине. То је круг вечитог леда.

«Ми смо продужили пут »пева Данте,[1]» и мало даље беху пред нама две главе, једна на другој, замрзле тврдо у једној рупи. Као што се од глади глоће тврда кора, тако је она горња гризла ону доњу око потиљка... О ти, што са животињском насладом утољаваш мрзост на

[1]) у XXXII и XXXIII. песми Inferno.

овоме ког глођеш, нашта имаш» почех ја говорити, «да се тужиш? И чујем ли да ти је тужба праведна, и ко је он, и зашто му се тако светиш, наградићу те тамо где си погинуо, ако се ово (језик) чим ти говорим, не осуши«. Грешник диже уста с ужасне гозбе; избриса их перчином нагрижене лубање. Говораше ми: »изазиваш ме да говорим, да тиме понављам очајнички бо̂, чије само сећање леди крв .... ко си, како си овамо допр'о, ја незнам; али ми се учини, кад те чух, да ти је говор фјорентински. Слушај сада: Ја сам био гроф Уголин, а он, ког глођем, владика Руђијерије. Али чуј зашто сам му такав сусед. Знаћеш, да ми је, лукаво, слободу отео кад ми је, подмукло, пријатељство добио; и да ме је убио. А чуј сад, нечувено, што још чуо ниси о смрти грозној и ужасној. Једва је, после поноћне помрчине, први зрак, месечев пробио кроз тесну рупу на зиду од куле, што се по мени зове *кула глади*, кад ми један сан, пун ужаса, раздера завесу с будућности. Чинило ми се, да је он мој газда и господар, и да је терао једног курјака с његовим малим, тамо брегу што Пизи заклања поглед на Луку. Са псима, мршавим, хитрим и добро за ајку наученим послао је он напред Лафранке, Сисмунде, Гваланде (то су гибелинске породице ондашњег времена у Фјоренцији). На скоро, учини ми се, да снага изневери курјака и његове мале, и да видех, како отац (курјак) једе своју децу кидајући оштрим зубима утробу њихову. Кад се пробудих, с раном зором, чух плач моје деце: она ми, још из спавања, искаше хлеба. Ти си без срца ако се већ не стресаш од помисли на страховите зебње какве ме онда обузеше. И ако сузе немаш сад, да ли је икад имаш? Већ смо се пробудили; час је долазио кад нам је обично рана доношена; а црна слутња лебдила је над нама. Тада чух да се доле пода мном закључа улазак пусте, страшне куле. Погледао сам у очи деци мојој и нисам говорио.

Плакао нисам јер сам се следио. Она су сирота, плакала; и мој Анселмучио питао ме: Ти тако гледаш отац? Ах шта ти је, кажи? Али ја не плаках и тога дана целог не рекох ништа; не казах ни у ноћи ништа, док се другог јутра светлост није свету с истока јавила. Кад је мало зраке њене пало у моју тужну тамницу, учини ми се, да на лицима моје деце видех моје лице и моју тугу. Гризао сам од бола обе своје руке; а она, мислећи да то од глади чиним, скочише и повикаше ми: Једи нас, лакше ће нам бити. Ти си нас у ово сирото месо обукао; о, свуци нас оче! Тада се умирих да их не жалостим. Неми смо били тог дана, па и другог. И ти земљо не може пући! Кад дође четврти дан; тада пузаше мој Гадо к мени и с угушеним гласом ме преклињаше, „Што не помажеш? Оче мој помози ми! Он издану — и тако сам их гледао, као што ти мене гледаш, петога, шестога дана, како сад овај, па онда онај попадаше, и несташе. Већ слеп, посрћао сам и пипао тамо где је сваки од њих лежао; и три дана сам их звао. Тада је глад учинила што никав бо није могао учинити". И искрљештених очију, кад то изговори, стиште се на главучу и стаде је гристи и крцати зубима јаким као у пса".

Данте је, са својим вођом, отишао даље.

У ове две слике, као што се види из овог слабог превода, у ком нема оног, што на њих у оригиналу просипље особиту чаробност, — стиха и музике, сабране су све прилике и погодбе какве патетичка осећања изазивају у највећој мери. Ту је младост, невиност, што страда. Ту је бо оних који су близу мученицима а који им помоћи не могу. Код оне прве слике, да узгред рекнем, види се величина душе Дантеове, који има саучешћа у страдању људском, и опроштаја за слабости човечанске. А друга слика показује величину уметности његове. У

њој је најгрђа реалност ублажена јачином туге за пострадалом слабошћу и невиношћу.

Велики епски песници умели су, вештином, великих трагичара, експлоатисати патетичка осећања и саучешће својих читалаца. Међу најлепше странице у Илијади, Одисеи, Енеиди, Изгубљеном Рају, долазе описи и приче патетичких призора. Изредни примерци те врсте *лепог*, код Омера, јесу: излазак седог старца и бедног оца, Пријама пред суровог и охолог Ахила, да испроси тело свог сина Хектора; и растанак Хектора од своје жене Андромахе. Пријам долази у чадор Ахилов; пада на колена и љуби руку која му је толику децу исекла. Ахил је изненађен, збуњен, суров, неприступачан. Кад му старац поче овим речима: „Ах помисли, ти, што си на богове налик, Ахиле; помисли на године оца свога, и сажали се на мене; он је стар, слаб као и ја. Помисли, да га је какав силан непријатељ напао, и да никог нема ко ће зло и опасност отклонити од његове седе главе. Па опет је он срећан, јер му ти живиш; јер се нада, да ће видети свог милог сина, кад се од Троје врати. А ја несрећан, изродио сам храбру децу, и сва су ми, у боју, попадала. Педесет сам их имао, кад су дошли под Троју синови Ахивски. Деветнаест их је једна мајка родила. Сви су мртви. Један ми је био остао, последња нада родитеља, последња одбрана града. И њега си убио. И он је, мој Хектор, пао за отачаство. За њ сам дошао к лађама Ахивским, да га испросим, да га откупим. Поштуј богове, Ахиле, и на мене се сажали. Замисли у мени твога седога оца, овако очајног и старог; а ако нико од мене не може бити жалоснији, јер сам страдао, како нико од самртних на земљи страдао није. Замисли њега, да љуби руку убици своје миле деце“.[1]

[1] XXIV, Ilias 487—806.

У *Енеиди* су особитог патоса, смрт Лаокона и његове деце: причање Енеово краљици Дидони, како је Троја страдала; и опис смрти те краљице. Енеа, на његовом путовању у Италију, морска бура бацила је на обале Африканске. Ту је он био са његовим друговима примљен од краљице Картагенске. Она га је наскоро заволела; и све хитрине, какве љубав измислити уме, употребљавала да га задржи код себе; а кад успети није могла да драгога заустави, очајница, убила је се.[1]

„Узрујана, и занесена црним мислима, решила се краљица на страшно дело. Крв јој је подаврела образе; очи су јој црвене биле, а црте на лицу растројене. Стра-

[2]) Aeneid. IV. 641. Ci

«At trepida et coeptis immanibus effera Dido
„Sanguineam volvens aciem, maculisque trementes
«Jnterfusa genas, et pallida morte futura,
«Interiora domus inrumpit limina, et altos
«Conscendit furibunda rogos, emsemque recludit
„Dardanium, non hos quaesitum munus in usus
„Hić, postquam Iliacas vestes notumque cubile
«Conspexit, paullum lacrymis et mente morata,
«Incubuitque toro, dixitque novissima verba:
«Dulces exuviae, dum fata deusque sinebant,
«Accipite hanc animam, meque his exolvite curis.
«Vixi, et quem dederat cursum fortuna, peregi;
«Et nunc magna mei sub terras ibit imago.
«Urbem praeclaram statui, mea moenia vidi;
„Ulta virum, poenas inimico a fratre recepi;
«Felix, heu nimium felix! si litora tantum
„Nunquam Dardaniae tetigissent nostra carinae!
«Dixit; et os inpressa toro, Moriemur inultae?
„Sed moriamur, ait: sic, sic juvat ire sub umbras.
„Hauriat hunc oculis ignem crudelis ab alto
„Dardanus, et nostrae secum ferat omina mortis.
«Dixerat atque illam media inter talia ferro
„Collapsam aspiciunt comites, ensemque cruore
„Spumantem, sparsasque manus.

шно је гледала. Тешко је дисала. Природа је дрхтала, пред блиском смрћу. Тада је, брзим ходом, одлетела спремљеном месту; и као помамна испела се на ломачу, извадила из корица мач који је Тројанац оставио. Али кад јој поглед паде на одело што је он носио, и на постељу милу, застаде... и с уздахом загрли оклоп; а затим, малаксала, стропошта се на диван, и усиљаваше се, да сузе заустави и да ове последње речи изговори «слатке залоге моје љубави, кад богови тако хоће, примите моју душу, ослободите ме јада. Живела сам, пропутовала сам пут који ми је срећа одредила. И сад, моје славно име, и моја слика, сићи ће међу сенке подземнога света. Сјајан сам град подигла, невернога брата казнила; осветила сам мужа. Шта бих могла још од среће желети? Ах, да тај вероломни Тројанац не виде моје обале! Тада је пољубила постељу. Хоћу ли умрети неосвећена? Страшно је умрети без наде на освету. Али да, за мене је слађе умрети него живети. Нека лажљиви Тројанац гледа, из даљине, овај пламен; и нека га слутња, да је ово моја смрт, прати. То рече и загњури мач у своје лепо тело. Углављено у рани, оста стрховито оружје; а црвена, врућа крв јурну у млазевима«

Да не наводим више примера. Ја сам хтео само јачину уметности илустровати у описивању патетичких прилика. Мало даље видећемо успехе великих уметника у другим погледима на пољу епске песме.

Но једно питање на овом месту. Дали су ове слике које наведох, разбудиле у души читалаца мојих каква нежнија а слатка осећања, ма она и неодређена била? Ако јесу; онда су то та осећања, онда је то (ма и сетно) *задовољство* оно, што су песници желели човештву прибавити кад су те странице писали.

III

Три су стране којима приповедачка поезија може бити занимљива: радњом, карактерима и описима; и уметност песника треба ценити по успесима у сва та три погледа. Радња је у приповеци, роману као и у драми, најважнија погодба њихове трајне занимљивости. Слике, карактери, верни или идеалисани снимци с природе и из живота људског, могу у списима, као растурени, засебни примерци лепоте, будити сваки засебно, естетичка осећања и давати, сваки за себе, естетичке насладе. У књизи *De Maistre-a* «*Разговори о Револуцији*», опис Петрограда једне јесење вечери, јесте чаробан таблô од ког се читалац нерадо одваја да на даљим њеним страницама лено прати философски разговор писца и његових пријатеља о човеку и свету. Једна страница импресивне лепоте из „Мартира“ Шатобријанових очарала је младог Огистена Тиерија и зажегла у њему жељу да се ода изучавању историје (то је опис једне битке између Римљана и Гала, на Рајни). Атињани, а међу њима млади Тукидид, плакали су, кад им је, једном, на олимпијским светковинама Херодат читао само неколико страница своје историје. Оне слике из Дантеа, Омера и Вергилија, о којима је у овим козеријама раније била реч, као и пасажи из неколико песника што ћу сад навести, имају, сваки своје засебне поетске лепоте. Њихов је естетички ефекат независан од догађаја о којим се у епопеама, из којих су извађене, прича. Али оно што целу причу чини занимљивом, што читаоца веже за њу од првог до последњег листа, јесте *њена радња*.

Шта зовемо радњом у причи, роману, драми, епопеи?

У овом се питању по кадшто варамо. Често ће се чути, бар код нас од наших критичара, за какав спев да има *занимљиву или живу радњу*, ако је богат у сликама, ситуацијама; ако му је прича заплетењана, разговори живахни. Свега тога, инак, може у спеву бити, па он опет немати доста радње.

Нема у светској књижевности спева богатијег најразличнијим таблоима, јунацима и карактерима, интригама, заплетима, сценама веселим и тужним, авантурама најразличнијим, и т. д., него што је „*Бесни Роланд*" од Ариоста; па се опет за тај спев не може рећи да има радње. Да, ђенијални песник италијански умео је свему у свом спеву дати толико чари да уживање читаоца не малаксава. Али то је умео само Ариосто, па и опет је његов спев само чаробна шума у којој нема стазе и из које се ништа не износи осем слатког сна.[1] На против, у трагедијама грчких песника, Есхила и Софокла, прича је махом врло проста; ту нема никаквих заплета ни интрига; ни мало треатралних досетака; али је радња у њима до највеће мере занимљива. Кад је Аристотело рекао, да је у епопеи као и у трагедији душа уметности *радња*, он је мислио на онај *сукоб и борбу* какву јунак, мисао или предузеће, у причи, има да издржи с противностима и препонама те да најпосле над њима триумфује, или... да им подлегне. Невиност, слабост, каква велика мисао, каква врлина, каква породица или личност, над којима лебде све наше симпатије, налазе се у опасности; неприлике, тешкоће, непријатељства, интриге, лажи, спују се и преплећу да их сатру. Хоће ли победити оно што волимо? Да неће пропасти? Ми зебемо, страхујемо, надамо се. За ону причу, епопеу или трагедију можемо рећи да има *велику, сил-*

[1] Etienne litt. italienne p. 202.

ну, јаку радњу, која у такој страховитој запетости, у таком узбуђењу од страха и наде држи најдуже и најјаче.

Уметност великих епских и драмских песника најјасније се огледа у способности њиховој да радњу, у својим делима начине занимљивом.

У чему је занимљивост и важност радње, Камоенсовога спева? У том, хоће ли његов јунак одолети свим неприликама и тешкоћама, какве га, на дугом и непознатом путу по мору, сретају, и доспети онамо, — у Индију — куд га интерес човештва и отаџбине води.

У чему је занимљивост приче Луканове о борби између Цезара и Помпеа? У том, хоће ли слобода бити срушена с Помпеом, или с њиме победити. Занимљивост радње у «Изгубљеном Рају» долази од нашег страховања да Сатана не успе у својој намери, не продре до човека у рај и не поруши му сретни живот.

Ми знамо да је у кући Одисеовој, у Итаци, несрећа; да му је жена опседнута од просилаца којих се ослободити не може; да му је стари отац избачен из куће; да су му непријатељи расточили имање, и да раде о глави његовог младог сина Телемака; и пратимо, с највећим симпатијама и нестрпљењем старог јунака тројанског на његовом дугогодишњем лутању, и његовом пробијању кроз стотине страшних прилика, јер од његовог брзог доласка зависи спас једне добре, невино пострадале, породице; зависи то, хоће ли *неправда* и *неверство бити кажњено а правда и верност освећена.*

Оно што радњу у Илијади чини занимљивом јесте питање, хоће ли Ахилес, који се с Агамнемоном завадио, остати одвојен код своје лађе, и пустити да Грци са свим буду потучени, или ће, ма у последњем часу, смилостивити се и сажалити на своје земљаке, гоњене и убијане од Хектора и Тројанаца његових?

Да радња буде занимљива мора бити, осем свега што јој уметност позајмити може, још у питању нешто што за људе има великог интереса или важности. А за људе, у свим вековима, било је вазда важно питање, *хоће ли врлине одржати победу над пороцима, слобода над тиранством, правда над неправдом, јунаштво над ситним интригама, истина над лажи*, и т. д. Отуда излази, да радња у епопеи и трагедији, својим крајним исходом, треба да илуструје какву моралну истину; да покаже да је врлина јача од порока, истина од лажи и т. д. У том је даља сродност епопее и трагедије. И по школској дефиницији трагедије и епопее, прве би био задатак да покаже наказност и опасне последице порока, и зла каква се рађају у силној а необузданој страсти; а задатак би друге био, да покаже лепоту и изредност врлина; лепоту и корисност њихових последица.[1]

Занимљивост је радње у велико увеличана, ако у њој има *јединства*; то јест, ако све у причи има тесне везе са главним јунаком или предузећем, па било да им смета, или помаже; и ако све прилике и ситуације, веже логична веза узрока и последица. Стари су песници, Омер и Вергилије, у том погледу савршени. Од нових су им најближи Милтон и Камоенс. А код Таса, — да и не говорим о Ариосту, — дуге епизоде, које у осталом имају чаробне лепоте, често су длаком везане за главни ток догађаја. Ну, и ако је у епопеи, и у опште приповедачкој поезији, радња толико важна погодба, опет, у том питању има велике разлике између трагедије и епопее. Трагедија је ограничена временом; и према том у њој развој догађаја мора бити брз, и сва она осећања страха и сажаљења каква призора и догађаја, кад се о њима прича, постепено изазивају, морају бити у трагедији сабијена

[1]) Sir Boyd Hist. of lit. II. 451.

и брже се и силније будити. Све у радњи мора бити у тешњој вези, и све мора ићи право, без околишења, ка крајњем циљу трагедије. Ако у њој има епизода, оне су за то да се у њима читалац или гледалац за који тренутак одмори; или да по какву црту у карактеру главних јунака из епизода као из заклона мирније и боље уочи, а не да се у њима изгуби и заборави као оно Танкред у вилинском двору Армидином код Таса. Та брзина којом се догађаји у трагедији морају развијати даје радњи њеној јачег живота, и патосу веће силине, него што тог у епопеи или причи може бити. Те тако, докле приповедачка поезија, неограничена временом ни простором, има ту надмоћност над трагедијом да може свеколика и најразличнија осећања човечја изазивати и стављати у покрет, дотле велики приповедачи и епски песници изостају иза великих трагичара у способности, да осећања жалости и сажаљења (патоса), бар у њиховој великој јачини, изазивају. Најпатетичније странице из Омера, Вергилија или Дантеа, нису онако јаке као трагедије Шекспирове или Софоклове.

Друго је широко и важно поље за епског песника, снимање карактера. И у том су погледу Омер, Милтон, Данте, Вергилије неисцрпни зналци срца и страсти људских, и ненадмашни уметници да како крупне црте тако и најтање нијансе и разлике типова обележе. Њихова су дела засебни светови, више мање уздигнути над овим нашим светом; али је и тамо живот сплет од најразличнијих жеља, тежња, радњи, односа, што све има своје узроке и своју полазну тачку у људима, њиховим осећањима, страстима, памети, енерђији. Човек се у радњи његовој огледа. Радња је најбоља и највернија његова слика; и она је онака какав је он, и не може друкчија бити. Ако би у спеву каквом било друкчије, онда би то најбоље показало несавршеност уметности и песниково непознавање човека и живота. Прво је мерило дакле за успех умет-

ника у опису карактера, да су му јунаци, личности *доследне у животу* и *раду*; то је, да су они с врлинама или пороцима, способностима, страстима, темпераментом каквог су, у свакој прилици, у сваком послу онакви какви једино могу бити. У тој доследности је оно што зовемо *истином* карактера

Но можда ће и ова реч требати мало објашњења. Узима се, а извесна школа у уметности усвојила је то за основно правило, да су карактери истинити ако су просто снимљени с природе, из живота; ако су њихове способности, страсти, наклоности, у онакој *нормалној мери* у каквој су *обично* људи у животу.

Без поговора, природа је најбољи учитељ уметнику, а свет и живот људски књига коју он — као што је, и Хорације желео, — увек треба да чита и у њој да тражи типове које ће свет признати за истините [1]; али је песнику као и сваком уметнику допуштено, да и таке прилике и ситуације измишља и комбинује, какве *нису обичне у животу*, и за какве не могу поднети карактери обичне нормалне мере.

Шта ће песник тада радити? Он неће и не сме од својих јунака градити чудовишта, али ће типовима узајмљеним из живота, дати јачег живота; јачину осећања и страсти њихових растегнути преко обичне, и нама познате, мере. Јунаци ће нам се тада чинити већи од обичних људи али ништа у њима неће бити лажно. Бајрон нам је у једној сцени свог Донжуана, дао страшну слику људског егоизма. Ми се стресамо гледајући како утопљеник за мало само живота отурује од даске за коју се ухватио, своје пријатеље, своје миле; и како су му се у журби да себе спасе, угасила свака и најслабија осећања човечности и љубави. Слика нам је та страшна и *необична*, али ко може рећи да је лажна, и да такав чо-

[1]) De arte poetica.

век није у такој прилици? Медеа нам је страшна кад коље своју милу децу да се освети мужу што јој је неверан, али њен карактер у трагедијама Еврипида и Сенеке није неприродан.

Тако се у удесним а необичним приликама може свака страст човечја показати у јачини неочекиваној, у јачини, какву у обичном животу, не сретамо. Јунаци су Омерових епопеа људи, али по врлинама и страстима нешто више од обичних људи. Ахилес, Агамнемон, Ајакс, Парис, Менелаос, Андромаха, Хектор, Пенелопа, све су то типови оригинални у својој индивидуалности, у својим осећајима и начинима гледања на ствари. Омер најстарији европски песник, највећи је уметник у опису карактера. Сви су они доследни, истинити, савршени. Само пространије анализовање — за како ја овде на жалост немам места — могло би показати Омерову вештину и у том погледу, и његово дубоко познавање човечје душе те потврдити оно што Бекло вели, да је Омер поред Шекспира највећи човечански психолог.

Што радњи Илијаде и Одисее, даје достојанства и величине, а његове јунаке држи на извесној висини изнад обичних људи, то су, пре свега, озбиљност и јасност стила у приповедању, чему су многи доцнији епски песници на модерним језицима подражавали, а ретко који у подражавању могао бити срећан; а затим честа *упоређења* радње људске с великим појавима или стварима у природи. Сасвим је истина да су поезија и језик народа, у њиховој младости, док је код њих фантасија силнија од разума, пуна упоређења и метафора; и да су код Омера упоређења често нескладна и чудновата, а метафоре често из даљине донете. Али, ипак, у највише прилика, та таква упоређења увеличавају у машти читаоца јунаке и њихове радње; а метофоре дају сликама песничким изванредне јачине и импресивности.

То се може видети из два три примера на дохват узета.

Агамнемон је (у II. песми Илијаде) распустио војску да се спреми за напад на Тројанце. „Тако он рече а Аргивци загрмеше гласовито, као кад море, подривено од јужног ветра, тресе јековито о нагнуту високу стену коју бурни ваи никад не остављају ма какви ветрови дували. Слеже се народ к лађама; ватре се задимише између чадора; једни узеше да вечерају а други да жртве боговима приносе, и моле их за заштиту у борби«. У XIII. песми Илијаде описује се напад Тројанаца на грчки логор, овим речима: «Тада их Цајс нагна у борбу. И они одоше као вихор од јаких ветрова који грмљавина заљуља преко поља да се тамо с бесном хуком сваља на пучину морску и узбуни несташне вале, и да се погрбљени и запенушени у прасци један за другим ваљају. Тако су и Тројанци сабијени, напред једни а за њима други, у блеску од тучних оклопа ишли за својим вођама. Хектор је ишао пред свима, налик на крволочног Марса». Тако Ахилес брише непријатеља, који измиче пред њим, као што пожар брише гору. Јунак пада у бој као топола кад је секира обали. Осећања се у Несторовим грудима колебају као што се море надима кад је мирно. Идоменес очекује (XIII. il.) Енеа као дивљи вепар из планине кад сабијен у теснац дочекује ловце: накострешио гриву, закрљештио очима, а зубима шкљоца.

Вергилију је, у његову спеву Енеиди Омер био учитељ. Он је Омеру подражавао и читаве пасаже из Одисее или Илијаде позајмљивао. Али, као што у опште с подражавањем иде, копије никад не могу бити оно што је оригинал. У њима мора бити више уметности него природне истине. У јунацима Енеиде описане су, све саме савремене песнику и Августу, знатне личности римске, а све идеалисане у толико, у колико је песник по

коју црту какву су имали увеличавао, а по коју опет ублажавао или са свим замазивао. У карактеру Енеа, јунака спева, преставио нам је Вергилије Августа. Он је њега хтео изнети као мудрог законодавца и праведног владаоца, и у његовом карактеру одличне су црте, смиреност, побожност, нежност, достојанство, благост, родољубље. У Дидони је престављена Клеопатра, краљица Египатска, која је употребљавала све да очара Августа. Она је смела, страсна, лукава, горда на своју владалачку лозу, поносна на престолу као краљица Тако у личности Турна, имамо Антонија; у слици Латина, Лепида; у напраситој и страсној Амати, Фулвију жену Антонијеву; у брбљавом а пакосном Дранцу, који је у боју кукавица а увек се хвалише, изнео је Вергилије карактер Цицерона за кога као што се види он као и још неки савременици, нису имали много поште ни љубави.

Од свих модерних европских епских песника, Милтон се највише приближава Омеру, по достојанству и узвишеном тону стила, као и по успеху да радњу и карактере одржи на извесној висини изнад нашег света и живота.

Истина у «Изгубљеном Рају« само су Адам и Ева људи; а све су остале личности, анђели или демони; али је и ове песник снимио са живота људског и у свему су, осем њихове бесмртности и веће физичке снаге, људи. Као такови, они су у спеву — истинити, и увек, у чему и Вергилије изостаје иза Милтона, доследни. И ако су сви анђели по сјају надземаљском слични; и ако су сви демони задржали по нешто величине и сјаја пређашњег, од пре отпадништва од Бога, опет је песник умео, изредно индивидуалисати их и изнети читав свет од различних карактера, какви се јасно распознају и у савету и на раду, и у борби. Да узмемо који примерак из спева

Милтоновог који ће нам илустровати јачину његове уметности за индивидуалисање карактера. У другој књизи „Изгубљеног Раја“ скупили су се на глас Сатане, у скупштину, сви демони што су дотле лежали онесвешћени од страха и упропашћења у пламеном мору пакла куда их је јарост божанска бацила с висине небесне. Имало је да се договоре, да ли ће остати тако у мукама и јаду пакленом, или ће покушати да наново нападну на небо и Бога, или ће се дићи да траже онај нови свет који је скоро створен за човека. У скупштини су се слушала различна мишљења; и у тим различним мишљењима и говорима огледали су се говорници. Најпре је говорио Сатана, с високог краљевског престола. Његов говор показује гордост, лукавство, смелост.

«Силе и господства, божанства небесна! Никаква дубина не може уништити снагу бесамртних и ако угњетених и сурваних. За то ја не очајавам да је небо изгубљено. Кад се из овог мрака небесне врлине дигну, биће сјајније и страшније него кад су пале. Ја сам по праву и по утврђеним небесним законима ваш вођа, а после и по слободном вашем избору и по оном што сам заслуга стекао у саветима или у борбама. Губитак неба мени је дакле у неколико накнађен тим што седим тврдо на престолу до ког завист не допире, а који ми је ваша сагласност уступила. Срећније стање на небу на ком су и достојанства величанственија може будити завист. А ко ће овде завидети оном што седи на највишем месту да буде само најближи нишан громовнику; да буде ваша одбрана и да носи највећи део вечне муке? Где нема никаквог добра да се око њега бори, ту не може бити раздора ни борбе. Никог неће славољубље носити да тражи веће муке. Јачи дакле у слози и тврдој вери на успех него што тог на небу има, ми се сад дижемо да тражимо наше старо право; с више поуздања сад да

ћемо успети, него што бисмо га имали да смо у срећи. Договоримо се како ћемо радити. Хоћемо ли отвореним ратом или лукавством? Ко уме саветовати нека говори". За њим устаде *Молох*, крунисани краљ; најјачи и најстрашнији од духова, што су на небу ратовали, а сада још страшнији у очајању. Он би хтео, да је у снази раван Вечноме. То или ништа; и у тој охолости није знао за страх ни од Бога, ни од пакла, ни од чега. Он је тражио отворену борбу; и кад је страшан, замрачена чела, с очајничким осветољубљем, сео, дигао се *Белијал*. „На њему је више нежног и људског. Лепшу личност небо није изгубило. Изгледао је као да је створен за достојанства и велике послове. Али је све у њему лажно и шупље. С језика му је мед капао; од ружног умео је начинити лепо, збунити и повући зреле памети. Али су његове мисли биле ниске. У пороцима је окретан а на већем делу страшљив и кукавица. Но он се умео допасти; и говор је његов очаравао, јер је речи умео облачити у одело разлога". Он је у говору, који може служити за савршени примерак софизама и извијања, саветовао мир, и недизање нове буне.

„После њега диже се, у озбиљности, *Белзебул*. После Сатане он је седео највише. У стајању је изгледао као стуб државни; дубоко је на челу му урезана смишљеност и брига за опште добро. На његовом лицу, на целом њему, било је величанствености порушене. Мудар, стајао је, са плећима као у Атланта, способним да понесе терет најсилнијих монархија. Његов поглед по скупштини умирио је жубор и везао пажњу, тиху као ноћ. Његова је памет освајала а његово мишљење није имало противника. Говор је његов, говор обазривог, смишљеног, ладног државника, који зна шта се може учинити и шта треба радити. Он је саветовао да се између несносног мира у мукама и мраку пакла, и узалудног покушавања да се

небо освоји, предузме освојење Земље и човека. И сводови палате демонске одјекнули су уриебесним одобравањем«.

Италијански песници XVI Века, Ариосто и Тасо, описивали су великом уметношћу, сваки на свој начин и по свом стилу, карактере. Ариосто је хватао само крупне црте својих јунака; а Тасо је израђивао своје марљиво; али су ти јунаци и код једног и код другог песника идеални. Све је у њима улепшано, и такви какви су, не би могли на овом свету живети. Основне црте, готово у свима њима, једне су исте: младост, лепота, побожност, јунаштво, углађеност, љубав, васалска оданост; и уметности је остало, да код свих тих заједничких црта опише индивидуалности. Тежак посао, у ком је Ариосто ипак, чини ми се, срећнији од Таса.

У Ариостовим људима има нешто више мушке јачине него у Тасовим, али за то у Тасовом женскињу има више индивидуалности. Карактери и слике Армиде, Софроније, Клоринде, Ерминије долазе у највеће лепоте „Ослобођеног Јерусалима».

За описе (дескрипције) из природе и живота, епска поезија, као што сам казао, има неограничено поље. Сликама, таблоима, описима радњи најразличнијег карактера, епски песници могу експлоатисати свеколика осећања човечија. Уметност је оних песника чија сам имена до сад спомињао, на том неограниченом пољу, неограничена. Само о стилу њихову може бити говора, а не о величини њиховој као уметника,

А, да, шта је стил у уметности?

Ако ичег има што се не да дефинисати, то је стил. Бифон је рекао «стил је човек“ и јаснија и потпунија дефиниција не може се измислити. Стил је све оно што од уметника има у његовом делу. Све оно што исказује његова осећања, схватања, јачину или нежност његове

душе. Стил је одјек његове душе у његовоме делу; оно чим уметник стоји одвојен, обележен међу другим уметницима. Сваки човек уноси у свако своје дело своје душе, али обични људи мисле и осећају као цео свет, као сва њихова околина, и не распознају се у својим делима. Тако и обични уметници и таленти, немају свог стила; бар свог оригиналног стила. Само се људи великог духа умеју исказати у својим радњама; и само велики уметници имају своје стилове. Велики песници огледају се у језику, стилу, сликама, карактерима својих дела, у начинима исказивања осећаја, у јачини или лакоћи њихове кичице кад сликају; укратко у целом њиховом делу и у сваком њиховом послу. Омер, Вергилије, Данте, Камоенс, Милтон, Тасо, Ариосто сваки има свој стил и ко је њих ма један пут, читао ако му само два стиха из којег њиховог спева у шаке падну, познаће одмах чији су.

Без поговора, величина уметника, његова душа и његов стил могу се опазити и познати само у оригиналима њихових дела. Најсавршеније копије и најсавршенији преводи могу од оригинала све имати; само једно никад, душу уметника. Кад је говорник грчки, Есхинес читао, једном, својим ученицима неколике пасаже из знамените Демостенове беседе „О Венцу“, они су били усхићени. А шта бисте рекли, да сте њега слушали кад је говорио? упитао је Есхинес своје ученике. Од прилике тако се и мени питање намеће кад говорим о лепотама и уметности епских песника, или кад у преводу исписујем коју страницу њихових дела. Како су далеко преводи од оригинала! Па ипак ће и преводи више казати о уметности песника, него описивање исте. Колико да се види начин приповедања и детаљност описа у Илијади, исписаћу једну страницу тог спева.

Агамненон је, да ублажи гњев бога Феба који је просуо болештине у логор грчки, а и на захтев старе-

шина народних наредио, да се ћерка Фебовог свећеника у Хриси, која је њему при подели плена у део пала, врати своме оцу. Улис је имао да то изврши.

„Улис је, међу тим, стигао у Хрису носећи са собом свету хекатомбу. Кад су Грци ушли у дубоко пристаниште, савили су једрила и метнули их у лађу; спустили су на ужетима катарку и положили је; а лађу отиснули веслима станици. Одмотали су за тим котву, и везали лађу паламаром за обалу. Тада су изашли на обалу и спремили жртву Фебу; а после њих, изашла је из лађе заљускиване валима и девојка Хрисеида. Њу одведе мудри Улис у храм и предаде је оцу њеноме, говорећи му овако: О свећеничe божји, мене је послао вамо Агамнемон, вођа народа, да ти ћерку доведем и Фебу жртву принесем за спас Данајаца, еда би се умилостивио Бог који је на народе Аргивске тешке болести просуо. Тако говорећи, предао је девојку у руке његове. Он је примио, и зарадовао се милој ћерци својој; а они су журно наместили сјајну жртву око красног олтара. Опрали су по том руке и заватали су шаком свете пшенице. Свећеник је са склопљеним, рукама и очима к небу, молио се богу: „Чуј ме ти што носиш сребрни лу̑к, штитиш Хрису и свету Хилу а Тенедом снажно владаш. Чуо си ме кад сам те звао, и част си ми указао и страшно Ахајце погубио. Чуј ме и сад; учини ми милост и одврати од Аргиваца грозни помор“. Тако је говорио и молио се, и Феб је уважио му молбу. Кад су молитву свршили, и светом пшеницом посули, заврнули су вратове стоци, заклали, и огулили је; за тим су изудили череке и замотали их двоструко у сало. Старац је сад то сагорео и залио црвеним вином; а младићи су стојали уза њ и држали петокраке ражњеве. Сад су и остало исекли на мале комадиће нанизали на ражњеве, испекли и снизали с ражњева. Кад

су с тим послом били готови, засели су за софру. Младићи су кружили пехаром вина, а они су целог дана славили Бога песмом. И он их је слушао весела срца. Кад је сунце село и ноћ дошла, спустили су се на одмор онде, где им је лађа везана за обалу; а чим је зора зарудила, отиловили су натраг к широкој војсци Ахејаца. Феб, божански стрелац, послао им је поспешан ветар; а они катарку побише, бела једрила разапеше. Ветар им сад једрила надимаше, а око бокова лађе запљускиваше вали у несташлуку и прасци. Лађа је пресецала воду и брзо пловила. Кад су приспели широкој војсци Ахејаца, извукли су сиву лађу на суво, горе на шљунак; подвукли јој балване и разишли се међ чадоре и лађе».

Да узмемо још једну страницу. У XIII песми Илијаде описана је смрт Хектора. Ахилес је срео Хектора под самим зидинама затвореног града. Стари Пријам и старешине Тројанске гледали су, са врха зидова, у највећем страху борбу два јунака од које зависи судбина Троје и Данајаца. Срца су им у грудима била слеђена, и дозивали су Хектора. Хектор се уплашио и нагао бегати. Ахилес га је три пут око града обагнао, док богиња Атена, заштитница Грка, није Хектора наговорила да стане и да чека гониоца. Хектор је на међану погинуо, а на догледу Тројанаца и старог му оца.

„С Хектором див-јунаком уради Ахилес грозно. На обе му ноге просече жиле, онде између чланка и пете; провуче каише и привеза га за седиште од својих двоколица; а остави да му глава дрља по земљи. Тад се попе на кола и диже у њих сјајно оружје и оклоп, па бичем шикну. Као ватра одлетеше коњи, и за двоколицама се диже прашина и замота вучено тело јунака. Дивно ли оно беше мало пре, а сад га је Цајс издао непријатељима да га нагрде, на земљи самог његовог милог града. Мајка Хекторова чупала је своју косу, раздерала бели вео, и

и у кукњави напињала погледе за сином. Тужно је плакао и отац, и горко јаукао; а врисак народа у граду био је велики као да Илиос с врха букти и сагорева. Једва народ могаше задржати старца, јер хоћаше у страховитом болу да изађе на високу дарданску капију. Отимао је се, преклињао, клечао у прашини, сваког човека његовим именом звао: „Пустите људи, пустите ме самог, и ако сте сви тужни, да изађем, да одем лађама Ахејаца. Молићу човека, тог грозног убицу. Умилостиће га моја старост и беда, јер је и његов отац стар, седи Пелеј што га је родио и отхранио, ах за несрећу Троје, а за највећу моју жалост; јер ми поби толико деце, све красних младића. Жалостан сам, али не тугујем толико за њима свима колико за једним Хектором. За њим ћу у гроб. Ах, да је бар у наручју мом умро. Сити бисмо се могли исплакати и нарицати ја, и сиња кукавица, мајка његова. Тако је говорио старац; а око њега су грађани јецали. Међу женама разлегао је се лелек тужне Хекубе. „Сине, на што ми је, сиротој, живот, кад ми тебе нема. Ти си и у ноћи и на дану био слава моја, а штит свима људима и женама тројанским. Они су те као Бога волели. Ти си им био њихова дика и понос А сад си мртав“. Тако је плакала мајка. Али ништа још чула није љуба Хекторова. Никакав јој весник није дотрчао да каже, да јој је муж пред капијама остао. Него је ткала у дну палате, двојила и заткивала у ткиву разне шаре, а наредила лепокосим девојкама по кући да се пожуре, и ватру испод великог троношца распире, да се јунак окупа кад јој се из боја врати. Кукавица, она није ни знала да га је зеленог ока ћерка Цајсова, Атена, мишицом Ахиловом, убила. Али, кад чу јаук и врисак с куле, задрхта и испусти чунак, па у страху говораше лепокосим девојкама: Ајте, од вас две, да видимо откуд врисак и шта се догодило? Чујем глас своје свекрве, срце

ми је немирно, ноге ми се одузеше. Зло ће бити Пријамовим синовима. Нека би била луда слутња; али сам узнемирена; страхујем да није јуначни Ахил мога Хектора одсекао од његових и од града, и да га не вија сад по широкоме пољу. Силан је Ахил; а Хектор је увек пред својима, одвојено пошао». То рече, и наже кроз одаје на кулу, ка гомили људи што ту беше, па погледа доле око градских зидова, и угледа — тужан призор — како га брзи коњи вуку широким лађама Ахејаца. Поноћни мрак јој се навуче на очи, посрну и обесвести се. С главе јој попадаше накити, подвезица и лаке укосница; расплетоше јој се витице; паде и вео којим је даривала златна Афродита, оног дана, кад ју је ратоборни Хектор довео своме двору из Етионова града, пошто је најпре велике дарове за њу дао. Око ње су стајале заове и јетрвице, држале је онесвешћену, бледу као смрт. Кад је дошла себи, и душа јој се срцу вратила, почела је пред женама тројанским, уздасима и јецањем, испрекидано нарицање. «Хекторе, ах, тужна ли сам ти.! Еле смо за једну судбину нас двоје рођени; ти у Пријамовој кући, у Троји; а ја у Теби, на шумовитом окомку Плакоса, у граду Етиона, који ме отхранио кад сам мала била; бедник, бедно дете. Ах, да ме није никад родио! Ти сад слазиш у Орхово обиталиште доле у земљи, а мене остављаш јадну и жалосну у кући; мене удовицу и сиричића малог и нејаког ког смо родили нас двоје: Ми бедни. Ти му нећеш, Хекторе, више бити заштита, а он неће бити утеха оцу своме, јер га је изгубило, сироче. Ако и преживи жалосни рат Ахејаца, пратиће га целог његовог живота муке и бедо. Имање ће му други отети. Сироче ће оно бити међу децом; вазда ће му лице бити мокро од суза, а очице спуштене суморно. Бедно, тражиће другове и пријатеље очеве, молиће и хватаће за скут сад овог, сад оног. Ако се од њих ко

сажали, пружиће му кашичицу да усну покваси, а не да се нахрани. Подвикнуће му когод и пољуљен, торњај се; није за нашим столом твој отац; и у плачу ће доћи својој бедној мајци, удовици. Астинакс, дете наше! Њега је отац његов на крилу свом хранио јагњећином дебелом, а кад га је уморна од играња сан савладао, спавало је задовољно на леном кревету, у наручју дадиље своје и на мекој постељи. А сад ће много трпети, без свога оца наш Астинакс, како га људи из Троје зову: јер си само ти чувао капије и високе зидове града. Сад си код лађа ахивских храна црвима, а пси су те голог јели, а одело твоје меко и лепо што су жене радиле, у кући виси пусто. Све ћу у ватри сажећи јер ти неће требати више. Сажећи ћу пред Тројанцима и Тројанкама за спомен твој. Тако је говорила и плакала, а жене су тројанске јецале.“ Из ова два пасажа може се у неколико видети начин приповедања Омеровог. Он је јасан: у описима детаљан; онакав какав је живот. У тим особинама стоје Илијада и Одисеа јединствене у светској приповедачкој и епској књижевности.

Да извадимо сад један листић из Милтонове епопее.

Омер је и Милтону као и многим другим великим европским песницима био учитељ, и као што сам већ рекао, Милтон је најближе своме учитељу. Изгубљени је рај пун примерака *узвишене*, *страховите*, као и *нежне* и *патетичке лепоте*. Међу најлепше странице његове долази опис Раја и првих људи Адама и Еве. Све што има чаробног у невиности, нежности, безазлености и лепоти, скупљено је мајсторском вештином на слици прве жене и првог човека и ефекат те слике увеличава зебња и страховање читаоца, који види како се опасност приближава том блаженом месту спремљеном за човека, и како ће скоро и оно и човек пропасти.

«Ах, дивни људи, ви не помишљате како је близу крај ваше среће, кад ће све те дражи ишчезнути и оставити вам само жалост. Жалост већу у колико вам је радост сад већа«.[1]

„Изгубљени је Рај» трагедија, која се завршава опустошењем раја и изгнанством Адама и Еве. Нигде се не може наћи таком вештином описана жена, као што је имамо у овом пасажу. Ева прича Адаму:

„Сећам се често тог дана, кад се из сна први пут пробудих и видех да сам у хладу од цвећа. Чудила сам се од куд сам ту и шта сам била, одкуда сам доспела ту и како? Недалеко одатле жуборио је поток, текао из једне стене и расипао се у течну равницу, па ту застајао, чист као капља с неба. Ја одох тамо, нагох се са зелене обале и погледах у бистро језеро. Учинило ми се да је, тамо доле, било неко друго небо. Како сам се сагла да гледам, изађе баш према мени, у воденом сјају једно обличје, и саже се и оно да мене види. Ја се трго х, и оно се трже. Беше ми мило и весело се сагох опет. Весело се и оно саже и у погледима му беше жеље и љубави. Ту бих остала, гледала до данас и празна жеља би ме мучила да ме није један глас опоменуо и рекао ми: „Што видиш, што ту видиш ти лепи створе, то си ти сама. С тобом то одлази и долази. Но ајде за мном. Ја ћу те одвести онамо, где сенка неће пресретати твој долазак и твоје нежне пољупце. У ономе, чија си ти слика, у њему ћеш уживати, он је вечито твој!...» Шта сам могла чинити, него ићи право куд ме невиђени глас водио. Кад, угледах тебе, доиста лепог и високог под једним платаном; али ми се чињаше да ниси онако леп, онако чаробан, онако питом као што беше она слика у води. Ја се осврто х и пођох, а ти за мном, и дози-

[1] IV. 366.

ваше ме гласно, врати се лепа Ево! Од кога бегаш? Од кога бегаш, његово си месо и кост. Душо моја, ја тебе тражим, тебе, половину моју. Твоја рука, на то, ухвати моју. Ја попустих и од тог времена видим, како је лепота увеличана кад у њој има мушке дражи и знања. Таква је лепота у истини лепа«. Странице особите лепоте јесу нарочито ове: слика Адама и Еве у VIII књ. Опис рата на небу између демона и анђела, у ком је песник подражавао Омеру, у VI књизи. Опис Раја у IV књизи.

У Епопеи Милтоновој, има доста лирских песама, химана и ода узвишене лепоте. Као што ће се знати, Милтон је у последњим годинама ослепио, и у слепилу је написао и овај спев. Тој несрећи песниковој моћи ће се, можда, приписати то, што он неколико пута у спеву пева светлости. И сви атрибути божанства сливају се у једно — у *светлост*. Лепи примерци су лирске песме јутарња и вечерња химна (молитва) Адама и Еве (IV. 720 — 735) (V. 151 — 205) као и једна песма љубави — (V 640 — 656) која почиње са „Sweet is the breath of morn, his risin sweet» а коју нисам смео преводити јер би јој у преводу убио оно што је у њ ј лепо: нежност и сладост музике.

Код Португалског епског песника Камоенса, има у језику, ритму, приповедању нечег мушког, опорог: али има и страница ласцивне лепоте, као што је опис Венериног острва (у IX. 51 — 64). Нимфе, становнице тог острва на које су залутали мрнари Васка де Гаме насликане су кичицом Тицијановом. У Лузијадама опева песник величину и славу овог народа и отаџбине коју је силно љубио. Кроз један пасаж из његовога спева моћи ће се мало завирити у душу тог великог човека.

„Само се у невољи и беди; само се на путу опседнутом од опасности може доћи до славе и награде; само се у борби развијају највиша осећања човечанства. Ни-

ита се велико ни славно извршити не може на очинском огњишту чамећи, поносећи се само прецима својим и растежући уморно и млитаво тело на меким и сјајним постељама. Не, треба се храбрим мишицама борити, треба бдити и мачем витлати; треба трпети, постојан бити, сносити олујине морске, хладноћу и мраз, глад и жеђ. Па кад се нарав у борби очеличи; кад страх изгуби сваку моћ, и онда кад мачеви севају, или кад на бојишту усијане бомбе пролећу а јунаци уз нас падају, онда ће се истом развити у нама она висока осећања на спрам којих ће светска достојанства и богаства бити само ситне сујетне ствари, а још ако се случајем а не радом и прилежањем до њих дошло.»

Тако је Камоенс учио, такав је он у његову животу доиста био и за то је... умро у болници.

Полазак Васка де Гаме, из пристаништа Лисабонског у I песми те епопее, описан је Омеровском уметношћу.

Италијански епски песници XVI Века — Ариосто и Тасо, да најпосле и о њима кажем коју реч, имају своје стилове за себе. На њиховим сликама и у њиховим описима, има топлине боје, блеска; и осветљена су неком мађионичком светлошћу. И ако код Ариоста има у свему више природе а код Таса више уметности, опет су и један и други, далеко од Омера па и од Вергилија. Прилике и призори су код обојице — онако као и карактери и јунаци њихови — идеалисани. Обојица су један мање други више лирске природе, и често заборављају причу да утону у усхићењу својих осећања. Приповедање им је јасно и енергично, али се код Таса врло често осећа студија. И Тасо и Ариосто су велики кад описују призоре страховите и величанствене као и нежне и патетичке, али нарочито сликама страхоте и патоса њихова уметност и лака — неозбиљна — музика стиха ублажава ефекат.

IV

Ниједна уметност нема тако пространог и толиког утицаја на људски живот, колико поезија. Најстарији друг и највернији пратилац човеков, она му је од колевке до старости му; од првих почетака његовог друштвеног и политичког живота до старости и изумирања његове културе чуварка свег оног што он осећа, зна, љуби, мрзи, верује. У данима невоље и туге поезија даје утехе; у данима успеха и весеља, она је језик којим говори радост. Као буктиња која осветљава и загрева поезија изводи народе из дивљаштва у живот сталожен, уређен, углађен. Она им држи на домаку догледа идеале човечанске; и кад од умора застану, или кад их слабости земаљске природе обурвају, она их буди, узвикујући им увек и увек Excelsior!

У човечјој је природи да има осећања и љубави за лепо. На ритму, хармонији гласа, црта, боја, налази наслада дивљак као и образован и углађен Европљанин али је разлика између њих што образован човек има бистрине ума да види лепо и онде где га дивљак не види; и да се у лепоти јаче наслађава.

С напретком наука, са већим и пространијим познавањем природе и људског живота, естетичко осећање човечје оштри се а тема поезије, која је прва између уметности да свако његово осећање, сваку мисао, прими и оличи, шири се. Није толико разлика између народа културно развијенијих и неразвијенијих у савршености и лепоти њихове поезије, колико у богаству њене теме.

У Риг-Веди, најстаријој индијској збирци химана, која је исписана из уста народних око 1.200 година пре Христа, а у којој има песама из оног прастарог, и можда на десетину хиљада година удаљеног од нас, времена,

кад се индијска грана Аријеваца спуштала са висоравна Памирског, отаџбине целе индоевропске расе, и корак по корак освајала и заузимала оне земље у којима јој данас потомке налазимо; у Риг-Веди, најстаријој сачуваној поезији људској има лепоте каква нас и данас очарава.

„Та је збирка не само један од најважнијих историјских споменика, него је она прави књижевни урнек. Какав плам, па какво богаство код тих инспирисаних песника који су без икаква примера и без икаква модела осем природе, налазили у себи узвишеног одушевљења, а у својим осећањима најпоетичније облике.

Ми се дивимо ведрини њиховог стила, величини мисли и јачини осећања њихових. Чини нам се као да нечег божанског има у тих прастарих песника, чија нам је имена Веда с поштовањем сачувала. Чисто се намеће човеку да верује, кад те песнике чита, да је у њихово време мирисна свежина што се у зору диже с ливада из цвећа, и с лишћа дрва, имала више него данас чари за душу.“[1] У њиховој поезији има свежине планинског ваздуха и неке, рајске, наивности; има музике и слика верно снимљених с природе. Али је, при свем том тема песме ограничена. У простом, патријархалноме животу, осећања, жеље и мисли људске нису многобројни. Природа разноличношћу и грандиозношћу појава збуњује и заноси још нејаку памет човечју. Он осећа своју слабост и своје ништавило, и пред невидним божанством које свим што се види управља, и које се у својој страхоти и љутини као и у својој благости и доброти показује у делима својим, сунцу, бури, зори и т. д., човек нема других речи, до речи страха, дивљења, молитве.

Те најстарије песме индијских Аријеваца јесу мо-

[1]) Rig-Weda edit Max Grazia et Jules David. Paris 1872. Jntrod p. 36

литве и химне; а химне и молитве су код свих народа најстарија поезија.

Треба времена да протече, да се из патријархалног стања почне прелазити у политичка друштва, и да се удружена племена, под заставом вођа и јунака састану на каквом ратничком или иначе важном послу и предузећу, те да се јави епска песма која ће причати о радњама људским и прослављати дела племенских јунака. А треба векови да протеку; да пројури и то јуначко или херојско време; да се народи зауставе и смире на једноме земљишту; да почну живети уређеним политичким животом; да сабрана искуства разведре колико толико памет и разбистре поглед човечји на природу и свет; да радње мирне и јачи саобраћај између људи изнесу у важности *личност*, карактер и врлине појединаца, те да се јави права, слободна лирска песма која ће носити свекелика различна осећања, жеље и мисли људи.

Драмска поезија долази последња на ред. Кад друштва доспеју до великог културног сјаја; кад науке и философија постигну извесне успехе и почну објашњавати материјални свет и откривати тајне у појавима људског живота и тежњама човечје природе; кад разноструки а лакши начини за подмирење потреба, за удобан и богат живот, оставе слободе човеку да тражи још задовољења својим осећањима и души у уметностима и делима лепоте; онда се јавља драмска уметност.

Драма има посла са човеком слободним; с његовим страстима и наклоностима какве теку слободно из душе му. За то се она јавља и достиже до највеће савршености у веку слободе и просвећености.

То је пут којим се песничка књижевност развијала код старих Јелина, где се књижевност у опште развијала самостално, из унутарњих друштвених потреба и разлога народних, без утицаја споља.

Тако су први и најстарији јелински песници, Орфеј, Музеј, Памир итд., чија су имена везана за најстарије народне традиције, били, по свему што се о њима зна, песници химана и молитава какве су употребљаване кад се приносиле жртве боговима.

Песници ти живели су у давности какву кронологија не уме да одреди тачно. После њих сретамо Омера, између X и IX Века. После Омера долази Хезијод, на сву прилику, на крају IX Века. Он је у свом спеву „Послови и Дани“ давао савета и упуства како треба земљу радити и кућу кућити; и то његово дело, ком је Вергилије подражавао, из ког су јелинска деца учила како ваља живети и које Циперо врло хвали, показује, да је у време кад је оно спевано, народ јелински већ био одавна изашао из патријархалних прилика или из времена авантура.

После Хезијода, од раскршћа VII и VI Века, почињемо сретати оне велике лирске песнике, које су Римљани још читали, а од којих је до нас допрло само по нешто њихових песама, колико тек да познамо јачину њиховог одушевљења, бујност њихових осећања, богаство мисли, лепоту њихове музике, богаство облика какво лирска поезија већ у то време има итд.

Да споменем само два-три главнија лирска песника.

Архилок (У полов. VII Века), био је песник мушке јачине и стојичке моралности; у животу је био сиромах и несрећан па је и у песму изливао болове и горчину душе своје. Једном сатиром својом пагнао је тврдицу, оца своје драге, да се обеси. Он је први од песника употребио јамбски стих.

Сапфо (У почетку VI Века), била је песник љубави. У нежне песме завијала је она туговање за неверним драгим. Римски лирски песници Тибул, Хорације, Овидије, подражавали су јој.

Алкеј, савременик Сапфин, бунио је својом јекови-

том лиром народе да се дижу противу тирана и насиља; и описивао је чари слободе.

Анакреон (У почетку VI Века), био је весели и лаки песник немирне љубави, вина и весеља.

Пиндар (У почетку IV Века), песник неограничене маште и узвишеног одушевљења. Прослављао је јунаке Олимпијских и других светских утакмица.

То су главнији лирски песници, а сви велики трагичари јелински, Есхил, Софокло, Еврипид, као и знаменити комичар Аристофан живели су у V Веку; у времену дакле, кад је јелинска образованост била на своме врхунцу.

Али, ако је такав природан развој песничке књижевности; и ако остаје, да су за сваку врсту поезије, узев онако у опште, потребни извесни, специјални услови, опет се, осем старих Јелина, ни код једног другог народа не налази таква постепеност, у развићу књижевности нити таква природност у еволуцији литерарних, особено песничких облика. А не налази се за то, што многи народи, због овог, или због оног, не достижу такав ступањ образованости, углађености, мира, слободе и развића друштвеног на каквом се уметности могу расцветати у свима њиховим најсавршенијим начинима и облицима.

За то имамо пример на Азијским народима.

Код неких од тих народа тиранство политичко и кастичко свом тежином на разум и машту људску, зауставило је још од старих времена свако развијање наука и уметности. Код других, доцнијих и новијих раса, завојевања с поља прекидала су често књижевности у њихову највећем полету. Осем тога народи се мешају. Један другом дају мисли, веровања, навике па и књижевне продукте и укусе. Просвећенији и културнији народ намеће свом непросвећенијем и спромашнијем суседу оно, што има код себе боље и лепше.

Римљани, који су, после дугих ратова за освојење Италије, добили времена и воље да се баве наукама и уметностима у оно време кад се јелинска цивилизација почела спуштати с висине на којој је била у Перикловом Веку, узели су, са свим природно, да се угледају на образованије своје суседе и да од њих зајме. И угледали су се, што је опет природно, и позајмљивали оно што је код Јелина најсавршеније и најлепше. Тако је римска књижевност почела филсофијом и драмом; и од почетка до пропасти римске државе, робовала је уредцима и школама јелинским у такој мери, да се за римску књижевност може рећи да је мало што друго до превод и прерада јелинске књижевности.

Мењање мисли, литерарних уредка и укуса код народа модерне Европе јесте величанствен и карактеристичан факат. Да не говоримо о философији и научним испитиваньима каква су, чак из дубине средњег Века док је латински језик био општи књижевни језик, и доцније вазда, везала научне раденике ма колико удаљене временом, простором и народношћу. И сама поезија, која ниче у вери, осећањима, погледима на свет, укус одређеног времена и прилика, и која за то увек носи са собом импресије времена у ком постаје, а и народности чија је, прелази од једнога народа другоме народу и постаје заједничко благо целог образованог света. Што кажем за поезију, вреди и за сваку другу уметност.

Народима појединим остаје да се поносе великим умовима, које су дали човечанству, али ти умови припадају, често, исто онолико другим народима колико и оном чији су по рођењу и језику. Није ретко да мисли и научни правци јаче напредују и већег утицаја на живот имају код другог народа него онамо где су прво никли; да су уметници и песници по кад што срећнији у туђини него у својој домовини.

У таквим приликама, код тако живог и пространог саобраћаја између европских народа, није књижевност ни једног народа самоникли и независан продукат ђенија народног. Ни у једној књижевности не налазимо онај природан и постепен развој мисли и облика књижевних какав налазимо код старих Јелина, јер су позајмице споља то пореметиле. Све су књижевности одавна, али нарочито од XV Века кад се увело печатање књига, то моћно сресто за додавање и растурање мисли, књижевних укуса, постале заједничко дело и благо целог образованог света. У књижевностима свих народа налазимо, само јаче или слабије, у ужем или ширем пространству, исте тежње и жеље, као што налазимо у употреби и свеколике књижевне облике.

Али, са свим тим што књижевности данашњих европских народа имају заједничког и сличног, свака је од њих засебно и двојако занимљива.

Прво тим, што нам објашњавају како се мисли и укуси са стране унашани прилагођавају специјалним моралним погодбама појединих народа; какве облике узимају, и каквог утицаја на живот људски имају у различним срединама.

Друго, свим оним што је у њима оригинално: т. ј. оним, што у нарочитим културним и моралним погодбама, осећањима, у карактеру народа, поднебију и т. д. самостално ниче.

Једно од најзанимљивијих поља у књижевности свакога народа јесте **Лирска поезија**.

Све што народ осећа и мисли, исказује најпре и најјасније у својој лирској песми. У њу он одева најтајније своје жеље и жудње; у њу излива душу своју. По њој се он најбоље познаје.

Могу народи бити на равној висини образовања, и живети у врло сличним друштвеним приликама. Могу

људи на различним крајевима света подједнако осећати радост и бол, жудети за оним што је добро и лепо, а мрзити оно што је свуда, свакад мрско и ружно. Могу песници свуда ударати у исти инструменат и завијати своја осећања свуда у исте облике поезије. Опет лирска поезија сваког народа има увек нешто чим се познаје чија је. Као добро вино она мирише на чокот на ком је никла.

Персијски песник *Сади* зове своје песме ружама: и ми бисмо могли казати да песма увек мирише душом песника и народа одакле су они: да својом топлином, лепотом, сјајем, и многим чим, што се осећа а исказати не уме, показује као и цвет на поднебије где је израсла.

А кад већ песму упоређујемо с цвећем, можемо још једну њихову сличност споменути.

Као што цвет пренесен у какву далеку земљу, под друкчије небо и друкчије климатске прилике, губи нешто од своје лепоте и живахности, тако лирска песма пренесена од једног народа другоме, из једног језика у други, никад није оно што је у својој отаџбини.

Сваки народ и сваки век има своје песнике и своју лирску поезију. По где која су времена изванредно богата у лирским песницима, а по која су, опет, необично сиромашна. То зависи од многог чега. Од прилика друштвених које могу бити подесне или неподесне за поезију; од правца у мишљењу какав се кад утврди; од укуса какав кад преовлада. Укус (естетички, књижевни) опет, какав је кад, даје онакав карактер уметностима и поезији, и утврђује у љубави публике ову или ону специјалну врсту песме. А укус се мења као мода у ношњи Често га један ђенијални уметник, својим делима, измени; а често су узроци његове промене пространи и

тако компликовани да се историк уметности и књижевности налази у забуни како ће их похватати.

Ја ћу узети слободу да ове кратке, опште напомене о развоју песничке књижевности не потврђујем примерима и упућивањем на специјална времена и њихове песнике.

Место тога, да се објаснимо, шта је лирска поезија?

Познато је, а и ја сам то једном, раније, казао, да се по старој, школској, дефиницији лирском песмом назива свако песничко дело које исказује осећања и мисли самог песника, па било то у облику кратке песмице, или у облику дуге приче у стиху и прози, или у облику драме.

Та је дефиниција својим пространством нејасна. Она управо обухвата свеколике облике поезије. Нема песничког или у опште уметничког дела, какво не носи у себи осећања, мисли, душу уметника. Ма колико се он крио кад нам што приповеда или какву радњу описује ми њега видимо у начину приповедања — представљања и описивања, у сликама и карактерима његових дела у музици и стилу његовог спева итд.

Стари Јелини звали су лирском песмом, песму што се певала уз лиру. Песници су у *одушевљењу* свом црпли мисао и налазили у њему мелодију, речи и стих. Право истинито одушевљење доиста све то носи у себи. Карлајл вели на једном месту да свако истинито осећање носи собом своју мелодију и музику; да право истинито одушевљење за ма чим што је истинито и лепо и нема другог начина да се искаже осем музике и мелодије. Кад човек, који је загледао у дубину, у суштину какве ствари каже какву мисао, та мисао има музике. На дну сваке ствари, сваке појаве, мелодија је скривена; скривена је унутарња хармонија односа и веза ствари или појаве са оним што је душа њихова и по чему оне јесу и имају

разлога да јесу на овоме свету. »*Дубина свачег мелодична је и исказује се природно песмом*«.[1]

Али колико је таквих људи који могу прозрети у дубину ствари? Колико је таквих песника чија осећања теку из дубине свести о истини, чије је одушевљење, чији је занос истинит?

Таквих је људи, и таквих је песника мало у сваком народу, и у сваком веку.

Оно чим поезија ради на људе јесте одушевљење песниково; а у јаком и истинитом одушевљењу песника има силе каквој се не може одолети Оно запаљује душе и носи људе онамо куд се оно вије. За то су велики, прави песници вавек имали јаког утицаја на народ, били његове вође и његови учитељи и реформатори његови. За то су и песници велики у сваком народу и сваком веку цењени и поштовани. Стари Јевреји слушали су у гласу својих песника реч Јехве, и веровали да су они избраници којима је Јехва открио истинѐ и тајне живота људског и природе, до сазнања којих истина обични људи не могу достићи. И песници код Јевреја били су поштовани више од обичних људи, више од царева.

Код Арабљана, пре Махомеда, цењено је оно племе за особито срећно, и имало особиту пошту у земљи, које је имало доброг песника. Свечаности су у земљи уређиване у његову част, и на тим је свечаностима народним женскиње обучено у свечано руво, у песмама прослављало срећу да племена имају песника који ће им радње опевати, и учитељ бити. Сваке се године држала скупштина у вароши Окади на којима су се песници својим делима такмачили; и најлепша песма преписивана је златом и вешана у народном храму у Меци. У Персији се, и данас још иде у друштвима на гроб слатког песника *Мохамеда*

[1] Lectures on Heroes, III.

Шемс-Един хоце, (Хафиса) из XIV Века, који је, у лаким и елегантне лепоте песмама, певао љубави, пријатељству и вину. На острву Лезбу ковали су стари Јелини новце са сликом своје славне земљакиње, Сапфе. Код Келта су песници, барди, имали сву власт над народом. Они су му били свештеници, учитељи, вође, пророци.

Ако бисмо се сад вратили на питање, шта је лирска поезија, ја бих рекао да је она *поезија одушевљења* и да је у истини и јачини одушевљења песникова мерило њене савршености и лепоте.

Могу песници имати лаке и правилне стихове; могу исказивати осећања најразличнија и описивати свет и лепоте, све с извесним изгледом истинитости; али ће њихове песме бити без душе ако их одушевљење не загрева; дејство њихових песама биће слабо и прелазно, ако они сами нису искрени и одушевљени за оно чему певају.

Одушевљење је оно чим се Јелински лирски песници дижу над песницима римским и над већином песника модерних. Сапфо пева љубави јер је сама ватрено љубила. Алкеј пева слободи, јер је свом душом мрзео тиранство а волео слободу. Анакреон пева вину, јер је сам пио. Код Римљана је поезија више дело уметности него одушевљења. Она је и код нових народа великом већином песника такова. Од старих народа најближе су Јелинима по одушевљењу својих лирских песника Келти и Јевреји. И љубав и мрзост, и очајање и родољубље, и побожност, и свако осећање човечанско казују песници та два народа јачином каквом само истинито одушевљење говори. Такав говор налазимо врло ретко у песника нових народа.

Ево како Келткиња — по Макферсону — јадикује за својим драганом, и како су барди певали љубави.

«Ноћ је; а ја сам сама, остављена на брегу који буре бију. Ветар брише кроз планину; јаруге хуче на дну ове стене; нигде немам да се од кише склоним. Оста-

вљена сам на брегу буре... Дижи се о месече, изађи из крила облака. Звезде, јавите се. Зар нема светлости, да ме одведе тамо, где се мој драган одмара од лова, а стрела му о бедрима виси. Слушам хуку ветрова и воде, али не чујем глас мога драгога. Камо те већ, о мој Шалгаре; зашто горски син не хита да откупи реч своју? Ево, ово је дрво; ово је стена; ово је поток. Ти си ми обећао да ћеш стићи овде пре ноћи... Ах, куд је отишао мој Шалгар? За тебе сам оставила кућу оца мога; хтела сам с тобом бегати. Наше се куће одавна мрзе, али Шалгар и ја, ми се не мрзимо. О ветре, стани мало. Поточе, застани часком. Нек се мој глас чује преко поља; нек ми милог ловца дозове. Шалгаре; ја те зовем; ово је дрво, ово је стена, Шалгаре! О драгане мој! Ево мене! Зашто те нема? Шта чекаш?... Ах, нема одзива. Ево и месец изађе; воде се тамо, у долини, заблешташе; стене избише из мрака у својој сурој боји. Не чујем му лавеж паса, тих весника господарева доласка. Зар ћу остати овде усамљена, остављена? Али шта видим, ту, на зеленом заравну? Мој драги и мој брат!... Говорите ми пријатељи моји!... Ах, они се не одзивају. Срце ми се следило. Они су мртви! Мачеви су им крвави. О брате мој, о брате, зашто си убио мог Шалгара? О Шалгаре мој, јеси ли ти убио брата мога? Ја сам вас толико љубила; једнога и другога. Како ћу вас оплакати, како ћу нарицати за вама? Ти си био леп у планини међу својим другарима... Он је био страшан у боју... Кажите ми што, чујте што вама кажем, децо моје љубави... Али, да, ви сте ућутали за навек...

О ви сенке умрлих, чујте се с висине ове стене, са врха ових ветровитих планина. Говорите... не бојим се. Куд сте отишле да се одмарате? У којој ћу вас пећини ове горе наћи? Али ми ветар не доноси одзива. У хуци олујине не умем да разазнам глас умрлих. Сешћу, тужна

овде, и чекаћу, у сузама, јутро. Копајте гроб, о ви пријатељи мртвих, али га не покривајте док ја не стигнем. Ја осећам како ме живот оставља као сан. Зашто бих и остала иза мојих пријатеља? Милије ми је да се одмарам поред њих на обали овог потока. Кад се ноћ спусти на брег, кад ветар заљуља траву на пољани, моја ће сенка седети и оплакивати смрт пријатеља. Ловац ће чути из дубине горе мој глас, плашиће се, али ће радо слушати, јер ће мој глас бити сладак за моје пријатеље, јер сам их волела».[1]

Да узмемо сад који примерак из поезије народа Еврејског. Али ће бити потребно да кажем коју реч, најпре, о еврејским песницима.

Златно време Еврејског народа било је у X Веку пре Христа, за владе цара Давида и Соломона. Еврејска је држава тада била најмоћнија у западној Азији. Индустрија је у њој цветала, трговина била врло пространа и моћна, науке и уметности јако напредне. На двору се живело луксузно и сјајно. Давид је сам био песник а Соломон учен човек; и прикупљали су на двор друге песнике, и штитили научне радове.

Но на жалост из те сјајне епохе мало је остало сачувано књижевних и песничких радова. Од Давидове велике песничке радње сачувано нам је само неколико уломака у II књизи Самујиловој, где је и песма његова којом оплакује смрт Саулову; и можда још само неколико *псалама*. Соломонова су дела са свим пропала. Оно што се приписује њему и носи његово име у збирци старозаветних књига под именом „Приче Соломонове“ и „Песма над песмама,“ припада различним временима.

У погледу књижевности друго сјајно и на раду обилно време у Историји Евреја било је у VII Веку пре

[1]) Marmontel II. 344.

Христа, за владе цара јудејског Хисхије. И Хисхија је био сам песник, и под његовом заштитом, а у заклону кратког мира са краљевима асирским, књижевност је живахнула. Хискија је особито штитио религиозну поезију. Тврда вера у Јехву да ће бити браник свог избраног народа била је извор одушевљењу читавог низа песника, који су народ храбрили и утехе му давали. Ethan, Ezrahit, Héman, Calcol, Darda и други, певали су оне песме узвишене лепоте у којима је величина и сила Божја у његовој јарости и његовој благости ненадмашном уметношћу и одушевљењем опевана. Већина псалама оне збирке што Давидово име носи опевана је од тих дворских песника Хискијиног времена. По Хискијиној наредби, и под његовим надзором, скупљени су и уређени многи споменици старе еврејске поезије. Тада су скупљене из уста народних и пословице и мудре изреке које је народ приписивао Соломону. Време Хискијино било је време необичног полета на пољу књижевном. Том времену припадају и ако нешто старији, пророци и песници Јоило, Амос, и Осија (Хошеа). Али у целом том времену највећи ум, најобразованији човек, најсавршенији писац и песник био је *Јесајија* (Исајија). Све што дела књижевности (вели Ренан) чини савршеним: укус, ритам, мера, савршеност облика, налази се код Јесајије и говори о висини образовања какво нису имали ни псалмисте ни стари пророци.[1]

У доцнијим временима, после ове кратке а сјајне књижевне епохе, најзнатнији песник и пророк био је *Јеремија*. Он је живео у једном страховитом времену за његову отаџбину и народ, и био је очевидац оног што је Јесајија предвиђао и описивао, пропасти своје отаџбине и поробљења свог племена. Године 581, после једне побуне у Јудеји, Набукудурусуф удари последњи смртни

[1] *Masperau* I 446. *Rénan* Hit génér.des laugnes sémitliqes.

удар независности Еврејске државе, одведе масу народа у ропство из ког ће се ослободити истом после 50 год. (536 пре Хр.) кад ће Кир персијски у једној битци пред Вавилоном срушити државу Калдејску и пустити робље Еврејско да се врати у своју отаџбину и обнови порушене зидине старог опалог града Давидовог. Јеремија није био у домовини кад је Набукудурусуф поробио. Он се нешто раније с једним делом народа иселио у Египат; и тамо је завијао свој бо и тугу над пропашћу своје отаџбине у спеву што се у збирци старозаветних књига зове „Плач Јеремијин.“

Моји образовани читаоци знају какво је писање у књигама које су нам остале сачуване од Евреја из оног старог и сјајног времена њихове прошлости. Они познају онај необичан стил којим се те књиге дижу над сваком другом књигом; оно хармонично, неодвојно сједињење смерности, наивности, лакоће, сладости, узвишености, достојанства у приповедању и изразу. У том писању нема ништа извештаченог, лажног; никаких украса; и опет има у њима нечег чега се ни код највећих стилиста модерних, ни код најзнатнијих писаца класичких, не налази. Је ли то стил, језик, којим Бог говори? Ја, грешник, то не знам, али једно знам, да никад истина, никад одушевљење за оно што је истинито, није нашло достојнијег говора него што је говор старозаветних књига.

Можда ћу речима једног знаменитог владике западне цркве моћи боље обележити разлику стила којим су те, за нас свете књиге, писане, од стила профаног писања. „Никад се Омер“ вели Фенелон (цит из Leçons de littérature et de morale par Noël 29 édit 1862 p. 222 I) „није приближио узвишености Мојсејевих песама, особито последњој, коју су деца Израјилска морала учити на памет; никад никака јелинска или латинска ода није могла достићи висину псалама; као што на пр. онај псалам који

почиње „Бог богова је проговорио и позвао земљу,“ надмашава свако људско уображење. Никад Омер, никад други какав песник није раван Јесајији кад описује величину Бога, пред чијим су погледом „Краљевства зрно праха а васиона чадор који се данас разапиње а сутра диже.“ Овај пророк и песник, кад описује веселе и слатке стране мира, има нежности еклоге, а другом приликом диже се тако високо да оставља све испод себе. Али чега има у профаној књижевности старих народа што би се могло упоредити причању и песми нежнога Јеремије, кад оплакује беду свог народа; или списима пророка Нахума који из даљине види пад горде Ниниве пред небројном војском туђинском? Чини се читаоцу да види ту војску; чини му се да чује звекет оружја и врктање ратничких кола. Све је насликано живо. Он оставља Омера далеко испод себе. Најпосле, има толико разлике између песника профаних и песника старозаветних (или пророка) колико има разлике између лажног одушевљења и одушевљења истинитог. Једни истинито инспирисани исказују нешто божанско, а други у труду и напору да се узвисе над собом не умеју никад да сакрију своју људску слабост.»

Да узмемо сад који пример. У песми Мојсејевој којом се слави величина Јехве и милост његова којом спасе народ Израјиљев на домаку Мисираца који су појурили у потеру за њима, и удави у валима морским Фараона, и силну његову коњицу, има узвишеног дивљења величини Божјој, и одушевљене захвалности.

„Певаћу Господа, јер се славно прослави. Сила је моја и песма моја Господ који ме избави. Он је Бог мој и славићу га. Ко је као ти међу силнима, Господе, ко је као ти славан у светости, страшан у хвали. Ти пружи десницу своју и земља прождре непријатеље моје; бездани их покрише. Десница твоја, Господе, прослави се у сили; десница твоја сатре непријатеља. И мноштвом ве-

личанства свога оборио си оне који усташе на те; пустио си гњев свој и изгорели су као слама. Чуће народи и задрктаће; спопашће их страх и трепет.»

Тако званих Мојсејевих књига, о којима горе не рекох речи, има, као што се зна, пет. Оне садрже приповедања о постанку света, о историји народа од изласка из Египта, о становању у пустињи, о животу Мојсејевом и његовој законодавној радњи. Евреји су имали велики број књига историјских, од којих су до нас дошли само уломци. Те «Књиге Мојсејеве» јесу прикупљене народне најстарије традиције, приче, поуке различне, правни обачаји итд. Међу тим причама и традицијама има их врло много, бар у главним цртама, из врло далеке прошлости, још од пре исељења из Египта, које је било по мњењу учених египтолога за владе наследника Рамзеса II, Менефтаха, или за владе Сетиса II.[1]

Цео тај материјал био је прикупљен и исписан пре Давидова времена, али је прерађиван у погледу на стил и унутарњи распоред пре тог времена, као и после тога времена, док, у половини VIII Века пре Христа, књиге Мојсејеве, осем V-те и последње, нису добиле дефинитивни свој облик. V-та књига, што се зове „Закони поновљени“ састављена је у половини VII Века, за владе цара Јосије (Хошеја) трећег владаоца после Хискије. У тој књизи су допуњене и пооштрене старе, и написане нове одредбе и закони за чување чистоте народне вере, немешање са странцима и чување од туђих обичаја и навика. Књига је та дело једне револуције религијозне.

Да узмемо који пример из Јесајије. Као што је речено, Јесајија је живео у једном од сјајних књижевних времена, али је то време пред страховитом опасношћу.

[1] По Бругшбеју 1300 год. од прилике, пре Христа. Hist, d'Egypte Introd. p. 175. Масперо мисли да је исељење било за владе Сетиса II.

Асирска је држава тада била силна. Њом је владао просвећен и јуначан владалац *Сенахериб*, који је за вештину и књижевност асирску био оно, што су били Давид и Соломон за вештину и књижевност еврејску. Из тог сјајног времена су већином они остаци необичне, оригиналне и реалистичне уметности асирске, које налазимо у британском музеју и у другим знатнијим музејима европским. Нинива се дигла у сјају и велелепности највећој за владе Сенахерибове. У земљи Еврејској, на против, били су највећи раздори; раздори између две државице, Јудеје и Самарије; раздори између партије конзервативне која је хтела очувати чистоту старе вере и народних обичаја и партије која се одала туђим обичајима и туђој вери. Осем тога Сенахериб је опустошио Јудеју 704 год., а Самарија је неколико година раније била те судбине. Јесајија је био очевидац свега тога и предвиђао је скору пропаст своје отаџбине. Пред његовим оком које је видело у даљину, разастирала је се црна слика будућности; и његову песму бојадише очајање и туга. Али је он видео и даље још. Иза дана несреће и искушења доћи ће опет дани радости. Из развалина грешнога Јерусалима дићи ће се нови и сјајан Јерусалим. Треба читати Јесајију па да се види лепота његове маште, богаство таблоа узвишене и нежне лепоте какве његов ђеније јасно види и хвата онако како му се у мисли и инспирисаном заносу појављују један за другим. Ја ћу само неколике стихове његове исписати, из Даничићева превода и ако је у том преводу из девете руке уништено доста од лепоте какву оригинал има, а пре свега тотално порушен ритам и стих Јесајијине поезије.

Своје песме почиње Јесајија овим привиђењем величанствене маште и лепоте. „1) Године кад умре цар Хошеја видјех господа гдје сједи на пријестолу високу и уздигнуту, и скут му испуњаваше цркву. 2) Серафими

стајаху више њега; сваки их имаше шест крила: двјема заклањаше лице своје, а двјема заклањаше ноге своје; а двјема лећаше. 3) И викаху један другом говорећи; свет, свет, свет је Господ над војскама; пуна је сва земља славе његове. 4) И задрмаше се прагови на вратима, од гласа којим викаху; и дом се напуни дима. 5) И рекох: Јао мене! погибох јер сам човјек нечистијех усана и живим у срјед народа нечистијех усана; јер цара господа видјех својим очима. 6) А један од серафима долеће мени држећи у руци жив угљен, који узе с олтара клијештима. 7) И дотаче се уста мојих и рече: ево ово се дотиче уста твојих, и безакоње твоје узе се, и гријех твој очисти се. 8) Потом чух глас Господњи гдје рече: кога ћу послати, и ко ће нам ићи? А ја рекох ево мене, пошљи мене. 9) А он рече иди и реци томе народу: слушајте али нећете разумјети, гледајте, али нећете познати. 10) Учини, да одебља срце томе народу и уши да им отежају; и очи им затвори, да не виде очима својим, и ушима својим да не чују, и срцем својим да не разумију и не обрате се и не исцјеле. 11 А ја рекох: Докле Господе? А он рече, докле не опусте градови да буду без становника и куће да буду без људи и земља докле сасвијем не опусти; и докле буде сама пустош у земљи.“

Први стихови у овом цитату уметнути су у које доцније време, као што у књизи пророка Јесајије што има још нешто мало доцнијих интерполација.

Јесајија у одбрани чисте и старе народне вере и као вођ оне партије која се борила са страначким укусима и вером погинуо, као што традиције рабинске говоре, за време наследника Хискијиног Манашеха (а цар Хошенја владао је после Манашеха и Амона).

Величину Јехве опева Јесајија на једном месту овако: „Суши се трава, цвијет опада кад дух Господњи дуне на њ.

Доиста је народ трава. Господ сједи над кругом земаљским и њезини су му становници као скакавци; он је разастро небеса као платно и разапео их као шатор за стан. Народи су као кап из виједра и као прашка на мјерилима броје се. Гле, премјешта острва као прашак. Измјерио је воду грстима својим и небеса премјерио пеђу. Измјерио је мјером прах земаљски, и горе измјерио на мјерила и горе измјерио на потег. Сви су народи ништа пред њим и мање него ли ништа«.

Увиђајући куд ће унутарњи раздори, разврат и отуђење од народних обичаја и вере одвести негову отаџбину, Јесајија се на другом месту обраћа женскињу свог племена и слика им шта ће дочекати«[1] „Устаните жене мирне; слушајте глас мој кћери безбрижне; чујте ријечи моје. За много година бићете у сиротињи, ви безбрижне; јер неће бити бербе. Страшите се ви мирне; дркћите ви, безбрижне, свуцитѐ се, будите голе и припашите око себе костријет, бијући се у прса за лијепијем њивама, за роднијем чокотима. Трње и чкаљ никнуће на земљи народа мојега, и по свијем кућама веселијем у граду веселом. Дворови ће опустјети; вреве градске нестаће. Куле и стражаре постаће пећине; збориште дивљачи и пашиште стадима, докле се не излије на вас дух с висине и пустиња постане њива.»

Простор ми не допушта да исписујем још коју страницу из књиге пророка Јесајије, а радо бих још исписао песму што почиње: „Сиђи и сједи у прах дјевојко, кћери Вавилонска, сједи на земљу, нема пријестола, кћери Халдејска, јер нећеш више бити нежна и љупка», у којој песник описује будући пад Вавилона.

Сјајна је слика и у песми[2] што почиње: „Устани, свијетли се, јер дође свјетлост твоја и слава Господња

[1]) глава 32.
[2]) глава 60.

обасја те“, у којој Јесајија предсказује време среће, мира и правде које ће дочекати народ његов после дугих искушења; и у веселом усхићењу описује то време, које дух његов види, кад ће светлост Господња обасјати народ његов, кад ће деца његова из даљине поврвети њему као облаци кад лете, као голубови на прозоре своје; кад ће лађе Тарзијске довозити синове његове и злато из даљине; кад ће цареви туђи и синови оних који су га мучили долазити да му се поклоне и падају стопалама ногу његових; кад ће камиле дромедарке из Мадијама и Ефе натоварене златом и кâдом прекрилити земљу му, а гора Ливанска слати му славу своју, брест, јелу и шимшир, а Кедар стада своја итд.

Песма *Јеремијина* је јаук родољуба за отаџбином и народом својим. У њој је све величанствено. И љубав, и туга, и страдање, и вера. Све су страхотне невоље земље и народа што пропада описане. Све је на тој слици крајњег очајања састављено што изазива саучешће и најледенијег и најудаљенијег срца. Осећања и реч песникова узимају најразличније тонове, да покажу бô срца.

«Како седи сâм, и поста као удовица град који беше пун народа, велики међу народима, глава међу земљама. Путови Сијонски туже, јер нико не иде њима. Сва су врата његова пуста, свештеници његови уздишу, девојке су му жалосне, и сам је јадан. Старешине седе на земљи и муче и посипају прахом главу. Оборише су земљи главе своје девојке јерусалимске. Несрећа је кћери сијонске велика као море. Пљескају рукама над њом сви који пролазе и машу главом за њом. То ли је град за који говораху да је права лепота, радост своје земљи. Развијају уста на њу сви непријатељи њени; шкргућу зубима, и говоре, дочекасмо! На земљи, по улицама, старци леже, а момци и девојке су од мача попадали. Деца на сиси обамиру од глади и испуштају душу у на-

ручју матера својих. Језик дедету које сиса приону за грло од жеђи; деца ишту хлеба а нема никог да им ломи. Који јеђаху посластице, гину на улицама; који одрастоше у скерлету ваљају се по буништу. И кар који допаде кћери Израиљеве већи је од пропасти који допаде Содому. Оне су биле чистије од снега, беље од млека. Тело им је било сјајно као сафир. А сад им је лице црње од угља, кожа им је прилепљена за кости, осушиле се као дрво».

Међу старозаветним књигама тако зване *Давидове* лирске песме, имају своје специјалне и узвишене лепоте. Никад људски језик није нашао подеснијих речи и више речи да опише величанство Божје у његовој слави, сили, љубави и правди, а уметност није измислила простији а лепши облик од псалама. Псалми су пример јединствен како је истинито одушевљење неисцрпно у начинима и речима да се искаже. Тема је у свима тим песмама једна, али је одушевљење у свакој знало наћи друкчији израз, друкчије слике и дати свакој њену засебну важност и лепоту. Човек у својим људским слабостима, опседнут тешкоћама, обурван бедама нема друге наде до у Бога који ће тегобе његове разбити, непријатеље његове силне и многе срушити, ланце му покидати. Душа човечја опседнута ластима земаљским, грчевито се отима; и у тешкој борби и немоћи очајничкој излива у тугу и лелек; или спасена и ослобођена кличе прослављајући у радости, весељу и хвали избавитеља, бранича, штит свој — Бога правде.

Говор песника повија се за осећањем; час је енергичан и силан, час нежан и сладак. Од свих старозаветних песника псалмисти су највише утицали на доцније песнике хришћанске цркве. Њима се подражавало у свим вековима, али је врло мало црквених песника који се по одушевљењу, обилности мисли, бујности осећаја, богаству и лепоти слика могли нешто приближити узвишеној лепоти псалама еврејске књижевности.

V

Књижевност старих Евреја изнело је хришћанство из уских граница њене отаџбине, и разнело по широкој просторији коју је оно у току векова заузело.

Преведени на многе и различне језике, књижевници, пророци и песници еврејски, свуда су, код туђих народа куд их је хришћанство однело имали више или мање утицаја на осећање, мишљење, уметности и живот људи. И с извесног гледишта, културна историја хришћанских народа могла би се делити на две велике епохе: на време док је на народе *мозајизам* с хришћанством превласно утицао, и на време од кад је *јелинско-римска класичност* са својим делима ума и својим укусом отела превласт. Онамо би ишла Византија и цео Средњи Век; овамо би долазила Европа од XV Века.

Али на једном специјалном пољу утицај старих еврејских књижевника и песника био је од искони неограничен и искључан. То је поље **хришћанске црквене поезије** о којој сам намеран казати коју реч.

Та поезија ограничена на службу црквену и спутана још од најстаријих времена у правила прописана јој на концилима и од људи чијег се аукторитета није могло ослободити, сиромашна је како у погледу на избор тема, тако и у погледу на количину осећања, мисли, и облика којима се служи да их искаже. За песму треба слободе и ведрине као што за цвеће да се развије до пуне јачине боје и мириса, треба сунчеве светлости. Црквена поезија те слободе није имала и није могла имати, али ипак, и она заслужује да се на њој мало зауставимо; а заслужује то због своје старине, због светости какву јој даје употреба црквена, па и због лепоте до какве је са мало тема и у делима мало песника црквених достићи могла.

Моћ песме да човека одушеви за све што је лепо

и племенето, да га издигне и држи изнад обичних земаљских брига и ситних интереса, да га опије и влада њиме била је увек и свуда под небом велика. За то је она у обредима свих људских религија вазда заузимала важно место, и за то су сви реформатори религија, од Зороастра и Буде до Лутера, много полагали на песму. У храмовима еврејског народа, поред молитава, читања и тумачења Мојсејевих и пророчанских књига, певани су *псалми* и *химне* у славу Јехве и његове величине. Хришћанство је избило из религије Мојсејеве па је задржало с многим обредима и обичаје његове цркве. Између осталог задржало је и песму у својим храмовима.

Тако у најстаријим службама хришћанске цркве које традиција веже за име апостола Јакова и евангелиста Марка а које су, као што је позитивно доказано, старије од IV Века, заузимало је велико место певање псалама, старозаветних химана и песама у духу хришћанском (*Ὦδαι πνευματικαι*). И псалми и старозаветне химне употребљене у црквама хришћанским, у првим вековима, биле су оне исте што су се певале у храмовима еврејским.

Од старозаветних химана зна се да су пре IV-тога Века биле у употреби црквеној, између других ове: *Песма Мојсејева на обалама Црвеног мора* што почиње „Пјеваћу Господа јер се славно прослави, коња и коњика врже у море“.[1] *Песма Мојсејева* што почиње „Слушај небо, говорићу, и земља нека чује говор уста мојих“.[2] *Песма Ане мајке Самујилове.*[3] *Песма пророка Јоне* „Завапих у невољи својој ка Господу“.[4] *Молитва пророка Авакума* „Господе чух ријеч твоју и уплашиx се итд.“

[1] Излазак 15—1—19.
[2] Девтерон 32.
[3] I. књига о Царев.
[4] Пророк Јоне 3.
[5] Пророк Авакум 3.

Молитва три Данилова друга.[1] Песма „*Свјат, свјат, свјат*“ и „*Слава ва вишњих Богу*“.

Од песама спеваних у духу нове, Христове, науке зна се за само неколике које су пре IV-тог Века биле употребљене у служби цркве, у ред којих долази „Слава оцу и сину“; песма Богородичина „Величит душа моја“ и песме (молитве) Симеона и Захарије из Лукина јеванђеља.

Доцнији уредитељи црквених служаба, Јован Златоуст, Велики Василије и Јован Дамаскин, изместили су те старозаветне песме, које наведох, из служаба недељних и метнули их у јутарње службе великих поста; а песма Симеонова пева се увек на вечерњим службама.

Но кад је говор о певању песама нових у цркви, у стара времена хришћанска нарочито до Јована Златоустог, треба знати да у том погледу није било јединства међу црквама. Шта ће се и какве ће се песме певати у црквама, зависило је од епископа; и у цркви на једном крају света певане су једне а у црквама на другом крају друге песме. Много је зависило од учености и гласа песника да се његова песма натури што већем броју цркава.

У црквама је цео народ певао, па ко је имао какву песму своју, он ју је ако му је годило, певао за свој рачун и на свој глас не осврћући се на то колико је његово певање у складу с певањем остале побожне публике. У такој слободи лако је било да у цркву Христову уђу песме садржине нехришћанске и недоличне достојанству богослужења; да продру мелодије из циркуса и театара; да се одомаће песме јеретичке. И многи од светих отаца чак до времена Дамаскиновог, жалили су се на тај неред и трудили се — врло ретко с успехом

[2] Пророк Даниел 3.

— да певању црквеном сачувају озбиљност и достојанство. Свети Јеврем Сирски († 378 год.) имао је до зла Бога муке да сачува своју паству, те да је не окуже преласне песме јеретика Гардесана и његовог ученика Армонија (Гностика) који су се у својим песмама угледали на песнике јелинске и од њих зајмили размеру и правила; и старао је се око уређења певања у његовој цркви у Едеси. Он је био уредио кор од девојака који је о великим празницима певао. Сам је састављао песме и арије за њих. Њему се приписује да је написао до 15.000 црквених песама. Један стих (од седам слогова) звао се и доцније његовим именом. Између других он је састављао надгробне песме за децу, младиће, старце, свештенике и владике. Нешто је од тих песама сачувано на сирском језику, а многе његове химне у хвалу Бога, Христа, Богоматере и Апостола одржале су се у цркви Маронићана. Песма Богородици „Нескверната, Неблазната, Нетлењаја" што се у нашој цркви пева, Јевремова је. Код нас је позната по имену њеног преводиоца, са сирског језика, Павла Монаха из манастира Евергетијског.[1]

Као што се Јеврем бринуо да песмом и уређењем певања црквеног сачува своју паству, те да не оде у Гностике, тако су се други црквени оци бринули, кад је год црква била у опасности од каквих јереси, да певање црквено реформишу; да што више лепих песама и мелодија унесу; и у опште, да богослужење скрате и улепшају. Свеколика радња песничка, догматичка и реформаторска великих богослова и знаменитих владика, Василија Великог, Глигорија Назијанског, Амвросија Медијоланског, Јована Златоустог, Кирила Александријског, из IV и V Века после Христа, потицала је из бриге да се црква сачува од Аријанизма. Василије и Јован Злато-

[1] Историч. обзоръ пѣснопѣвцевъ греческой церкви од *Филарета*. Черног. 1864. 102.

усти писали су литургије које се и данас с малим допунама Дамаскиновим служе; оставили разна упуства за свештенике; писали песме нове, а старе прерађивали. У песмама Глигорија Назијанског имало је живота и силе Давидових песама; а Амвросијева химна, „Тебе Бога хвалим, Тебе Господа исповедам, Тебе вечног оца велича сва земља. Тебе сви анђели, Тебе небеса и све силе, Тебе херувими и серафими непрестаним гласом зову: свети, свети Господе саваоте. Пуна су небеса и земља сјаја од славе твоје итд.“ потреса душу јачином својом.

Ту песму у славу Бога спевао је Амвросије после једне победе над Аријевцима у Италији које је царица Јустина штитила и први пут је одјекнула она у Миланској Базилици 386 године; а на језику којим се западна црква служи. Лепота је њена у величини замисли о сили и слави Божјој; у јачини и искрености осећања слабости људске; у смерности израза; и те особине њене сачувале су је и у источној цркви, те није избачена ни од Дамаскина, ни у оно време (IX Век) кад се црква подели на источну и западну.

Амвросије је састављао још доста песама које су остале у употреби западне цркве међу којима се одликују јачином осећања и израза «Jam surgit hora tertia». „Veni redemptor gentium“. Па песма Deus creator omnium — polique rector, vestiens — diem decoro lumine — noctem soporis gratia. У тој песми је свети Августин у часовима бриге и очајања, налазио утехе. Он је уредио и једну литургију која доста сличности има с литургијама источне цркве, а којом се и данас још поноси црква Миланска.

Хришћанска црквена књижевност тако је богата песницима, да бих зашао у недопуштено пространство, кад бих, на овом месту узео да исписујем имена свих оних песника чије су песме остале у употреби црквеној.

А доста их има чије су песме некад у цркви употребљаване па су или пропале раније или избачене из употребе црквене онда, кад су обреди и литургије црквене канонски утврђиване.

По песничким облицима поезија црквена може се разредити на *еп*, *лирику* и *драму*. У епску поезију долазиле би свеколике приче о јунацима и њиховим радњама из старог завета; за тим приче еванђелске о радњи и страдању Христовом; и у опште свако причање о апостолима и свецима, њиховом раду и њиховим мукама.

Овде могу споменути, да су и те епске приповетке у првим вековима хришћанства певане онако, како се епска поезија код свих народа пева. Зато су још у најстарије време еванђелске приче и апостолске посланице биле разређене у кратке стихове и строфе.

У драму црквéну долазе литургије. У нашој, источној цркви, има три канонима признате литургије: светог Јована Златоустог, Василија Великог и Глигорија Двојеслова. О великој смишљености у распореду тих црквених драма; о дубини поуке каква је у појединим њиховим приликама алегорисана; о поетској лепоти песама унетих у њих, писао је Муравјев у једној књизи коју имамо на нашем језику и коју вреди увек читати. (Писма о служби божјој 1867 Београд).

Поред литургија које ја бејах слободан назвати канонисаним црквеним драмама не мислећи тим умањити светост која им припада, средњи је век имао још једну врсту драме која је некад била интимно припојена за цркву и служила њеној потреби. Ја мислим на оне драмате што их у књижевности зову *мистеријама*, *пасијама* (страдање Христово) и другим именом, а у којима су приказиване сцене из живота и рада Христа Спаситеља, старозаветних јунака, Апостола и светаца. Те су драме некад престављане у црквама о извесним празницима и имале

да накнаде побожним хришћанима уживања каква су други људи тражили у циркусима и позориштима светским, а на које је црква имала пуно разлога да гледа попреко. Време кад је представљање таквих драма на Истоку ушло у употребу цркве губи се у неодређеној давнини а на Западу Европе најстарији трагови о тој врсти црквене поезије су из XI века. Мисли се да су је први крстоносци с Истока однели Западу. Не може се одредити ни кад су, на Истоку Европе, те преставе изашле из употребе црквене; али ће бити, да је понешто од њих остало до данас у нашој цркви, на пр. оно сахрањивање и опевање Христова тела на Велики петак; а понешто остало и на пољу изван цркве, у обичајима хришћана, на пр. ношење вертепа о Божићу. На Западу је се одржало много дуже представљање мистерија, па кад је то и тамо црква напустила, оно је усавршено и боље уређено, остало у љубави публике и било као специјална врста сценичких престава омиљено чак и веку Лопе де Вега, Калдерона и Шекспира.

Од свих врста песме у цркви, лирика заузима највеће и најважније место. Зато је и број лирских црквених песника врло велики. Човек стоји пред творцем света усамљен. Он је ту сам са својим осећањима и мишљу. Пријатељи и другови не могу стати уза њ, јер га не знају. Он једини разуме себе. За њега јединога његова савест нема тајне. Он једини уме дати разлоге својој радњи. Нико на свету не може схватити ни исказати јачину његових осећања. Зато, ако је црква место на које човек иде да са својом савешћу расправља и помирења тражи, онда га ту на том светом месту, и у тој његовој бризи, јединој од брига која човека велича, само лирска песма може освежити и охрабрити; и само се она може стопити у хармонију са вибрацијом његовог немирног срца, и одјекивати у разноликим јецима свеколика осећања каква

му се у души рађају, у часовима кад њој мира тражи. Помоћи човеку у том послу који има са самим собом; олакшати му на трудном путу његовог препорођивања, спасења како богословље зове, то је задатак који сви црквени лирски песници имају пред собом; и онда кад славе величину, силу и милост божанства; и онда, кад опевају јунаштва и пожртвовања светитеља; и онда, кад оплакују смрт човека; и онда кад им песме одјечу у уздасима и молитви за помоћ; и онда, кад у веселој песми прослављају победу Христову над адом и т. д.

Нико од песника није умео тако разумљиво говорити души човечијој, а ни наћи лепших и озбиљнијих речи да она говори него што су то умели старозаветни лирски песници. Зато су се сви хришћански црквени песници угледали на Давида и друге псалмисте јеврејске, и подражавали њима. Али, на жалост, мало их је који се старима приближити умели. Од тих мало њих ја ћу неколико само споменути а о двојици тројици рећи коју реч више.

Осем оних песника о којима казах довде по коју реч нека су овде споменути још ови: *Игњат Богоносац* (у Риму мученички умро 107 год.). Мисли се да је он увео у цркву наизменично певање (антивоно).

Климентије, свештеник александријски, умро око 210 год. од његових песама које су некад употребљаване у цркви остала је сачувана једна химна у славу Христову.

Непот, епископ пентаполски у III-ћем веку, био је обилан песник; али од његових песама које су хришћани некад уважавали није остало ништа сачувано.

Атиноген, епископ, погинуо је у време Диоклетијаново (око 311 год.). Мисли се да је његова лепа песма «Свете тихи» што се пева на вечерњи. Од других песама његових није остало ништа сачувано.

Атанасије Александријски († 374). Он је прерадио *литургију пређеосвећених* која је у старије време написана. Неколике молитве те литурђије његове су.

Кирило архиеп. александр. († 444.), за ког се мисли да је спевао песму „Богородице дјево".

Анатоли Цариградски патријарх, у половини V-тог века († 458). Недељни стихири у Октоиху Дамаскиновом, што се зову „Источни стихири" или „дело Анатонијево" јесу од тог песника.

Роман из Сирије, у другој половини V-тог века врло је уважен песник. Од њега је узела црква доста песама, и зове га *сјајним* светиљником, *слаткозвучном* цитром, *слатким* песником. Он је писао до 1.000 песама у славу Богородице и различних светаца. Њему се приписује и песма „Дјева днес."

Цар Јустинијан за ког се мисли да је саставио песму „Јединородни сине и слове божји." Та је песма први пут певана у храму Св. Софије 536 год.

Јован Сколастик Цариградски патријарх од 565 до 578 год. Док је још био пресвитер у Антиохији саставио је правила за цркве; а кад је постао патријарх, скупио је уредбе и законе царске о цркви. Тај његов рад основа је доцнијим номоканонима. Од његовог времена пева се у цркви *Херувимска песма*, и на Велики четвртак песма „Вечери твојеја тајнија." Мисли се да су то његове песме.

Софроније, патријарх Јерусалимски из VII века († 644 год.). Он је изнова уредио велико водоосвећење што се држи на Богојављење. Песма „Глас Господен на водах" његова је. Он је писао много песама особите нежности у славу Богоматере, рођења Христова, Сретења, и т. д. Он је саставио онај чин *великих часова* што се служи и данас у очи дана рођења Христовог, и у ком има дубине

мисли и доста поезије. У опште Софроније долази међу прве црквене песнике и раднике.

Герман, патријарх цариградски 713 — 30, у време цара Лава. (умро 740.). Он је живео у време велике борбе око Икона и страдао је. Певао је иконама (о преносу спаситељ. лика из Едесе) и похвале многим свецима. У литургији пређеосвећених има и његових молитава.

Кузма, епископ из Мајуме (у Палестини), друг и пријатељ Јована Дамаскина; умро је после 776 год. Он је имао великог песничког дара и био плодан песник. У песмама његовим има доста музике. У служби којом њега црква прославља назива се он, *самом музиком, прваком* међу песницима. Између многих песама његових, које се о разним празницима и у похвалу разних светаца певају, најлепше су му песме о страдању, и васкрсу Христову, о крштењу његовом, о васкрсу Лазареву, у похвалу деце; у његовим песмама има и јачине и сладости, нарочито у оним о страдању и васкрсу Христовом, које се с песмама другог песника Дамаскина, и Андрице Критског, певају у цркви у Велику недељу. Његова је песма и „Чешњејшују Херувим.»

Теодор, Никола, Климентије, Кипријан, Петар, Теоктис, све *Студите*, т ј. све калуђери из манастира Студијског код Цариграда, у IX веку; Сви су они узимали живог учешћа у борби с царевима византијским који су хтели укинути иконе, манастире, и поштовање светаца, и највећи део поште какву им црква одаје заслужили су они том својом упорном борбом и сузбијањем реформама царских. Али су били и песници, и сви, више мање, продуктивни; а песме им и ако их је црква многе усвојила немају ништа поетског.

Врло је продуктиван био и *Теофан* епископ Никејски у IX веку. Византијски писци називају га специјално *песником, певачем* (Свида и Кедрен), а у грчком минеју

он је упоређен Давиду. Црква је задржала доста његових песама у похвалу разних мученика. Све су му песме сличне и не показују никаквог дара. У њима мисли нема. Али му се између других одликују неколиким лепшим цртама песме о апостолима.

Касија или *Икасија* калуђерица из IX века срећнија је у неколиким својим песмама од Теофана. Византијски историци говоре радо о овој жени и описују њену лепоту, наученост и живот. Она је била од богатих родитеља и лепо васпитана. Историк Зонара наводи једну причу (легенду) којом се хоће да објасни како је Икасија отишла у калуђерице. Цар Теофило хтео се, вели се у тој причи, оженити, и наредио да се преда њ доведе неколико најлепших девојака из царевине му. Међу тим најлепшим девојкама била је Касија најлепша. Теофило је пришао њојзи и рекао, „од жене је свако зло.“ Икасија је одговорила, „од жене је све што је лепо.“ Теофило је се окренуо и дао јабуку златну другој девојци, а Касија, преварена у очекивању, отишла је у манастир који је сама о свом трошку подигла. Касија је писала доста песама. Византинци су се дивили њеном песничком дару. Најлепше су јој песме о жени грешној, за коју проси она милост, као н пр. она што се пева на велику Среду „Господи јаже ва многија грехи падшаја жена“. Има нешто достојанства и узвишене лепоте у песми што се пева на Божић. „Августу јединоначалствујушту на земљи.“ „Кад Август сам владаше на земљи, престаде владати много људи и тад кад постаде човек од чисте девојке укидоше се многи богови: под једним светским царством бејаху сви градови, и једну владу божанства повероваше сви народи. По заповести царевој беше попис народа и ми се у твоје име, Боже наш, који постаде човек, уписасмо међу верне. Велика је твоја милост Господе, слава теби.“

Андреја, архиепископ Критски из VIII века својим песмама приближава се више но и један други црквени песник, осем Дамаскина, лепоти Давидових псалама. Особено у песмама које се укупно зову *великим каноном* или каноном кајања. Тај се канон пева двапут уз велики пост.

„Откуда ћу почети плакати за дела јаднога живота свога? Какав ли ћу учинити почетак, Христе, садашњему ридању? Ходи јадна душо с телом својим, ономе који је све сазнао исповеди се; клони се пређашњег безумља и принеси Богу сузу кајања. Омили нам преступ праоца Адама те као и он видесмо да смо наги пред Богом. Претекосмо Кајина крвавим делом; од своје воље постасмо крвници савести. Чуј, небо, да проговорим. Земљо, слушај глас који се каје Богу и пева њему. Душо моја, ти си сама отворила све уставе гњева Божјег и потопила тело и живот као што се негда потопи земља. Приближује се, приближује се крај, а ти, душо, не маниш, не спремаш се; времена је све мање, судија је близу врата; као сан, као цвет пролази време живота“ (Муравјев 94.).

У овој песми има дубоких мисли о човеку и његову позиву на земљи и пуно врло корисне поуке.

У својим песмама о грешној жени, Касија, кука над слабошћу људске природе и тражи милости, какву слабост заслужује. Андреја Крићанин нема милости за слабост човечју. Кајање је, и једино кајање којим грешник милост просити сме.

Међу најплодније песнике црквене долази и *Јосиф*, свештеник цариградски, из IX века († 883). Његов биограф каже за његове песме, да су слатке за слушање, а да срце потресају силином мисли; да сан и леност бегају од људи лених, кад се оне певају; да они што жуде за савршенијим животом налазе ту у Јосифовим песмама нежна одјека душе своје: и особено су хваљене његове песме у славу Богоматере и Св. Николе. Но од хвале овог би-

ографа као и хвале свих светитељских панегиричара треба много увек одбити. Као у стилу у опште црквених писаца, тако ни у песмама песника црквених нема различности и врлина индивидуалних. Једва се по који песник малко уздигне, нечим оригиналним, над осталима. Сви су слични у једном општем заједничком медиокритету. Колико је који песник и имао дара он га у црквеној песми није могао показати у свој његовој јачини, јер слободе није имао. Старији песници из првих векова својим делима, и прописи разних концила, зауздавали су одушевљење и поткресавали крила машти песника. Ко се ма и мало винуо изнад прописа, и правила остао је на пољу пред црквом; и срећан је ако није проглашен још за отпадника. Ја нећу морити памћење читалаца, и наводити још друге песнике чија дела црква уважава. Њих има — као што сам казао — доста; а има их који својом продуктивношћу изненађују, и чије се песме могу на хиљаде бројати.

Али на двојици треба да се зауставимо. Ја сам их оставио да, напослетку о њима кажем коју реч више. То су *Писида* и *Јован Дамаскин*.

Писида је једини од црквених песника који није канонисан, али је венац његових песама што је у цркви познат под именом „Акатиста“ најлепши украс њен. Та се песма пева на бдењу у петак пете недеље часног поста у славу Богородице. Писида је један од најзнатнијих византијских песника; живео је у времо цара Ираклија и био је ђакон Св. Софијске цркве у Цариграду. Опште црте византијске поезије: оскудица правог одушевљења, бомбастичност у изразу, много реторике, сувише провидна марљивост у техници налазе се, и у делима Ђорђа Писиде и ако у мањем степену него код других песника. Од његових песничких радова најзнатнији су му, спев у ком описује лепоту цркве Св. Софије, песме о ратовима Ираклијевим с Персима и Аварима, песме о

„сујети света“ и песма Богоматери о којој сам намеран казати две три речи

Ту је песму спевао Писида 625 године. Те је године у месецу Јуну и Јулу престоница Византије била у великој опасности. Силни аварски хан спустио је се био са великом војском састављеном од различних народа а највише од Словена пред њене зидине. Цар Ираклије био је у Азији, у рату са Персима. Грци су се јуначки бранили и уништили флоту славенску која је варош са стране воде нападала, али је маса варвара била грдно велика и колико је наде било на спас она је сва била у мајку божију. Грчки историк Папаригатуло, који је овој знаменитој несми посветио, у својој историји, неколико лепих страница[1] вели, кад човек дође у опасност никога се од својих милих не сећа као мајке своје. Њу он тада с уздахом зове. Па коме су и очајни становници Цариграда у оним тешким данима могли пре очи доћи него мајци спаситеља човечанског.

Хаган је изненадно, ноћу између 7 и 8 Августа 625 године дигао опсаду и отишао од зидова Цариграда који је тада први пут — у средњем веку — видео непријатеља пред својим капијама. Одушевљење народа у том часу његова избављења, захвалност његову мајци божјој којој је победу приписивао, прихватио је песник и дао речи. Што је у речнику богатог јелинског језика било речи какве милошта, љубав, одушевљење, захвалност пробрати могу, пробране су да се искити и прослави *она* што спасе свој град и свој народ. Том обилношћу накита и епитета богородичиних, овај спев Ђорђа Писиде опомиње много на поезију азијских народа, али је ипак одушевљење у њему силно и истинито. То је једини Писидин спев у ком само срце и слободно говори.

[1] *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*. 1889. III. p. 240 ff

„Радуј се мати звезде која никад не залази, зраче тајанственога дана, ти што радошћу сијаш, ти што си уништила проклество и убрисала сузе Еви. Радуј се висино до које се човек умом дићи не може, дубино у коју ни анђелске очи продрети не могу. Радуј се стане царев јер носиш оног који све носи; звездо преброднице сунца, лествице небесна, којом Бог силази, мосте што вежеш земљу за небо; радуј се ти што си светлост родила, ти пристаниште душа, јер те славе небеса и земља, јер ти кличу земаљски и небески. Радуј се студенче на ком жедни пију воду живота, огњени стубе што осветљаваш путеве у мраку, радуј се неувели цвете, венче невиности, ти што роди спаситеља блудним људима, ти љубави што побеђујеш. Радуј се ти девојко и мајко, ти што рај отвараш, надо вечних блага, лађо што нас спасаваш, пристаниште на светскоме мору, стубе девојаштва; радуј се ти што роди сејача чистоте, невесни украсе за душе свете, радуј се луче умнога сунца, видело које никад не помрчава, радуј се муњо што душу осветљаваш, громе што непријатеље погађаш, водо што савест переш, чашо што радост носиш; радуј се стено на којој царевина стоји, лече мога срца, спасе моје душе. Радуј се невесто, чиста мајко божја.“

Приметити ми ваља да је овај спев састављен у лепим јамбским стиховима и да сам ја с преводом ово неколико стихова много несрећнији од оних старих смирених књижевника што су је преводили на језик на ком је у цркви слушамо.

Песма је та уведена у цркви онда кад је и спевана.

Од свих песника чије се песме у источној цркви певају највећи је и најважнији без сумње *Јован Дамаскин*. И ако игде, овде се морамо сагласити с панегиричаром његовим, кад вели: „Како да те назовем свече, да ли богословом Јованом, или слатким песником? Да ли па-

стирем што у цитру ударати уме, или самом цитром пастиревом. Ти сладиш и уво и мисао; веселиш лик црквени оче Јоване мудри, ти си цркву песмом украсио, душа твоја одјекује на цитри твојој јековитој као код Давида; и на глас песме твоје приближује ти се сваки.«

VIII-ми век у историји Византије је, у многом погледу, врло значајан. То је био век у ком је ведри поглед старих класичних народа на живот и виши позив човеков, покушао *последњи пут* да разагна таму од сујеверица, незнања и предрасуда каква се спустила на човештво; и да потражи измирења с узвишеним али чистим начелима нове (хришћанске) вере.

Борба је та била пространа и јака и трајала је више од једног века, а остала је у историји обележена као борба за реформу цркве, или *борба око икона*, и као што вазда времена у којима се води борба за велика истинита и важна начела износе на површину људе велике, енергичне и знамените, тако је и VIII век имао много својих јунака и великих умова.

Међу најзнатније људе тог века долази *Дамаскин;* а међу људима који су се најенергичније борили противу ондашње реформаторске струје у кругу цркве и који су највише пријели да се хумани планови неколицине ондашњих византијских владалаца не остваре, био је Дамаскин први.

Књижевна радња Јована Дамаскина је врло обилна. Она је по карактеру своме полемична, песничка, догматичка, философска. Црква источна усвојила је свеколике погледе његове, и освештала их као догме своје. Јован Дамаскин, као што му име говори, родио се у Дамаску. У тој вароши је у оно време била столица калифа и Арабљанске државе. Отац његов Сергије био је неки већи чиновник калифов, и човек имућан. За васпитање и образовање свог сина довео је он из Калабрије једног онда

наученог и чувеног човека; и није било науке у коју Јован Дамаскин није уведен од свог учитеља. Панегиричар његов говори о његовом великом и пространом знању наука математичких, физичких; астрономије, философије Аристотелове и Платонове; књижевности патристичке и т. д. Да ли је и Јован Дамаскин био у каквој служби Арављана није познато. Кад се први пут чуло за њ, био је калуђер у манастиру Св. Саве код Јерусалима. Тамо је писао у оно доба, кад цар Лав Исаврићанин издаде наредбу да се иконе из цркве избацују, знамените три посланице, три расправе у одбрану икона. Све што се за иконе могло рећи, речено је у тим расправама.

На пољу философије његови су радови врло важни.

Неколике секте хришћанске у Азији почеле су се нешто раније служити дијалектиком старих философа за брањење својих погледа и наука; па и гдекоји свети оци су увиђали какве користи црква може имати од философије. Василије велики још, рекао је, да је дијалектика „град за догме.» Али је Јован Дамаскин био први, који је једним делом о дијалектици Аристотела и Порфирија, увео у цркву стару философију и показао начин како се и докле се она може служити старом науком. Дијалектика је за њ најважније у философији. «Философија је као што он вели уметност уметности, наука науˇка, а дијалектика није део философије него оруђе њено.

Дамаскинова је, и то велика, заслуга што се у цркви источној и западној утврдило поштовање Аристотела. И колико је изучавање те философије у средњем веку у црквама и на школама имало доброг за човештво и за ојачање његовог ума, за то припада захвалност на првом месту Дамаскину. Од свеколиког што је Дамаскин радио за цркву најважније је оно што је урадио за уређење њеног певања; и у том погледу његова је радња двојака. Он је сам био песник и унео је у цркву много својих

песама; а и уредио је шта ће и које ће се песме других песника певати у цркви у све дане преко године. Његових песама за прославу Васкрса, Божића и осталих празника; песама, у прославу светаца, у одбрану икона; песама погребних има много. Готово су без броја вели Алације. (troparia Damasceni prope inumera in varii festivitatibus). У свима његовим песмама има дубоке мисли; а у многима велике лепоте. Лирска осећања исказивана су онако каква су; брзо или споро, тихо или јако, а достојанствено увек.

Дамаскин је прерадио црквене књиге (песмарице) *Минеј* (песме свецима) и *Осмогласник* (песме недељне спаситељу, богородици, анђелима и пророцима); саставио песме своје и других песника у *каноне* од 9 песама; пробрао из јелинских различних мелодија њих 8 за које је држао да су најскладније с достојанством хришћанске цркве и чисте смерности; задржав и ритам старих народа, Јевреја и Грка, који се састојао у комбиновању дугих и кратких слогова; за мелодије је утврдио знаке музичке.

До времена Дамаскиновог још није било јединства међу црквама у погледу на певање. Лепота његових песама и њихових арија натурила је се свима црквама; ауктоpитет његовог имена унео је његове реформе у све цркве и утврдио јединство међу њима.

Његов је Октоик усвојен и у западној цркви. Још Карло Велики га је и тамо увео.

Песме Дамаскинове, осем њих мало, писане су у прози. (У стиху су канони о рођењу Христовом, Богојављењу, о великом посту и сви недељни антифони). Неколике погребне песме су у шестосложном јамбу, а тим се стихом лепо исказује сила, узвишеност и јачина осећања.

Ако бисмо хтели из великог броја Дамаскинових песама обележити оне у којима осећања весела или тужна

имају најјачег израза; онда би то биле његове песме ускрсне, песме антифоне и надгробне.

У Антифоним песмама као у псалмима Давидовим душа је човечија у опасности; страсти су је опселе да је вежу за земљу; да је угуше у калу земаљском; али се она бори, јауче и запева за помоћ; и рве, да се окова ослободи и вине у висине. А кад у борби својој успе; кад се спасе, ослободи; онда је весела и одјече у хвали и узношењу творца. Међу надгробним његовим песмама има их две три које величанственим сликама слабости и ништавила људског пред неумитним законом коме смрт служи, јачином и искреношћу туге поражавају.

Мени се чини да у тим јауцима Дамаскиновим над гробом човека има нешто нехришћанског, има неоправданог страха од смрти, и сувише туге за земљом; али су то *човечански* јауци. Строги догматик, велики философ, Дамаскин је у тим песмама какав је сваки човек. Философија и сва наученост уступа у часу кад се умире место чистој природи људској, и та природа говори тада само у акцентима страха, и очајања.

„Има ли какве људске сладости без горчине? Има ли какве славе на земљи да се не мења. — Све је слабије од сенке, све је варљивије од сна. Једно тренуће ока — и све то смрт наследи. Јаох мене, каква је то борба кад се душа опрашта од тела? Јаох мене, како је она тужна тада, а нема саучешћа. Обрће се анђелима. Они је не чују. Пружа руке људима; не помажу јој. Лепа браћо моја, сетимо се да је живот кратак. Сујета је све што је људско. Све не иде за нама иза смрти. Не иде с нама богаство; не прати нас слава земаљска. Смрт је све то уништила. Где су насладе овог света? Где је блесак земаљски? Где је злато? Где је сребро? Где су ласкање и таштa удворљивост? То је све земља, све прах, све сенка. Сећам се пророка који рече, земља сам и пепео, и са-

гледах у гроб и не видех ништа до костију голих, па се питам, које ту цар, а ко војник? Ко је ту богаташ, а ко бедник, ко праведник, а ко грешник? Плачем и ридам кад помислим на смрт и видим лепоту снимљену с лика Божјег, како лежи у гробу без лика, без славе, без вида. О чудо, каква се то тајна свршила с нама, како падосмо у трулеж, како се спрегосмо са смрћу.“

Дамаскин је умро у дубокој старости 776 године. И ако су већ пре Дамаскиновог времена, као што рекох мало час, канонисана правила и примери старих песника утврдили норму од које се песма црквена није смела удалити ни по облицима ни по речима (изразу), и у коју се доцнији песници морали стезати; опет је до тога времена имало нешто бар слободе. Епископи су могли мењати ред по ком се песме певале, могли су уносити по коју нову песму у службу црквену. Од Дамаскинова времена нестало је и те мале слободе. Дамаскин је остао ауторитет од ког се није смело ни за длаку одвојити. Могла су времена тећи како су текла, могла су религиозна осећања у свету разређивати се и пречишћавати; могле су у свету утврђивати се мисли узвишеније о творцу света и о науци Христовој. Црква о томе није водила рачун. Њена су врата остала од VIII века затворена за сваку важнију реформу песме њене.

Друкчије је било у западној цркви. Она у том погледу никад није била онако тесногруда као црква источна; она је чувала догме науке Христове неповређене, али је песницима својим остављала доста слободе да се крећу, и њена лирска песма стоји по обилности мисли, јачини осећања, богаству слика и упоређења, богаству облика, високо над поезијом наше источне цркве. У источној цркви нема песника лирског који се упоредити може са *Бонавентуром*, кад пева мудрости и доброти Божјој, невиности и нежности Богоматере. Ни један песник источне цркве не

приближава се Јакопану *Тодију*, који је спевао сјајну песму Богородичину *Stabat mater dolorosa;* нити Томи *Челану*, кад узвишеним говором и у страховитим сликама описује суд Господа; нити *Томи Аквину*, кад позива сијон да прославља Господа, или кад у оној песми необичне нежности „Huc odoriferos Huc soporiferos ramos depromite“ и т. д. пева, како душа чезне, чежњом љубави, за небом, и једва чека да се вине к њему, својој отаџбини. Да ли је та љубав; што је к небу вуче, бо̀; или је тај бо̀ љубав, она не зна; али једно осећа, да је мио тај бо̀, да је слатка та љубав. —

Каква разлика у гледању на смрт између Томе Аквина и Јована Дамаскина.

An amor dolor sit
An dolor amor sit
Utrumque nescio
Unum hoc scio,
Blandus hic dolor est
Qui meus amor est.

Jam vitae flumina
Rumpe o anima
Ignis ascendere
Gestit et tendere
Ad coeli Atria
Haec mea patria.[1]

Песници источне цркве певали су, већином, у прози или јамбским стиховима. Дамаскин је увео у песму ритам — дељење на слогове дуге и кратке. У песму западне цркве ушла је, још од најстаријих времена, употреба *стиха са сликом* и *алитерације*, а то обоје даје песми извесне озбиљне музике, каква се осећа и кад се не пева, па смем рећи кад се песма и не разуме. Такве музике песма источне цркве нема.

[1]) *Carier*. Kult Gesch. Das Mittelalter p. 264.

Не би ли требало да се једном и у Источној цркви даде више важности и слободе песми?

VI.

У овим козеријама остао сам одавна дужан одговора на једно питање које треба расправити ма и сад, доцније, и на неудеснијем месту.

Ја сам казао да оно, што је лепо у природи и уметности, даје извесног естетичког задовољства, и да је уметностима главни задатак да тог таког задовољства човеку прибаве. Карактер лепоте у природи може бити врло различан; и дела уметности по карактеру свом могу бити врло различна. Према томе и осећања каква у човечјој души буде и крећу предмети лепоте и уметности могу бити до неограничности различне боје и јачине.

Али ма какав тон осећањима човечјим давала дела лепоте и уметности, увек, кад та осећања буде дела лепоте и уметности, има сласти, милине, *задовољства*

Тако човек има задовољства, и кад чита опис каког страшног догађаја; и кад у плачу, прати у позоришту, развијање какве трагичке радње, и кад слуша какву уметничку музичку композицију; и кад га какав табло (слика) потресе страхотом патетичких, или заноси бујношћу веселих прилика; и кад се налази пред каквим објектом лепим у природи; и кад је пред њим ма како дело скултурне, живописне, архитектонске и ма које друге уметности у ком делу има лепоте, мисли, осећања.

То естетичко задовољство је осећање какво се у појединим, специјалним, приликакама и даје донекле анализовати: али се у највише прилика не да ни анализовати ни исцрпно описати. Оно је пространо неодређено, али *пријатно узбуђење душе.*

Е, сад, има ли у том задовољству, у тој естетичкој сласти, какве више, моралне, вредности за човека?

То питање, које није ништа друго до питање о вредности и корисности уметности уопште, није ново. Оно је расправљано код старих Јелина, и баш у оно време кад су уметности код њих биле у најсјајнијем цвету. Два највећа јелинска филозофа, Плато и Аристотело, делили су се у мишљењу на том питању, и покренули су једну врло занимљиву распру која се по кад што и код нових народа у Европи понављала.

Да застанемо часком и ми на тој распри старих филозофа у којој видимо да један од највећих, светских, идеалиста устаје противу уметности као некорисних па и штетних за човечанство, а да највећи стари природњак и човек од ког све доцније материјалистичке теорије полазе узима уметности у одбрану и придаје врло велику важност утицају уметничких дела на утврђивање људских врлина и усавршавање човека.

Чим је још, а особено за нас, занимљива та распра јелинских филозофа, то је, да се она водила, у главном, о питању важности песничке уметности и то песничке уметности у њеном најсавршенијем облику, **драми**, о којој сам баш рад говорити; и да је из те распре потекло знамените Аристотелово делце *о поезији* (драмској), за које је Лесинг могао рећи да му се ништа ни одрећи ни додати не може.[1])

Своје погледе на уметности и њихову вредност изложио је Плато најјасније у свом делу о држави[2]) и они би се могли свести на ово: све су уметности лажљиве и служе се лажи да очаравају и варају осећања људска. Њихово је да *подражавају* природи, али оне не доспе-

[1]) Lessing's Dramaturgie CI. комад. Лесингове су речи: Indess stehe ich nicht an zu bekennen dass ich sie („die Poetik") für ein ebenso unfehlbares werk halte als die Elemente des Euklid. Ihre grundsätze sind ebenso wahr und gewiss».

[2]) De Respublica X.

вају до унутарњег, истинитог, бића ствари те да њега изнесу и представе, него снимају с његове слике из друге и треће руке. Ево како. Уметник снима што год с природе; подражава каком раду или предмету у природи. Шта је управо оно што нам он даје? То је *слика слике* какву је његова машта начинила о предмету или раду пред којима он стоји и које снима. А шта је, даље, у ствари, тај предмет, или тај рад? И то опет нису ништа друго до слике својих прототипова, својих *идеја* какве су у божанскоме разуму. Уметности дакле, у својим делима, дају нам *слике од слика трећих слика.* Оне нам не износе истину; оне нам не описују лепоте непосредно по оригиналима. Оне нам износе само толико од лепоте и истине колико се од тог наћи може на слици из друге или треће руке, и колико може бити довољно да се прост човек и непросвећен народ очарају, али не и човек образован и философ.

Уметности дакле нису ништа озбиљно. Рад уметника је празна па и штетна дангуба (*παιδια*); он не може никаког озбиљног, не може никаког доброг и корисног утицаја имати на човека и његову душу.

Али да, у једном случају уступа и Плато, и признаје да уметности имају нешто вредности; а то је онда, кад су *у служби* каквих моралних поука и каквих наравствених јасно и одређено истакнутих циљева. Независне, слободне уметности су опасне; и још су најопасније у делима најсавршенијих облика, н. пр. код песничке уметности, у драми. Тако је *трагедија* опасна што човека разнежава; што га навикава да налази сласти у плачу и кукању. Човек треба да има моралне јачине да се бори с невољама и тешкоћама, какве га све у животу снаћи могу, па да их хладно, достојанствено, сноси, ако их од своје главе одбити не може. Трагедија му убија сваку моралну јачину вежбајући га да буде сувише осетљив и

нежан. Она убија у њему мушку јачину а тим оставља срце његово без надзора и отвара га за различне и опасне страсти. *Комедија* пак храни у човеку лакомисленост, Навикава га да о животу, који је увек пун збиље, површно и само по гдекојим његовим рапавим и ружним странама цени; убија у њему ону поносну озбиљност какве треба човек да има у сваком послу, у сваком раду. Укратко, комедија деморалише као и трагедија.

Неоснованост Платоновог мишљења о уметностима није тешко увидети. Уметност, ако би она и била само подражавање природи, како је јелинска филозофија узимала, није копирање природе, није просто и чисто снимање предмета из природе за које Плато вели, с правом да су слике нечег вишег и идеалнијег. Уметност и сама ствара. Држећи се на домаку објекта ком узима да подражава, који узима да описује, она у свом делу одстрањује оно што је у објекту, ком подражава, случајно, прелазно, јединствено; она тражи, саставља, комбинује оне црте и особине које су у објекту сталне и вечите. Укратко, дакле, уметност држећи се природе, исправља је, *идеалише је*, и кроз њу иде оним прототиповима, оним идеама које се, као што Плато вели, налазе у »разуму божанском«.

Да, и уметност, као и свеколике науке људске, тежи да продре до суштине ствари, да ухвати и престави оно што је вечито и истинито, оно у чему се огледа разум божанства; али уметност има своје начине да до циља дође као што науке имају своје методе. У чему се разум божанства може пре исказивати ако не у мудрости, јачини, циљу ком је што у васионој одређено да служи — укратко дакле у *лепоти* (види прве странице ових козерија о том шта је лепо?) И лепота је циљ њеног описивања, снимања, тражења.

С овог гледишта на уметности и могло се рећи да се оне удаљавају од истине кад природу ропски снимају; а да су истините онда, кад кроз природу, кроз поједине објекте у природи, траже и налазе савршенију, сталнију, општију слику те природе и тих објеката. С тога гледишта на уметности могао је Софокло рећи за Еврипида да он описује људе онакве какви су, а за себе, да описује људе какви треба да су; а с тог гледишта могао је и Аристотело казати ону познату реч: да је поезија важнија од историје и да у њој има више филозофије него у историји[2]) зато, што поезија има посла с оним што је вечито, нужно, или бар опште; а историја с' оним што је јединствено, специјално, оригинално.[3])

Историја прича шта су ови или они људи радили или говорили, а поезија износи шта би, у оним приликама, људи онаког карактера и врлина, морали радити и говорити. Историја прича шта се овда или онда догодило; а поезија, како је оно што се догодило и шта се у онаквим приликама по свој прилици и нужно догодити могло. Јунаци историје јединствени су, јунаци поезије су типови општи. Тврдица Молијеров није какав познати човек из Париза Молијеровог времена, него тип тврдице. Јулије Цезар у трагедији Шекспировој није онај Цезар из историје, него јунак који ради и говори како би многи људи његовог карактера радили и говорили.

Кад би се поезија, а што о њој вреди, то вреди и за сваку уметност, спустила да описује оно само што је јединично, и да просто, фотографски снима с природе,

[1]) Dramat. XCIV. ком.

[2]) (Poetica IX. 3. *φιλοσοφωτερον και σπουδεςτερον ποιησις ἱστοριας εστιν*

[3]) *Η' μεν ποιησις μαλλον τα καθολου' ἡ ἱστορια κατ εκαστον λεγει*

онда она не би била уметност, и у највише прилика ми нити бисмо разумели оно што нам описује и износи, нити бисмо у њој налазили задовољства.

Каквог би интереса било за нас да нам неко у песми фотографише каквог, нама Београђанима, познатог кајишара ког сваки дан на улици сретамо? Можда бисмо се гнушали као што се и у животу гнушамо кад га сретнемо, али никаквог естетичког задовољства не бисмо налазили у спеву који нам га износи. Друкчије би било кад бисмо у спеву нашли један општи тип кајишара у ком би типу као у огледалу чаробном распознали слику сваког кајишара па и нашег, само опрану и очишћену од оних мрља које су јединствено његове, личне, и које код знанаца чине његову слику мрском а код оних који га не познају чине неразумљивом, јер заклањају опште црте типа његовог.

Но да се вратимо.

Са свим противно Платоновом мишљењу о уметностима, Аристотело је учио да оне снаже врлине у човеку, да га навикавају да налази задовољства и насладе на оном што је лепо и уредно; да му страсти стишавају и доводе у меру у којој не само да нису опасне, него се претварају у врлине. За њ су уметности моћно васпитно средство да се човек преради, окрепи, облагороди. Од навике да се налази сласти у оном што је у уметности лепо, хармонично, племенито, није далеко до радње лепе и племените.

У својој књизи о «Политици« говори Аристотело о великом и наравственом раду музике на човека. Музика, паметно примењена у васпитању, образује дух и срце младежи, тим, што је навикава да налази задовољства и насладе у оном што је хармонично, уређено, одмерено; а у старијих и зрелих људи, музика уноси равнотежу у

душу, умирује страсти тим што их враћа у хармонију и меру,

Што вреди за музику, то вреди и за сваку другу уметност.

Како пак дела уметности раде на човечју душу, на какв начин достижу оне свој наравствени циљ то нам објашњава Аристотело оним пасажима његове „Поетике“, у којима је говор о тако названом *чишћењу страсти.* (*Η καθαρσις τῶν παθηματῶν*) у трагедији.

То Аристотелово делце остаће вазда важно по разложеним мишљењима и истинитом гледању на важност песничке уметности и њене начине и циљеве. На жалост то дело дошло је до нас осакаћено и непотпуно. Па и оно што је од њега остало, није из пера тог великог филозофа него су, како се по гдекојим особинама његовим судити може, то белешке неког ученика Аристотеловог, који је, као што и данас ђаци чине кад хватају оно што им учитељ говори, бележио оно што му се чинило да је за њ потребно да забележи а прескакао оно што му је било познато или му се чинило да и без записивања запамтити може. Дело је то требало да буде у опште о уметности песничкој — *теорија поезије:* али у садањем његовом облику највише се у њему говори о драмској поезији у којој је, опет, одељак о трагедији најпотпунији. У том спису који по рукописима датира из III-ћег века пре Христа, има и туђих додатака (интерполација) али не толико и таквих, да нам у онолико у колико је сачуван није јасан.

Неће бити без занимљивости да и ми извадимо што из те књиге коју су читали велики песници свих векова; у којој су тражили поуке и упутства Хорације и Сенека, Лопе де Вега и Калдерон, Боало и Корнел, Расин и Волтер, Гете и Шилер и многи, и многи други. Ако ништа друго оно ће бити олакшано мени да на овом

месту преставим у чему су битне особине драмске а специјално трагичке уметности.

У развићу песничке уметности последња долази на ред драма (види ове козерије напред. Poetica IV. 6). Аристотело налази, да до његовог времена та врста уметности још није била достигла своје пуно савршенство (Poet. II). Стари су делили драму на трагедију и комедију, и те две врсте драме разликују се по начину на који подражавају природи. Трагедија хоће да преставља људе боље но што су, а комедија хоће да преставља људе горе но што су (Poet. II 4). Но ни трагедија не сме престављати савршено добре (Poet. XIII. 3) ни комедија савршено рђаве карактере (Poet. V. 1). За што трагедија не може износити људе апсолутно добре, казаћемо ниже, доле; а комедија не може престављати људе апсолутно рђаве за то, што апсолутна, велика рђавштина није смешна. У комедији је основа (сресто) смех а смешна може бити погрешка или ружноћа, каква ником зла не наноси и ником опасна није. Трагедија је подражавање какве радње достојанствене и важне по садржини, а потпуно завршеног развоја; радње која има одређени простор, о којој се не прича него се сама врши у престави од људи њом заузетих; радње, која буђенем жалости и страха постизава на крају да та осећања у гледаоца *пречисти* (Poet. VI. 2. Овај пасаж преведен је слободно а с гледишта Лесинговог о том што се у нему хоће да каже. Lesings Dramaturgie, passim.). Радња којој трагедија подражава мора бити још, као што се види с догађајима страшним и достојним сажаљења (IX 11—12). Говор у трагедији треба да има уметничких зачина и да су ти зачини онамо у појединим њеним деловима где су потребни, а потребни су онде где је радња сама слабија, незанимљивија. Уметнички зачињен говор јесте говор у ком има ритма, хармоније, песме, достојанства (Poet. XX 1.

Rhetoric III. 2). У радњи мора све логично, нужно (или вероватно) једно из другог истицати. Ништа не сме бити случајно или са стране (Poet. X. 3). Радња је заплет, *склоп догађаја;* и *басна* која износи тај склоп догађаја најважнија је ствар у трагедији (Poet. VI. 5.) и у опште у драмској поезији, зато, што је драма подражавање радње. Својом басном или појединим деловима њеним ради драма најмоћније на душу човечију (Poet. VI. 11). У трагедији је основни део и душа, басна. У други ред долазе карактери (Poet. VI 13—14). Песник је више по оном песник што измишља басну за своје спевове него по том што се служи мером (ритмом и стихом) (Poet. VIII 4). Почетници песници лакше у свему другом успевају, па и у цртању карактера него у састављању и извођењу басне. У састављању приче песник мора увек изаћи на то, да је склоп догађаја вероватан или нуждан, т. ј. мора бити могућно или нужно да ова радња за оном иде, да овај догађај прати онај догађај (Poet. XV). Трагедија (и свака драмска престава) је извођење у представи једне целе и потпуне радње: а цело је и потпуно оно што има свој почетак, своју средину и свој свршетак (Poet. VIII. 3). Склоп догађаја мора за себе као целина бити леп, а лепо је по Аристотелу у реду, сразмерности, ограничењу (Arist. Metapshisic XIII. 3). Што се каже о радњи и склопу догађаја, каже се у исти мах о басни. Басна мора бити толике дужине да је памет може лако одржати у вези, у каквој је (Poet. VIII. 5). Она мора — у трагедији — бити подражавање једне засебне, везане и потпуне радње; и мора тако састављена бити, да би се цела изменила или пореметила ако би један, и ма који њен део променио место или испао (Poet. VIII. 4). Велики песници умеју успети да страх и жалост за гледаоца истиче из самог склопа догађаја, зато и басна треба да је тако састављена да онај, који

ток догађаја само као слушалац прати осећа језу и да тугује по том само што чује. Тако је с Едипом Софокловим кад се слуша читање (Poet. XIV. 1). Разрешење басне треба да излази из саме басне, а не онако с поља као што је у Медеи Еврипидовој, где она пошто је из увређеног женског поноса и да се освети неверноме мужу, поклала своју децу, бега с телесима деце на колима сунчевим, вученим од крилатих змајева, кроз висине небесне, да се спасе од гњева очева и мужевљева. Ничег у развоју радње и догађаја не сме бити што се разуму противи. Све што би тако било мора изван трагедије лежати. (Poet. XV. 7). О овој спољној машинерији у јелинској драматургији, о мешању богова у радње људске и утицању њиховом — нашто су нападали и Платон и Аристотело — биће говора ниже. Како је драма подражавање какве радње, а радње нема без људи, који опет морају имати извесних особина у погледу на карактер и свести о оном што раде, то је природно да има два основна узрока радњи: памет (интелигенција) и карактер; и да по том двоме људи у радњи достижу до својих циљева или их омашавају (Poet. VI. 5). Карактери треба да се у радњи покажу; да их она изнесе (Poet. VI. 9 — 10). Они треба да су општи, нужни, могући, т. ј. да је оно што раде, и говоре у каквим приликама тако, како је нужно или могућно да људи њиховог карактера говоре и раде. У опису карактера мора песник радити као портретиста који на портрету снима слику сличну оном чија је, али је опет идеалише, улепшава. Он мора још пазити на ово четворо: пре свега његови карактери (све је реч о трагедији) морају бити наравствено добри. У њима треба да је све долично. Човеку доликује јунаштво, а не жени. Опис карактера треба да је сагласан с традицијом о њима ако су карактери историјске личности; да су карактери конзеквентни у радњи (Poet. XV. 3); да су као што Хорације вели (Ars poetica 130.) исти-

нити од почетка до краја, да имају тон и боју према годинама својим и природи својој. Јунак трагедије не треба да је човек без махна и савршено добар, јер страдање таког човека не би изазивало тугу и страх него грозобу и *мрзост* на оне од којих он страда. Јунак не сме бити ни рђав човек, јер страдање његово, и ако би изазивало до некле нешто нашег човечанског саучешћа, не би изазивало нашу жалост и страх. Саучешће у страдању таког човека зове Аристотело филантропијом. Остаје дакле још само, да јунак трагедије треба да буде човек у средини између са свим доброг и са свим рђавог (Poet. XIII. 3) да је више добар него рђав, а да је увек и бољи и благороднији од људи садањих (Poet. XV. 6) и да је човек великог уважења и среће. Узрок његовог страдања, његовог прелаза из среће у несрећу треба да је у каквој његовој властитој и важнијој погрешци. Кад сам говорио о епској поезији ја сам узгред дотицао се оног у чему се епска поезија од драме разликује. По Аристотелу су главне три стране којима се трагедија одваја од Епа; то што се у трагедији радња изводи у престави а не прича се о њој, као у епу; што је радња у трагедији ограничена временом; и што се еп служи једном простом мером (стихом). Тако је бар код старих. Све друго еп и трагедија имају заједничко. И еп је подражавање какве радње. И у епу треба да су приче (басне) драматски састављене, да је радња потпуна, да има унутарњег јединства. Каквих год трагедија по карактеру бити може, и епопеја таквих може бити, као н. пр. с причама *простим* или *заплетеним*, *карактеристичких* или *патетичких*. И у епопеји треба да има промене у судбини људи, страдања или спасавања добрих и врлих људи Главни саставни делови у трагедији и епопеји једни су исти. За то ко зна о трагедији је ли добра или рђава, зна то и о епопеји. (Poet. V. 5). Али осећање жалости,

тужно саучешће човека никад не може бити онако јако и интензивно кад чита или слуша причање каквих страшних и жалосних догађаја, као што је кад се ти догађаји изведу у престави. У том је основни разлог за облик драмске или трагичке поезије.

У овом анализовању Аристотеловог делца о поезији видимо да је — по његовој науци — циљ трагедије *пречишћавање осећања*[1]) човечијих и то специјално *осећања страха и жалости*. Реч коју ја преводим с речи пречишћавање значи, у моралном смислу, побољшање, усавршавање, значи овде претварање осећања (страсти) у врлину. Свако осећање по Аристотелу има две крајности. Може бити довољно неразвијено а може бити сувише развијено. Ми можемо имати сувише саучешћа у беди других људи, а можемо бити и сувише неосетљиви; можемо сувише, гледајући како други страдају, страховати за себе, а можемо страховати и мање него што је мудро. Лепо је, врлина је у средини[2]). Задатак је дакле трагедије као и музике да осећања своди у границу да уноси равнотежу у страсти човечије, али само у погледу на два специјална осећања, две специјалне страсти, које споменусмо. Да застанемо мало на том питању. Аристотело је противу Платона и противу свих оних за које уметности, а специјално трагедија треба да моралишу садржином и поучавају, да нас судбином и погрешкама својих јунака поправљају. И тог може бити у уметностима, па и у трагедији; али то није оно што се од уметности и трагедије као такових тражи. Задовољство које имамо кад су у драми добри људи на крају награђени за своје патње, а рђави кажњени за своја неваљалства није оно задовољство које треба трагедија да нам дâ. Таког задовољства треба пре у комедији тражити.

[1]) «*της τραγωδιας εργον ἡ καθαρσις παθηματων*«.
[2]) Lesing's Dramaturgie.

Какво је то задовољство? Два су осећања које трагедија има да развојем трагичких догађаја буди у човеку и да их у исти мах у њему прерађује у врлине. То су *жалосна саучешћа* у страдању других људи и *страх*, у колико га осећамо за себе кад гледамо страдање других људи. Та су осећања по Аристотелу неодвојна. За нас је све оно жалосно од чега се бојимо да нас не снађе. Саучешћа у туђој невољи немамо, ако немамо разлога за страховање да ће и нама та невоља доћи.

Какав треба да је јунак који ће нам страдањем саучешће освајати рекао сам мало час, а шта још треба да наше саучешће буде велико, говорио сам на једној од првих страница ових козерија. (Ја то саучешће зовем патетичким осећањем по навици и по том како се оно обично код нас назива. У ствари патос (*πάθος*) је у опште сваки афекат, у опште свако осећање). Не улазећи овде у разматрање и оцењивање да ли је довољно објашњено оно саучешће, сажаљење какво човек има у беди и невољи своје браће, људи, тим, што се каже да човек туђе патње преноси на себе и замишља себе у истим бедама и невољама; и да ли се на тако егоистичан и материјалан разлог мора вратити оно што је у човечјој природи најлепше, а у делима човечанства најплеменитије и најузвишеније — љубав човечанска, *хуманитет*; не улазећи у то и остављајући да којом другом приликом то расправљамо, ја ћу поћи даље од једног факта познатог. Факт је, да и у жалосним и у страшним приликама људским, кад су у уметности унете и описане, човек налази естетичког задовољства. То је оно задовољство које од трагедије треба тражити. Не треба, вели Аристотело, свако могуће задовољство од трагедије тражити, него само оно које она специјално има да даје. Трагички песник треба да својом уметношћу уме успети да ми у страху и жалости, какве он развојем догађаја и

и радњи у нашој души изазива, налазимо насладе, задовољства. То задовољство (*ηδονη*) које тече из жалости и страха при читању песничког дела, није прелазно, неплодно. На против, оно је оно што душу окрепљава, што осећања пречишћава, што страсти претвара у врлине.

Ну како се може објаснити то, да нам је пријатно, да смо задовољни кад читамо или гледамо у уметничком делу како човек страда и како се налази у невољи?

Има ли права Лукреције кад то задовољство објашњава нашим егојистичким осећањем да смо ми сами који читамо или гледамо како други људи страдају, у заклону и да се ми не налазимо у сличним невољама? „Кад ветрови ужљуљају широко море, слатко је гледати с обале како је други, тамо на пучини морској, у опасности и како се мучи; и то не зато што би било задовољство гледати свог ближњег у невољи, него зато што је слатко рећи у себи *ето зла од ког сам ја спасен*“. Или је то задовољство оно, којег човек увек, више мање има кад стоји пред делом уметности, и како се не може другим чим објаснити до само тим што је у делу уметности *подражавано* нечем из природе; а човеку је урођено, наследно, да на делима подражавања као и на хармонији и ритму налази насладе, и да му та наслада није помућена ни онда кад су у делу уметности описани предмети ружни, а догађаји страшни и жалосни?

Без сумње у оном задовољству какво имамо кад трагедију гледамо биће помешана и осећања каква из таквих извора, и из таквих разлога истичу. Али Аристотело тражи од уметности трагичког песника да прибави и другог, друкчијег задовољства, и какво специјално трагедија треба да даје. То што Аристотело тражи јесте оно утешно задовољство, какво човек има, кад прозирањем у унутарњу логичност у развоју трагичке радње, схватањем тврде узрочне везе међу догађајима, распознавањем нужности,

мудрости, правде, у свему што пред собом види, назре или боље успе да схвати нешто од оне вечне, апсолутне правде, мудрости, нужности какве има у основи свега у васионој. Тај успех, то доспевање до увиђања вечне правде и мудрости у делима људским јесте оно што даје задовољства у каквом се човек прерађује и облагорођава, у каквом се његове страсти и осећања своде у меру доличну човеку.

Зато Аристотело у трагедији све полаже на извођење радње, и на то, да је она логична, нужна, да је целином својом истинита и импозантна, да има за себе лепоте. Зато је он поезију ценио више од историје или реалног, стварног живота, јер поезија у њеном најсавршенијем облику, трагедији, може лакше него реалан, стваран живот, оспособити човека да увиди или осети у животу људском оно што је вечито по мудрости, снази, нужности, истини. (Poet. XIV).

Није дакле циљ трагедије као што су то разумевали многи и стари и нови песници да само изазове у човеку плач и сузу на гробу слабости и врлина људских, него да човека окрепи, облагороди, узвиси; али за то да и сатре у њему сувишно страховање за себе, какво осећа кад туђе беде и невоље гледа.

Лепо је, човечанско је да човек љуби човека, да је та његова љубав што већа; али је ружан и опасан егоизам; ружно је, човеку недолично, сувишно, страховање од опасности и невоља какве га у животу све снаћи могу. Трагедија треба да то егоистично страховање у човеку убије; да га убије, па ма то било и под скупу цену, да га у хуманој осетљивости и љубави човечанској умери.

Далеко дакле од тог да уметности, а специјално трагедија убијају у човеку врлине, да га разнежавају, оне га окрепљавају у мушким врлинама, снаже и уса-

вршавају. Али да, говор је само о правим уметностима, и о трагедији великих, правих уметника. Ако би смо сад с овим мислима о трагичној уметности пошли по широком пољу светске књижевности, нашли бисмо да су увек, у сваком веку, они песници највећег успеха имали, најјаче и најкорисније на човештво утицали, који у делима својим најбоље одговарају оном што велики јелински философ тражи од поезије а особито од трагедије. Нашли бисмо и на тај занимљиви факат, да онај ђенијални песник који је умео боље но ико на свету читати у природи и хватати у њој оно, што је вечно — Шекспир — својим делима потврђује истинитост погледа Аристотелових на уметности и поезију.

Ми не можемо залазити да тражимо у песничкој поезији повише илустрација за принципе какве је Аристотело изнео, јер нам простор ових козерија не допушта; али не треба ни да останемо само на принципима и правилима, и да овај цео говор не зачинимо споменом бар неколико највећих уметника и неколико најсавршенијих трагедија.

Као што је речено, Аристотело је налазио, да трагичка вештина у његово време није дошла до свог могућног савршенства; а он је живео у оно доба, кад се јелинске уметности почеле спуштати са своје највеће висине и кад су највећи јелински трагичари Есхил, Софокло и Еврипид већ преко сто година иза њега остали. Ипак ће јелинска трагичка уметност, какву је у делима та три човека налазимо, остати вазда занимљива. Она ће остати увек најлепши украс класичке књижевности, и оно што нам је ђеније народа јелинског као најлепше оставити могао. У делима Есхила, Сафокла и Еврипида наћи ће се увек истине и страница узвишеног патоса и лепоте за наслађивање и угледање; а што јелинска трагедија није достигла пуно савршенство какво има у делима неколико

модерних песника, то није због оскудице у ђенијалности старих песника, него због другог нечег.

Како се трагичка уметност код старих Јелина развила (самостално без утицаја с поља) из лирских песама какве се о извесним празницима обредно певале у похвалу божанства (Баха), то су и трагедија и театар остали и доцније увек, у извесном погледу, у служби религиозној. Театар код Јелина није радио као у новој Европи целе године. Он је само о извесним празницима — свега два три пута у години био отворен. Најживља позоришна сезона, како бисмо данас рекли, трајала је три четири дана о Бакусовом празнику на крају Марта и у почетку Априла, кад су се држале и песничке утакмице уметника. Државни органи су најпре оцењивали дела која ће се престављати; држава је плаћала и људе који ће састављати кор у театру, ако песник није био у стању да сам тај трошак поднесе, а међу тим дело његово оцењено да је вредно претставе.

Служба националној религији и државно-народским интересима ограничавали су песнике у избору тема и радња трагичких на старе традиције народне. Две су ствари које је требало увек у трагичкој вештини износити: како су старе краљевске породице испропадале због својих страсти и злочина, и како у свакој радњи људској доброј или злој, има прста божјег; како човек не може преко судбине ништа.

Ако је она прва, политичка, тенденција била корисна и поучна за народ који је живео демократски, ова друга тенденција, какву трагедија, како изгледа, није смела напустити ни у оно време кад су науке и философија устале смело и отворено у борбу противу религиозног апсолутизма, била је највећи узрок што јелинска трагедија није доспела на пуну висину.

Имало је томе и других узрока које не можемо све овде наводити. За песника јелинског били су затворени кућни живот и породичке прилике. Код старих Јелина жене су живеле харемски. Генекеон (или харем) био је светиња у коју се није смело улазити, и из које се није смело ништа износити. Те тако ни поље љубавних интрига и јунаштва какво нови песници толико и с толиким успехом експлоатишу, није било за јелинског уметника приступачно.

Театри сами својим пространством, у које се могло скупити по 20.000 гледалаца, па и тим што су дању у њима преставе држане, нису били за престављање људских страсти у свима њиховим нијансама. Због великог пространства театра глумци су морали играти на високим нанулама с маском на лицу и са особеном опремом око уста. Све то да се на даљини виде и чују. У таквим театралним приликама на бину су се могле износити само велике страсти и јунаци с мало али крупних црта. Све то што напоменусмо треба да имамо на уму, кад се које дело јелинских трагичара прелистава.

Главно чим се јелинска трагедија разликује од модерне драме и трагедије јесте то, што је у њој узрок за страдање и трагичну судбину човека готово увек с поља, изван човека. Тај је узрок у судбини, у каквом решењу божанства, у каквом сплету прилика у ком он није помешан и који својом вољом није могао отклонити. Модерна трагедија све је вратила на човека, и тражи узрок његовог страдања у њему самом, у његовој души, страстима, памети, слабости.

Из тог је излазило неколико важних последица за стару и нову драму. У модерној драми постали су карактери најглавнији елеменат драме, а у старој је била радња и њено извођење најглавнији елеменат. Модерна драма полазећи од човека слободног, бацила се на опи-

сивање страсти, на, експлоатисање срца и душе његове, а на том пољу за уметност нема граница, јер је душа човекова неисцрпна као море, и ђеније песника може се ширити свом ширином својих крила.

У једном погледу систем старе трагедије био је бољи од система нове трагедије, и у том ће бити један од главних разлога што су га се стари песници држали. У њему се могла патетичка осећања, осећања жалости и саучешћа у беди људској, развијати с јачом силом него у трагедији система новог. Шта има жалоснијег и страшнијег него гледати човека доброг, храброг, украшеног сваким врлинама, да се отима од судбине и хрве с њом, и то без *икакве наде без икаква изгледа* да јој се отети може; да човек без и какве своје погрешке страда и пати? Каквог страха за друге људе може бити, кад виде, како се без кривице невино може страдати!

Морална тенденција старе трагедије у делима трагичких уметника била је да се покаже, како је човек слаб и бедан, а како је судбина неумитна, те да се научи да буде стрпљив и готов сносити невоље које не долазе његовом кривицом ни вољом.

Како је узвишеније и боље оно што Аристотело тражи од трагедије! Није довољно да човек пасиван, ресињиран невоље какве га снађу, сноси; он треба да има мушке јачине и врлине да се с невољама бори, па ако им одолети мора, ако им мора подлећи, да им подлегне достојанствено, протествујући до последњег зева противу неправде и насиља, и остављајући да његов протест одјече, и после њега у срцима људи, као што су одјекивали протести упорнога Прометеја по врлетима сувих кавкаских стена. Трагичка књижевност старих јелина била је врло богата, али је од ње остало мало сачувано. Но срећа је што нам је од тог што је сачувано, остало највише од три песника

које су и стари ценили за највеће трагичке песнике. Та три човека — Есхил, Софокло и Еврипид учинили су за уметност и театар оно што се у приликама њиховог времена могло учинити. Сваки од њих има својих специјалних црта и врлина уметничких. Код Есхила је необична јачина маште. Његов је ђеније узвишен. Омер му је био учитељ, и карактери његових трагедија индивидуалисани су јачином Омеровском. Једна прилика из његовог живота говори нам с каквим се тешкоћама трагична уметност код Јелина имала да бори. Он је у највећем јеку своје песничке славе прогнат из Атине, а умало те није и главу изгубио и то за то, што се у једном комаду свом усудио да изнесе нешто слободније погледе на народну религију. Умро је у изгнанству у Сицилији. Од трагедија његових које су нам сачуване најсавршенија су уметничка дела, *Агамемнон*, *Прометеј*, *Седам вођа противу Тебе; Кефоре* и *Фурије*. У Прометеју највећег интереса има сам *карактер Прометеја*, смелог, неустрашног и у највећим мукама упореног титана, који је украо с неба ватру и дао људима, па је за то од бога Зевса прикован за стену Кавказа. У „Агамемнону“, у ком је комаду изведено убиство тог војводе по повратку његовом из Троје извршено од жене му Клитемнестре., Есхил је велики како у комбиновању догађаја и извођењу радње трагичке тако и у опису карактера. Клитемнестра је тип Леди Магбетове, жене грозне и осветљиве. Црте су њеног карактера јаке. Оригиналан је и у детаљима изведен карактер лепе, нежне а храбре пророчице Касандре, ћерке Пријамове, коју је Агамемнон довео из тројанског рата. У комаду „Седам вођа противу Тебе“ има особене лепоте и достојанства у дијалогу, и јачине осећања и израза каква се ретко налази у старој трагедији.

Софокло је у својим делима показао особито знање срца човечијег. Он је од тројице великих јелинских трагичара највећи. Басне његових трагедија су увек пробране: сплет догађаја увек логичан, правилан, леп. Његов израз увек је смеран, осећања су му увек лепа. Машта његова није необуздана као у Есхила; али и пламњегове душе никад није слаб. Његов *Едип*, краљ Тебски, оцењен је од стари хи од нових критичара за најбољу јелинску трагедију. Он нам доиста износи што је уметност јелинска највећег могла достићи, као и оно чим је она од модерне уметности мања. Радња сама својом логичношћу, јединством импозантношћу, оставља у души гледаоца и читаоца тог дела силну импресију. Едип је добар, благ, поштован суверен. Он воли своју отаџбину више свега на свету, а свој народ више него живот свој. Као човек он је добричина, неустрашим, мудар. Као отац он је нежан. Осетљивост на неправду једна је од крупнијих црта његовог карактера, али је осетљивост на неправду једна од оних врлина које најчешће и најлакше излазе из граница врлине. Колико у овој трагедији има кривице Едипове она је сва у сувишној осетљивости неправде. Али он није крив за своју судбину; он није зазаслужио сам да онако страда. Кривац је на страни, кривица је у једном старијем проклетству које је пало на кућу владалачке породице Тебске. Пре него се Едип родио, богови су наредили да он буде убица свога оца а муж своје мајке; и суд божји морао је се извршити, и ако су родитељи његови учинили што им је чинити требало да спрече испуњење тако грозног пророчанства; да буде тако страшно оруђе у рукама богова. Ипак је судбина јача од човека. Родитељи су га, кад су га родили, оставили у пољу да умре од глади или да га дивљи зверови удаве. Судбина је други рачун правила: она је хтела да буде дете спасено; да одрасте на страни; да на једном његовем путу у Тебу

убије из незнања свог оца, краља тебског Лајоса; да за тим спасе народ тебски од једне велике невоље, за које је дело награда била престо тебски и рука краљице удовице. Он је све то, незнајући да је страшно оруђе проклества и незнајући грозобу дела својих, извршио. Овде у трагедији Софокловој ми га налазимо на престолу са свим врлинама доброг човека и владаоца. Али је сад наишла друга невоља на народ тебски — глад. Пророчанство, ком су се људи у злу обраћали за спасење тражило је да се нађу убице краља Лајоса. И нико није брижљивији и вреднији да тог великог грешника изнађе од Едипа самог, јер нико није толико волео народ Тебски, ни толико осећања имао за беду његову колико је осећања имао он. Како је занимљив сад развој радње и каквог страшног патоса прилике настају, кад се све брже и брже долажаше до сазнања да тај велики злочинац није нико други до главом Едип. За борбом, спољном, с онима који открише тајну злочина, долазила је унутарња борба у души Едиповој; и једна и друга у највећој мери патетичне. Песник је необичном ђенијалношћу умео у извођењу драмске радње кренути све што највећа уметност кренути може, да жалост и страх гледалаца и читалаца буду неизмерно велики. Најстрашнији је моменат кад се Едип из причања старог пастира сам увери да је он доиста убица Лајоса. Узбуђење душе његове толико је, да се у речима излити није умело. Као горостасни грм, кад му муња збаци лиснату круну и спрљи зеленило, Едип је погурене главе, остарио, слеп, бос ослоњен на руку своје кћери Антигоне пошао на пут изгнанства; а кор му је у лирској песми, складној његовом болу допевао: „О слаби творе људски; како брзо овде доле пролећу хитре сенке земаљске среће. Како је све сујета и жалост. Ти нам, твојом судбином, краљу, говориш како човек није створен за праву срећу. Тебе су врлине по-

пеле на престо, и захвална Теба била је цела твоја. Ах како се изменило то славно име; пропале су и врлине твоје и слава твоја«.

Од других трагедија Софоклових, код нових народа највише су цењене „*Електра*» и *Антигона*. Причу о Електри и њеном брату Оресту како су убили своју мајку Клитемнестру да освете оца Агамемнона обрадио је и Есхил у једној трагедији. Надмашност Софоклове уметности види се најбоље кад се његов комад упореди с Есхиловим. У „Антигони« описана је љубав сестринска за брата. Антигона жртвује себе да сахрани тело свог несрећног брата Полиника који је пао у борби противу Тебе и свог брата Етеокла; тело је његово по наредби узурпатора престола тебског Креона имало да остане непогребено. Стари су Јелини сматрали за највеће зло ако тело мртвог човека остане несахрањено. У светској књижевности нема спева у ком је сестринска љубав тако нежна и тако идеална као у Антигони Софокловој.

Ту трагедију Софоклову имамо на нашем језику од пок. Папакостопула, и она би требала да замени многу књигу у рукама наше чељади.

Еврипид је показао јачину уметности особено у описивању љубави у њеним нежним облицима као и у страховитим ерупцијама. Он није имао талента за описивање прилика и призора страшне природе и узвишене лепоте. Аристотело га назива у својој „Поетици« *најтрагичнијим песником,* јер је он уређењем радње трагичке умео боље но и један други песник освајати непомућено осећање жалости и за то га је публика особито волела. Он је био врло популаран у маси народа. Морал је његових трагедија увек чист и леп, а језик му је сладак, стих хармоничан. Од његових трагедија код нових народа а и код Римљана су највише цењене: *Медеа*, *Хиполит*, *Ифигенија у Аулиди*, *Ифигенија на Таурису*, *Андромаха*, *Ал-*

кеста. Нико од старих песника није толико подражаван у новој Еврипи колико Еврипид. Француски трагичари Корнел и Расин, налазили су често инспирације у делима његовим, и зајмили с градивом драмским многе лепоте његових трагедија. Од тих трагедија, које наведох најлепше је уметничко дело *Медеа.* Медеа је ћерка краља из Колхиде. Она се заљубила у Јасона кад је у ту земљу долазио с друштвом аргонаутским за златно руно. Једино њеном љубављу и помоћу успео је он да сврши посао ради ког је дошао, и да прође кроз све замке какве су му у Колхиди стављане, и све опасности какве је на путу при повратку сретао. С њим је побегла и Медеа, и после дугог лутања на путу настанили су се у Коринту. Овде је Јасон, заборављајући све шта јој дугује, напушта, и намерава узети за жену ћерку краља Креона; а овај прогони Медеу са њена два сина из своје државе. Предмет су ове трагедије, онаке последице неверности Јасонове. Медеа је тип на који је песник концентрисао сву јачину свог ђенија и уметности. Она, ћерка једног силног краља, лепа, образована, богата у свим врлинама какве увек красе добру жену и верну љубу; она која Јасона љуби; која је за њ побегла од њених родитеља; која је издала своју отаџбину, која је његову главу толико пута од пропасти спасла, налази се остављена, увређена, прогнана с децом док се он, неверник, спрема да светкује нову свадбу. Љубав толико увређена и понижена није могла остати а да не постане страшна у тој увреди и понижењу. Медеа је смислила грозну освету, и да изврши то дело, она је знала у души својој увређеној наћи довољно снаге да прикрије од света па и од Јасона оно што намерава. Чинила је се да се с ресињацијом одаје својој судбини, и кад се с неверним мужем састала корила га је жестоко али достојанствено. Помирила се је привидно и с Креоном па

и с ћерком његовом. После тога, из Атине где се склонила, послала је по једноме сину хаљину невести Јасоновој. Хаљина је бала натопљена отровом, и невеста је умрла баш кад се радосна спремала за свадбу. Јасон се сад истом уплашио од помисли на све шта освета Медеина учинити може. Он је похитао у Атину да децу спасава. Али је било доцкан. Мадса је већ на својој милој деци казнила неверног мужа, и бацајући поглед пун презрења на скрушеног и очајног Јасона, одлеће са телима заклaних синова на сунчевим колима вученим од крилатих змајева. Причу о Медеи обрађивали су, између других, Овидије и Сенека код Римљана, и Корнељ, код француза: али ни један од тих великих песника нема ни оне лепоте у склопу догађаја какву у Еврипидовој трагедији налазимо, ни онолико природности и истине, ни онолико патоса колико свег тог код Еврипида има.

О драми код нових народа биће говора у продужењу ових козерија.

DR
301
G6
knj.12

Godišnjića Nikole Ćupića

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY